

Abbasiler'den Osmanlılar'a
Mekke-Medine
Tarihi

Mustafa Sabri Küçükaşcı

Abbasiler'den Osmanlılar'a

Mekke-Medine Tarihi

Mustafa Sabri Küçükaşcı

YEDİTEPE YAYINEVİ®

Yeditepe Yayınevi: 59

İnceleme-Araştırma: 39

Abbasiler'den Osmanlılar'a

Mekke-Medine Tarihi

Mustafa Sabri Küçükaşcı

Genel Yayın Yönetmeni:

Ersan Güngör

© Yeditepe Yayınevi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

İç Düzen: Burhan Maden

Kapak: Sabahattin Kanaş

Baskı-Cilt: Şenyıldız

Gümüşsuyu Cad.

No: 3, K: 2 Topkapı/İstanbul

Tel: 0212 483 47 92

Yeditepe Yayınevi

Çatalçeşme Sk. No: 27/15

34410 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: (0212) 528 47 53

Faks: (0212) 512 33 [78](tel:02125123378)

<http://www.yeditepeyayinevi.com>

e-mail: bilgi@yeditepeyayinevi.com

Merhum hocam

Prof Dr. Coşkun Alptekin'in

aziz hatırasına...

ÖNSÖZ

Türkiye’de sosyal tarihin en önemli türlerinden birisi olan şehir tarihi üzerine yapılan çalışmalar son yıllarda artmasına rağmen henüz yeterli bir zenginliğe ulaşmamıştır. Özellikle Ortaçağ dönemiyle ilgili Türkçe şehir tarihi çalışmalarının sayısı yok denecek kadar azdır. Buna Arap yarımadasının en önemli bölgesi Hicaz da dâhildir. Oysa Mekke ve Medine şehir tarihi çalışmaları bakımından çok zengin bir malzemeye sahiptir. Zira bu iki kutsal mekân, şehir ortamında doğup gelişen ve toplum hayatına en uygun şartların buralarda sağlanacağını salık veren bir din olan İslâmiyet’in doğup geliştiği yerlerdir. Bu zengin malzemenin bir kısmını değerlendirebilmek için bu iki şehir üzerine bir çalışma yapmayı düşündük. “Abbasîler’den Osmanlılar’a Kadar Mekke-Medine Tarihi” adını verdiğimiz bu eserde ismi geçen şehirlerde ortaya çıkan değişim ve dönüşümleri bilimsel bir biçimde ortaya koymayı amaçladık.

Arap yarımadasının sadece İslâm değil dünya tarihi açısından da en önemli bölgesi, iki kutsal şehir Mekke ve Medine’yi bünyesinde barındıran Hicaz’dır. İslâmiyet’in doğup geliştiği, Hz. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde başkent olan ve diğer bölgelere İslâm dininin yayılmasına merkezlik yapmış bir bölge olan Hicaz, hilâfet merkezinin nakledilmesinden sonra siyasî olayların dışında kalmışsa da kültürel alandaki etkinliğini artırarak devam ettirmiştir. Bu etkinlik her yıl burada düzenlenen hac merasimleriyle daha da artmış ve siyasî alanda da manevî bir nüfuzunun oluşmasını beraberinde getirmiştir.

Öbür yandan Hz. Muhammed’in öğretisine bağlı olmak isteyen ve biraz da Hicaz’ın dinî ve kültürel bir merkez olmasından yola çıkan Ali evlâdı ile sahabî çocukları ve onların soyundan gelenler, hilâfetin kendi hakları olduğunu düşünerek çoğu kere siyasî faaliyetlerde bulunmak suretiyle Mekke ve Medine’nin dinî ve kültürel etkinliğinin canlı kalmasına sebep olmuşlardır. Her ne kadar bunların da iktidara geldiklerinde kendi saltanatlarını kuracakları söylenirse de bu siyasî faaliyetlerin temel hareket noktasında hangi amacın bulunduğu önem arz etmektedir. Emevî ve Abbasîler’in siyasî otoritelerini kabul ettirmek için İslâmiyet’in ilk döneminde oluşturulmaya çalışan ilkelere bağlı kalmadıkları bir vakıadır. Bu bakımdan toplumun yönetiminde ve idare edilen insanların zihinlerinde bu ilkelerin canlı tutulması için çalışılması ve bunu birilerinin üstlenmesi gerekmiştir. Abbasîler döneminde bu görev Âl-i Fâtıma tarafından üstlenilmiş ve onlar giriştikleri siyasî kıyamlarla muhalefetin öncülüğünü yapmışlardır. İçlerinde iktidar hırsı ve şahsi menfaatlerin ön plana çıktığı faaliyetler olmuşsa da bu muhalif hareketler toplum genelinde büyük akisler uyandırmıştır. İslâm medeniyetinin ilk döneminde oluşturulan siyaset felsefesinin temel ilkesi olan “yönetimde şahsi menfaatler hiçbir zaman toplum menfaatlerinin önüne geçmez” anlayışını esas alan, ancak buna hiç uymayan Abbasîler’e karşı, muhalefet hareketlerinin öncülüğünü üstlenen Ali evlâdının mücadelesiyle ilgili yeni bir terminolojinin ortaya konulması temel hareket noktamız olmuştur.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ağırlıklı olarak Mekke ve Medine’nin siyasî ve idarî tarihi incelenmiştir. Burada Abbasî-Fâtımî rekabetinin yanında Mekke-Medine arasındaki rekabet ve mücadele de geniş yer tutmuştur. Mekke’nin Abbasîler’le birlikte siyasî anlamda Medine’nin önüne geçiş sürecinin ele alındığı bu bölümde üzerinde durulan bir diğer konu da Medine’nin Emevîler döneminde başlayan muhalefet merkezi olma özelliğini Abbasîler döneminde de sürdürmüş olmasıdır.

İkinci bölümde seyyid ve şerif kavramlarına değinilerek “Mekke Şerifliği’nin Kuruluşu” konusuna özellikle vurgu yapılmıştır. Mekke ve Medine’nin ekonomik bakımdan bağlı olduğu Mısır’a siyaseten bağlanması bu bölümde ele alınan bir diğer konu başlığı olmuştur. Ortaçağ’da marjinal bir hareket olarak ortaya çıkan Karmatîler’in siyasî faaliyetlerinin özellikle Mekke ve hac yolları üzerindeki yansımaları orijinal kaynaklara dayalı olarak incelenmektedir. Bu bölümde Selçuklular’ın Hicaz’da hakimiyet kurmak için gerçekleştirdikleri faaliyetler ele alınarak Türkler’in kutsal mekânlara yönelik hizmetlerinin başlangıcının izleri sürülerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise hac hizmetlerini kolaylaştırmaya yönelik olarak Mekke ve Medine’nin sosyal tarihi incelenmiştir. Mekke ve Medine’ye yapılan kamu yatırımlarının üzerinde durulmak suretiyle, bu iki şehirdeki dinî ve sivil mimarînin en önemli belirleyicileri olan Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî ekseninde medenî gelişim çizgisi takip edilmeye çalışılmıştır. Haremeyn şehirlerinin siyasî önceliklerini kaybetmelerine rağmen, kutsiyetleri ve kültürel belirleyicilikleri sebebiyle, Abbasîler’den Osmanlılar’a kadar İslâm dünyasında kurulan tüm devletlerin ilgi alanları içerisinde yer almalarının yanında, Mekke ve Medine’ye hizmet etmenin bir prestij vasıtası olarak görülmesi üzerinde durulmaktadır. Haremeyn şehirlerinin ekonomik yapısının ele alındığı bu bölümde Mekke ve Medine’deki kültürel faaliyetler de bir diğer konu başlığı olarak öne çıkmaktadır.

Oldukça uzun bir süreçte ortaya çıkan bu çalışmaya pek çok bilim adamının değerli katkıları olmuştur. Öncelikle akademik çalışmalarımı yönlendirerek kontrol eden ve yapmış olduğu önerilerle araştırmanın şekillenip tamamlanmasına önemli katkılarda bulunan Prof. Dr. Mustafa Fayda, Prof. Dr. Gülay Öğün-Bezer, Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın, Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Prof. Dr. Azmi Bilgin ve Dr. Cengiz Tomar’a teşekkür ederim. Metni baştan sona okuyan Prof. Dr. Nihat Öztoprak ile kitabın yayımlanması için gayret gösteren Dr. Erhan Afyoncu’ya müteşekkirdiğimi belirtmek isterim. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’nin kütüphanesi ve dokümantasyon müdürlüğünün bütün çalışanları ile kitabın basımını gerçekleştiren Yeditepe yayınevinin sahibi Mustafa Karagüllüoğlu ile editörü Ersan Güngör başta olmak üzere tüm elemanlarına şükranlarımı sunuyorum. Son olarak bilimsel faaliyetlerde bulunmayı bana bir hayat felsefesi olarak benimseten babam A. Ziya Küçükaşcı ile engin hoşgörüsüyle çalışma ortamımın daima mükemmel olması için çaba gösteren eşim Mine ile çocuklarımı şükran ve minnetle anmayı bir görev biliyorum.

Bütün gayret ve çabalarımıza rağmen eksiklikleri de bulunabilecek olan bu çalışmanın Türkiye’de son yıllarda yaygınlaşmaya başlayan şehir tarihi çalışmalarının yanısıra bilimin toplum hayatındaki etkinliğinin artmasına katkıda bulunacağına ve yeni çalışmalara vesile olacağına inanıyorum.

Mustafa S. Küçükaşcı

Erenköy, Şubat 2007

KISALTMALAR

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

b. : bin, ibn

bk. : bakınız

çev. : çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988-.

ed. : Editör

EI : The Encyclopaedia of Islam (new edition) Leiden 1954-.

hk. : hakkında

haz : hazırlayan

Hz. : Hazreti

İA : Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, I-XIII,
İstanbul 1940-1988.

JESHO : Journal of the Economic and Social History of the Orient,

Leiden 1957-.

nşr. : neşreden

ö. : ölümü

s. : sayfa

sy. : sayı

trc. : tercüme eden

ts. : tarihsiz

TTK : Türk Tarih Kurumu

vb. : ve benzeri

v. dğr. : ve diğerleri

vd. : ve devamı

GİRİŞ

Mekke-Medine Tarihinin Kaynakları

Kuruluşu Kâbe'nin yapımıyla eş zamanlı olan Mekke ile hicretten sonra yapılan düzenlemelerle yeni bir medeniyet merkezi olarak temayüz eden Medine şehirleri, sadece bulundukları Arap yarımadasında değil İslâm tarihi açısından da büyük öneme haizdirler. Bu bakımdan ortaçağda Müslümanların yaşadığı diğer şehirlere göre Haremeyn'in tarihî kaynakları ve literatürü oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Mekke ve Medine'nin kutsallıklarının yanında her yıl İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden hac ve umre için gelenler tarafından ziyaret edilmesi tarih malzemesini zenginleştiren diğer bir etken olmuştur. Hilâfet merkezinin nakledilmesinden sonra Haremeyn'in İslâm dünyasında kültürel alanda belirleyicilik özelliğinin ortaya çıkması bu malzemeyi genişleten bir diğer etkidir.

Öbür yandan İslâm dünyasında kurulan devletlerin Mekke ve Medine'ye hakim olmak istemeleri ve bu iki şehre yatırım yapmayı bir perestij vasıtası olarak görmeleri, merkezî otoritelere uzaklıklarına rağmen ciddî bir siyasî geçmişe sahip olmaları Haremeyn tarih yazımında erken dönemden itibaren zengin bir malzemenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Mekke ve Medine'nin Müslümanlar nazarındaki kutsiyeti güzel sanatlara da yansımış; Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'ye odaklı Haremeyn tasvirleri daha çok dinî mimarînin bir parçası olarak Mekke ve Medine dışındaki eserlerde yer almıştır. Özellikle Memlûkler'in son dönemlerinden itibaren Mekke ve Medine tasvirleri hat sanatı ile de birleştirilerek evlere asılmış ve bu dönemde çok yaygın olmamakla birlikte Haremeyn minyatürleri ve gravürleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Zaman içerisinde Haremeyn tasvirleri Mekke ve Medine'de şehirciliğin gelişimini takip edecek bir zenginliğe ulaşmıştır.

Ortaçağda şehir tarihine dair ilk eserler, İslâm kültürü içerisinde tarihî mahiyetleri ve bazı önemli kişilerin yaşadıkları yer olması itibarıyla, şehirlerin faziletleriyle ilgili olarak kaleme alınmıştır. Bu konuda haklarında en çok eser yazılan şehirler de tabîî olarak İslâm medeniyeti içerisindeki önemli yerleri sebebiyle Mekke, Medine ve Kudüs olmuştur. Mekke ve Medine'nin faziletini anlatan bu eserlerde bu şehirlerin tarihi ve topografyasına ait bilgiler de yer alır. Mekke tarihiyle ilgili bugün mevcut en eski metin olan ve Hasan-ı Basrî (ö. 728) tarafından kaleme alınan Fezâ'ilü Mekke ve's-Sekeni fihâ (nşr. S. M. el-Ânî, Kuveyt 1986), şehirlerin faziletiyle ilgili günümüze ulaşan ilk eserlerdendir. Sonraki dönemlerde Mekke ve Medine ile ilgili örneklerine bol miktarda rastlanan bu türden eserler, Haremeyn'in erken dönemine ait bazı bilgileri muhafaza etmesi bakımından da önemlidir.

Ayrıca hac yolculuğunu ve Mekke ve Medine'de gerçekleşen hac ibadetinin çeşitli safhalarını anlatan “hac rehberi” niteliğindeki eserlerin yanında, Türk edebiyatında genellikle “menâsik-i hac” ve “menâzil-i hac” adlarıyla anılan yer yer manzum bölümlerle bu şehirlerin tarihi, coğrafyası ve fazileti hakkında şiir ve kasidelerin de bulunduğu eserler kaleme alınmıştır. Anadolu sahasında hazırlanmış ilk eserlerden olan Ahmed Fakih'in Kitâbü Evsâfi Mesâcidi's-Şerîfe'sinde (nşr. H. Mazıoğlu, Ankara 1974) Mekke ile Medine'nin yanında Kudüs'e genişçe yer verilir. İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 1201) Müsîrü's-Sâkin ilâ Eşrefi'l-Emâkin (nşr. Merzûk A. İbrahim, Riyad 1995) ile Muhibbuddin et-Taberî'nin (ö. 1295), el-Kırâ li-Kâsidi Ümmi'l-Kurâ ve Sevâbü Zâlik (nşr. Mustafa es-Sekkâ, Kahire

1970) adlı eserleri ise Mekke ve Medine'yi tanıtanın yanında hac ibadetinin fikhî tarafıyla hikmetinin de ele alındığı hac rehberi niteliğindeki eserlerin erken döneme ait en güzel örneklerindendir. Bu türden eserlere, Mekke ve Medine tarihini birlikte ele alan Haremeyn şehirlerinden çok Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebvî'yi merkeze alan bir anlatım tarzının benimsenmiş olduğu İbnü'z-Ziyâ'nın Târîhu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti's-Şerîfe ve'l-Kabri's-Şerîf ile Hasan el-Uceymî'nin Tarîhu Mekke ve'l-Medîne ve Beytü'l-Makdis adlı çalışmaları ilâve edilebilir.

Bunun yanında, Haremeyn tarih yazımında Hz. Muhammed'in Vedâ Haccı (İbn Hazm, Haccetü'l-Veda', nşr. Memdûh Hakki, Beyrut 1966), hac menasikinin fikhî tarafının ağırlıklı olarak ele alındığı (Nevevî, el-Îzâh fî Menasiki'l-Hac, Beyrut 1994; İbn Kayyim el-Cevzî, Menasikü'l-Hac ve'l-Umre, nşr. M. Hüseyin Afîfî, 1980; İbn Cemâa', İzzeddin, Hidâyetü's-Sâlik ila Mezâhibi'l-Erba'a fî'l-Menasik, N. Itr, Beyrut 1994 gibi) eserlerin yanında hac konusuna tahsis edilmiş eserler de kaleme alınmıştır. Bu eserlerde ağırlıklı olarak Mekke konusu işlenmekle birlikte Medine Haremi, Mescid-i Nebvî ve Hz. Muhammed'in kabriyle ilgili bilgiler başta olmak üzere Medine'den de sıkça bahsedilir. Hac konusunu ele alan eserler içerisinde, Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî'nin Dürerü'l-Ferâidi'l-Muazzama fî Ahbâri'l-Hac ve Tarîki Mekkete'l-Mu'azzama (nşr. Muhammed H. İsmail, Beyrut 2002) adlı eserinin ayrı bir yeri vardır. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar yazılan hac ile ilgili kitapların en gelişmiş olan bu eserde; dört halife döneminden 972 (1564-1565) yılına kadar hac emirliği, hac kervanları, hac yolları, menziller ve bu menzillerde yaşayanlar ve Mekke ile Medine'ye hizmet edenler hakkında ayrıntılı bilgiler yer alır. Ömrünün önemli bir kısmını Mısır'da geçiren el-Cezîrî'nin eseri Mısır'daki Türkler ve hakimiyetleri hakkında bilgi vermesi bakımından da ayrıca önemlidir. el-Cezîrî'nin eserinin Takıyyüddin Makrizî (ö. 1442) tarafından kaleme alınmış olan ez-Zehbü'l-Mesbûk fî Zikri men Hacce mine'l-Hulefâ'i ve'l-Mülûk (nşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1955) adlı eserinin zikredilen konular ilâve edilerek geliştirilmiş şekli olması kuvvetle muhtemeldir. Eserini hac emirliği görevini üstlenenlere tahsis eden Ahmed er-Reşîdî'nin Hüsnü's-Safâ ve'l-İbtihâc bi-Zikri men Vüllîye İmârete'l-Hac (nşr. Leylâ Abdülatif Ahmed, Kahire 1980) adlı eseri de bu bağlamda zikredilmesi gerekenlerdendir.

Ortaçağ İslâm dünyasında şehir tarihi çalışmaları tarih yazıcılığındaki gelişmelere paralel olarak gelişmiştir. Bu bağlamda şehir tarihi olarak nitelendirilebilecek günümüze tamamı ulaşmış eserlerin başında Ebü'l-Velîd el-Ezrakî'nin (ö. 864 [?]) Ahbâru Mekke ve mâ Câ'e fihâ mine'l-Âsâr (nşr. R. S. Melhas, I-II, Mekke 1994) adlı eseri gelir. Mekke ile Kâbe'nin tarihinin iç içe olduğunu dikkate alan Ezrakî eserinde Mekke'nin yerleşim plânı ve topografik yapısıyla Kâbe hakkında geniş bilgi verir. IX. yüzyılda Mekke'deki yapıların kitabelerini de kaydetmiş olması Ezrakî'nin eserinin önemini artıran etkenlerin başında gelmektedir. Mekke tarihiyle ilgili kendisinden önceki bütün rivayetleri toplamaya çalışan Ezrakî'nin eseri gerek plân ve gerekse üslup bakımından Mekke'yle ilgili sonraki dönemde yazılan eserlerin birinci elden kaynağı olmuştur.[\[1\]](#)

IX. yüzyıldan günümüze intikal eden bir başka önemli eser de Fâkihî'nin (ö. 278/891-92 [?]) Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih (nşr. Abdülmelik b. A. b. Dehîş, I-V, Mekke 1986-1987) adlı kitabıdır. Mekke tarihini ayrıntılı biçimde ele alan Fâkihî, Ezrakî'nin aksine eserini bölümlere ayırmamış ve muhaddislerin metodunu takip ederek ilgili konu başlığı altında bütün rivayet ve haberleri nakletmiştir. Mahallî tarih yazımının günümüze ulaşan ilk önemli örneklerinden olan bu iki eser, aynı zamanda tarih ve hadis üslubunda aynı bilgilerin farklı metodlarla nasıl aktarıldığını

görmek bakımından da önem arz etmektedir.

Mekke tarihi hakkında yazılan eserler, Ezrakî ve Fakihî'den sonra uzun süre kesintiye uğramış veya yazılan eserler bize ulaşmamıştır. Nitekim geçen altı asırlık bir sürede Ezrakî'yi örnek alarak bir eserin yazılmamasına Mekke tarihi ve kültürüyle ilgili çeşitli eserler kaleme alan Takıyyüddin el-Fâsî (ö. 1429) tarafından dikkat çekilmektedir.[2] Ezrakî ve Fakihî'den sonra Mekke tarihiyle ilgili en önemli eser, Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm (nşr. Ö. A. Tedmürî, I-II, Beyrut 1985) adıyla Fâsî tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserini telif ederken Fakihî ve Ezrakî'nin geleneğini sürdüren, müşahedelerinin yanında yazılı ve sözlü kültürden, vakfiyelerden ve kitâbelerden istifade eden Fâsî, Makrizî ve İbn Hacer'in övgüsüne mazhar olmuş ve Hicaz bölgesinde benzeri bulunmayan bir bilgi hazinesi olarak nitelendirilmiştir.[3] Fâsî bu övgüleri hak ettiğinin bir göstergesi olarak el-İkdü's-Semîn fi Târîhi'l-Beledi'l-Emîn (nşr. M. A. Atâ, I-VI, Beyrut 1998) adlı idareci, bilgin, edip, şâir vb. şahsiyetler hakkında yazılmış geniş ansiklopedik eseri de telif etmiştir. Ortaçağda yazılan şehir tarihlerinin önemli özelliklerinden biri olan, şehirle doğrudan veya dolaylı ilgisi olan şahısların biyografilerini anlatma geleneğini sürdüren bu eserin başında Mekke ve Kâbe tarihi ve kültürüyle ilgili bilgilerin yanında Hz. Muhammed'in hayatını anlatan siyer kısmı da yer almaktadır. Kişilerin biyografisi alfabetik olarak verilmekle birlikte ilk olarak Ahmed ve Muhammed isimleri öne alınmıştır. Fâsî'nin Mekke tarihiyle ilgili olarak kaleme aldığı eserler bunlardan ibaret değildir. Takıyyüddin el-Fâsî, Abbasî halifeleriyle Mekke şeriflerinin biyografilerini anlatarak siyasî ve idarî tarihini ele aldığı el-Mukni' min Ahbâri'l-Mülûk ve'l-Hulefâ ve Vülâti Mekkete's-Şürefâ (Dımaşk 1406/1986), zamanında Mekke ile Medine'yi bütünleştiren anlayışı benimsediğini gösteren Medine'nin fazileti ve Hz. Muhammed'in kabrini ziyaret adabı ile önemini anlattığı er-Rızâ ve'l-Kabûl fi Fezâili'l-Medine ve Ziyâreti'r-Resûl (Mekke 1314) gibi eserlerin yanında Mekke tarihi ve ricaline ait risale ve kitaplardan başka ihtisar ve zeyiller de kaleme almıştır.[4]

XV-XVI. yüzyıllar Mekke'sinin ilim ve fikir hayatında önemli bir mevkiye sahip olan İbn Fehd ailesi mensupları tarafından, Mekke tarihi ve ricaline dair çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlar içerisinde Necmeddin İbn Fehd (ö. 1480) tarafından telif edilen İthâfû'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ (nşr. F. M. Şeltût, I-V, Mekke 1983) ilk sırada yer alır. Yıl esasına göre düzenlenmiş bir kronik olan bu eser özellikle müellifin bizzat şahit olduğu olayları kayıt altına alması ve Takıyyüddin el-Fâsî'nin Mekke tarihiyle ilgili çalışmalarında yer almayan bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir. İbn Hacer, Sehâvî ve Ebû Abdullah b. Nâsırüddin gibi bilginler tarafından özellikle tarih ilminde otorite sayılan Necmeddin İbn Fehd'in, Takıyyüddin el-Fâsî'nin İkdü's-Semîn adlı eserine yazdığı zeyil başta olmak üzere Mekke tarihi ve ricaliyile ilgili çeşitli çalışmaları vardır.[5]

İbn Fehd ailesi içinde Necmeddin İbn Fehd'in başlattığı çalışmalara en önemli katkı oğlu İzzeddin İbn Fehd (ö. 1516) tarafından yapılmıştır. İzzeddin İbn Fehd tarafından telif edilen Gâyetü'l-Merâm bi-Ahbâri Saltanati'l-Beledi'l-Harâm (nşr. F. M. Şeltût, I-III, Mekke 1986) adlı eserde, Mekke'nin fethinden (11 Ocak 630) 1515 Ağustosuna kadar burada görev yapan vali, emir ve şeriflerin biyografilerini ele alınmaktadır. Mekke tarih yazımıyla ilgili bir çalışma yapan Muhammed Habîb el-Hile kitabın tamamının İzzeddin İbn Fehd'e ait olmadığını, babası Necmeddin İbn Fehd'in Bugyetü'l-Merâm bi-Ahbâri Vülâti'l-Beledi'l-Harâm adlı tamamlanmayan çalışmasından önemli ölçüde nakiller yaptığını ve eserin adında yer alan “bugye” ve “vülât” kelimelerini “gâyet” ve “saltanat” şeklinde değiştirerek esere sahiplendiğini kaydeder.[6] Medine tarihçisi Semhûdî başta olmak üzere döneminin pek çok aliminden icazet alan İzzeddin İbn Fehd babasının İthâfû'l-Verâ adlı eserine

yazdığı zeylin (Bülûgu'l-Kurâ fî Zeyli İthâfi'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ) yanında Mekke tarihi ve kültürüyle ilgili çeşitli çalışmalar da yapmıştır.[7]

İzzeddin İbn Fehd'den sonra Mekke tarih ve kültürüyle ilgili çalışmalar, oğlu Muhibbüddin İbn Fehd (ö. 1547) tarafından sürdürülmeye çalışılmıştır. Muhibbüddin İbn Fehd'in tarih alanında en önemli çalışması babası İzzeddin İbn Fehd'in Bülûgu'l-Kurâ'sına yazdığı Neylü'l-Münâ bi-zeyli Bülûgu'l-Kurâ li-Tekmileti İthâfi'l-Verâ adlı zeyildir. 1517 Aralık ayından 1542 Eylül ayına kadar Mekke'deki siyasî ve sosyal olayların kronolojik olarak anlatıldığı bu eserde Muhibbüddin İbn Fehd, Mekke'nin Osmanlı idaresine geçişini müşahedelerine dayalı olarak anlatmaktadır. Kaynaklarda çok çeşitli alanlarda eserlerinden bahsedilen Muhibbüddin İbn Fehd'in çalışmaları içerisinde, 3 Ağustos 1522 tarihinde Bursa'da tamamlayarak Kanûnî Sultan Süleyman'a ithaf ettiği Osmanlı tarihinin ele alındığı el-Cevâhiru'l-hisân fî Menâkkıbi's-Sultan Süleymân b. Osmân adlı eserle; Mekke'deki Fâsî, Taberî, Abdülkavî, Buhârî ve Tabâtabâi sülalelerine dair bilgi verilen ve bunların soylarının Âl-i Fâtıma'dan gelip gelmediği hususunun ele alındığı el-Kavlü'l-mütelif fî Nisbeti'l-hamseti'l-büyût ile Ş-Şeref adlı çalışmaları önemlidir.[8]

Haremeyn tarihçiliğinin önemli simalarından birisi de Kutbüddin en-Nehrevâlî'dir (ö. 1582). Türkçe bildiği için Mekke'ye gelen Osmanlı devlet adamlarına rehberlik görevi üstlenen Nehrevâlî'nin kaleme aldığı eserlerin bir kısmı, 1552 yılındaki yangında zayi olmuştur. Nehrevâlî'nin Sultan III. Murad'a takdim ettiği, Mekke'deki önemli mekânlar ile Mescid-i Harâm'ın çeşitli dönemlerde geçirdiği tamirlerin yanı sıra Abbasîler, Memlükler ve Osmanlılar olmak üzere Mekke'ye hakim olan devletlerin tarihlerinden bazı kesitleri anlattığı el-İ'lâm bi-A'lâmi Beytillâhi (Beledillâhi)'l-Harâm adlı eseri Osmanlılar'ın Haremeyn'e yaptıkları hizmetleri anlatan günümüze ulaşan en önemli çalışmasıdır. Medine'nin tarihinden özellikle de erken dönem olaylarının ele alındığı Târîhu'l-Medîne ile Mekke'den Medine'ye oradan Suriye ve Anadolu üzerinden İstanbul'a yapılan seyahatlerin anlatıldığı el-Fevâidü's-Seniyye fî'r-Rihleti'l-Medeniyye ve'r-Rûmiyye adlı eserler Nehrevâlî'nin dikkati çeken diğer önemli çalışmalarıdır.[9]

Mekke'de XIV-XVI. yüzyıllarda şehir bürokrasisinde önemli görevler üstlenen ve birçok alim yetiştiren ailelerden birisi de İbn Zahîre'dir. Bu aileden Muhammed Cârullah İbn Zahîre'nin el-Câmiu'l-Latîf fî Fazli Mekke ve Ehlihâ ve Binâi'l-Beyti's-Şerîf (Port Said 2003) adlı eseri Mekke'nin fizikî yapısında meydana gelen değişiklikler ve Mescid-i Harâm hakkında yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermesi ve kendisinden önceki eserlerde mevcut olmayan bazı bilgileri kayda geçirmesi bakımından önemlidir.[10]

Mekke'nin ilim ve kültür hayatında önemli rolü olan Âl-i Taberî'den Ali b. Abdülkadir'in (ö. 1070/1659-60) el-Ercül-Miskî fî't-Târîhi'l-Mekkî ve Terâcimü'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Mekke 1996) adlı eseri Mekke ve Kâbe tarihi hakkında önemli bilgiler vermesinin yanında özellikle eserinin girişinde ele aldığı tarih ilmi ve usulü konusunda kaydettikleriyle dönemindeki anlayışı yansıtması bakımından önem arz etmektedir.[11] Mekke yönetiminin şeriflerin hakkı olduğunu savunan Ali et-Taberî'nin eseri, Âl-i Fâtıma dışında Mekke'yi yönetenlerin ayrı bir başlık altında ele alınmasının yanında Sultan IV. Murad zamanında Kâbe'nin inşasına (1039/1629-1630) dair bilgilerin müellifin şahsî müşahedelerine dayanmış olması bakımından orijinal bir kaynaktır.

Mekke tarih yazıcılığının önemli simalarından olan Ali es-Sincârî'nin (ö. 1713) Menâihu'l-Kerem fî Ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve Vülâti'l-Harem (nşr. C. Abdullah el-Mısırî, I-VI, Mekke 1998) adlı eseri

kuruluşundan zamanına kadar Mekke tarihini kronolojik olarak ele almaktadır. Yaşadığı dönemdeki tarih yazıcılığı hakkında bilgi ihtiva eden bu eserin en önemli özelliği müellifin yararlandığı fakat günümüze ulaşmayan Mekke tarihi ve kültürüyle ilgili kitap ve müellif isimlerini içermesidir.[\[12\]](#)

Medine'nin tarihi, coğrafyası ve faziletine dair müstakil eserlerin kaleme alınması İslâm dünyasında ilimlerin tedviniyle eş zamanlı olarak başlamıştır. Çünkü Medine ilk dönem İslâm tarihiyle ilgili en geniş malzemeyi bünyesinde barındırdığı için ortaçağ tarih yazımında önemli ekollerin başında gelmektedir.[\[13\]](#) Bundan şehir tarihi çalışmalarını ayırmamız mümkün değildir. Medine ile ilgili bilinen en eski çalışma Abdullah b. İmrân'ın (ö. 197/812-813?) günümüze ulaşmayan ve Medine'nin en önemli mahallî tarihçileri İbn Şebbe ile Semhûdî'nin çokça iktibas yaptıkları Menasik' adlı eseridir. Bununla birlikte bu eserin plânı ve üslup bakımından hangi özellikleri olduğu hakkında bilgi yoktur. Bundan dolayı her ne kadar bize ulaşmamış olsa da eserinin planı ve üslubu hakkında öğrencileri ve diğer iktibaslar sayesinde bilgi edindiğimiz Hasan b. Zebâle'nin 814 yılında telif ettiği Kitâbu'l-Medîne ve Ahbâruhâ adlı eseri bilinen en eski Medine tarihidir. Semhûdî'nin iktibaslarıyla günümüze ulaşan İbn Zebâle rivayetlerini F. Wüstenfeld Târîhu'l-Medîne adıyla neşretmiştir (Göttingen 1864). İbn Zebâle'nin yetiştirdiği iki önemli tarihçiden birisi olan ve eserlerinin pek çoğu günümüze ulaşmayan Zübeyr b. Bekkâr'ın (ö. 870) kaleme aldığı Ahbâru'l-Medîne adlı eseri Fîruzâbâdî ve İbn Hacer'in alıntıları sayesinde günümüze ulaşırken, onun diğer öğrencisi Yahyâ b. Hasan el-Hüseynî'ye (ö. 890) nispet edilen Medine tarihiyle ilgili Menasik adlı eser ise kaybolmuştur. 1481'de Mescid-i Nebvî'de meydana gelen yangın Medine şehrine hasredilmiş yaklaşık 300 civarında eserin bize ulaşmasına engel olmuştur.[\[14\]](#)

Medine ve Mekke tarihinin yanı sıra bu şehirlerin idarî hayatında önemli yeri olan şeriflerin hayatlarının anlatıldığı ve Haremeyn'de meydana gelmiş bazı önemli olaylara hasredilmiş pek çok eserin kaybolduğu bir vakıdır.[\[15\]](#) Medine tarihiyle ilgili kısmen de olsa bize ulaşmış en erken eserlerin başında İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere (nşr. F. M. Şeltût, Cidde 1979) adlı eseri başta gelir.[\[16\]](#) Hadis üslubuna göre tertip edilen eserin en önemli tarafı o devirde yazılan monografilere benzemesine rağmen Medine'yi merkeze alan bir anlatımı benimsemiş olmasıdır.[\[17\]](#)

Medine tarihi söz konusu olduğu zaman şehri bir bütün içerisinde ele alarak inceleyen ve eseri bize ulaşan müelliflerin başında Semhûdî (ö. 1506) gelir. Semhûdî'nin Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ (nşr. M. M. Abdülhamîd, Beyrut 1984) adlı eseri hicretten sonra kurulan Mescid-i Nebvî ile Medine tarihinin iç içe olduğunu gösteren en güzel örneklerden birisidir. Ömrünün yaklaşık son 40 yılını Medine'de geçiren Semhûdî'nin özellikle Memlûkler dönemi ile ilgili verdiği bilgiler orijinaldir. Aynı zamanda kendisinden önce Medine tarihi ile ilgili yapılan ve bize ulaşmayan eserleri de görmüş ve onlardan iktibaslar yapmış olması Semhûdî'nin eserinin değerini bir kat daha artırmaktadır.[\[18\]](#)

Fîruzâbâdî'nin (ö. 1415) Medine ve civarının tarihi ve coğrafyasına dair el-Megânimu'l-Mutâbe fî Meâlimi Tâbe' adlı eserinin beşinci bölümü H. el-Câsir tarafından neşredilmiştir (Riyad 1969). Şemseddin es-Sehâvî'nin (ö. 1496) alfabetik olarak tertip ettiği ve "M" harfine kadar mevcut olan et-Tuhfetü'l-Latîfe fî Târîhi'l-Medîneti's-Şerîfe adlı biyografik eseri Medine'yle ilgili bize ulaşan en kapsamlı rical kitabıdır.

İlimlerin tedvin ve tasnif faaliyetleri yapılırken ortaçağ tarih yazımının önemli ekollerinden birisini

teşkil eden Medine’de yaşayıp eser veren müelliflerin çalışmaları içerisinde bu şehrin tarih ve kültürüne ait orijinal bilgiler bulmak mümkündür. Medine’de kadılık yapan Burhaneddin İbn Ferhûn’un (ö. 1397) hac menâsikiyle ilgili olan İrşâdü’s-Sâlik ilâ Ef’âli’l-Menâsik (nşr. Muhammed b. Ebû’l-Ecfân, Kartâc 1989) ve Mâlikî bilginlerine tashih ettiği ed-Dîbâcü’l-Müzheb fî Ma’rifeti A’yâni Ulemâi’l-Mezheb (nşr. Muhammed Ebû’n-Nûr, Kahire 1972) adlı eserlerinde Medine tarihi ve kültürüyle ilgili özellikle de Memlûkler dönemiyle ilgili orijinal bilgiler kayıt altına alınmıştır.

Bunların dışında Medine tarihi ve kültürü bakımından İbnü’n-Neccâr’ın (ö. 1245) ed-Dürretü’s-Semîne fî Tarîhi’l-Medîne, Z. Ebû Bekir el-Merâgî’nin (ö. 1413) Tahkîku’n-Nusra bi-Telhîsi Meâlimi Dâri’l-Hicre (S. Abdülfettâh, Mekke 1997), Cemaleddin el-Matarî’nin (ö. 741/1340-41) et-Ta’rîf bimâ Enseti’l-Hicre min-Meâlimi Dâri’l-Hicre (S. Abdülfettâh, Mekke 1997) adlı eserleri önceki kaynaklardaki bilgileri teyit etmeleri ve dönemlerine ait kişisel müşahedelerini kaydetmiş olmaları bakımından önemlidir.

Mekke ve Medine daha çok hac rehberi niteliğinde pek çok risale ve kitabın yanında seyyahların eserlerine de konu olmuştur. Asıl hedefleri coğrafi malumat vermek olan bilginlerin yanında İslâm dünyasını gezip dolaşarak hac görevini ifa etmek isteyen seyyahlar da vardır. Ortaçağın ünlü gezginleri, Mekke ve Medine’ye ait bilgilerin yanında İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen insanların örf ve âdetlerini, farklı tarihlerde haccın eda edilişi ile ilgili uygulama farklılıklarını ve Kâbe ile Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî’deki değişimleri, Hicaz bilginleri hakkında gördüklerini ve bu iki şehirdeki diğer meşâir ile hac yolculuğu boyunca uğranılan mekânlar hakkında bilgi verirler. XI. yüzyıldan XIV. yüzyılın sonuna kadar Mekke ve Medine’yi ziyaret eden meşhur seyyahlar arasında Nâsır-ı Hüsrev (ö. 1073’ten sonra), İbn Cübeyr (ö. 1217), Ebû Muhammed el-Abderî (ö. 1290’dan sonra), İbn Rüseyd (ö. 1321), İbn Battûta (770/1368-69), Halid b. İsa el-Belevî (ö. 1378 [?]) sayılabilir.[\[19\]](#)

Haremeyn tarih yazımı bakımından önem arz eden eser türleri içerisinde coğrafya kitaplarının ayrı bir yeri vardır. Klâsik dönem İslâm coğrafyacılığı eserlerinde Mekke ve Medine’ye ayrı bir önem vermişler; bu şehirlerin topoğrafyası yanında Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, hac yolları, iskân, imâr, kültürel faaliyetler gibi hususları ayrıntılı olarak ele almışlardır. Ayrıca İslâm coğrafyacılığı III. (IX.) yüzyıldan itibaren Kâbe’nin Müslümanların kiblesi olması sebebiyle dünyayı Mekke’nin merkezinde yer alan Kâbe’ye göre bölümlere ayıran tasarımlar da geliştirmişlerdir.[\[20\]](#) Ayrıca eserlerinde ülkeleri anlatmaya Kur’an’da şehirlerin anası anlamında “ümmülkurâ”[\[21\]](#) olarak nitelendirilen Mekke’nin bulunduğu Arap yarımadasıyla, bu bölgeye de Mekke ile başlayan müellifler arasında Belh coğrafya okuluna mensup İstahrî ve İbn Havkal ile Ebû Ubeyd el-Bekrî gibi coğrafyacılara sayılabilir.[\[22\]](#) Ebû İshâk el-Harbî (ö. 899) Kitâbü’l-Menâsik ve Emâkini Turuki’l-Hac ve Me’âlimi’l-Cezîre (nşr. Hamed el-Câsir, Riyad 1969) adlı Arap yarımadasını ele aldığı eserinde, Mekke ve Medine’deki önemli mekânları tanıtmaya, Mekke ve Medine’yi çevreye bağlayan yolları ve bunlar üzerindeki menzilleri ayrıntılı olarak vermesi Haremeyn tarihi bakımından büyük önem arz eder.

Çalışmamız esnasında Ortaçağ tarihinin Haremeyn tarihiyle ilgili diğer kaynaklarından da yararlanmaya çalıştık. Şehir tarihlerinden sonra Mekke ve Medine’nin sosyal ve kültürel tarihine en fazla yer ayırmış olan ve Abbasîler döneminin en önemli tarihçilerinden Belâzürî’nin (ö. 279/892-3) Fütûhu’l-Büldân (nşr. A. Tabbâ-Ö. Tabbâ, Beyrut 1987) ve Ensâbü’l-Eşrâf (nşr. S. Zekkâr-R. Zirikli,

Beyrut 1996) ile Taberî'nin (ö. 922) Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk (nşr. M. Ebu'l-Fazl, Beyrut ts.) adlı eserlerinin özellikle zikredilmesi gerekmektedir. Ayrıca Taberî'den sonra tarih materyalleri toplayan hiç kimse özellikle erken dönem için yeni bilgiler araştırmak ve toplamak faaliyetine girişmemiş; ya bu rivayetleri Belâzurî'den tamamlama yoluna gitmişler ya da Taberî'nin bıraktığı yerden devam ettirmeyi benimsemişlerdir.[\[23\]](#) Yine Abbasîler döneminde yaşayan ve tarihçilikleri yanında İslâm dünyasını gezerek edindikleri coğrafya bilgileriyle eserlerini zenginleştiren Ya'kûbî'nin (ö. 905) Târîhu'l-Ya'kûbî (nşr. M. T. Houtsma, I-II, Beyrut ts.) ile Mes'ûdî'nin (ö. 956) Mürûcû'z-Zeheb (nşr. Muhammed Muhyiddîn, I-IV, Beyrut 1964-1965) adlı eserleri Haremeyn ile ilgili çalışmalarda ihmal edilmemesi gereken kaynaklardandır. Ayrıca Mes'ûdî'nin et-Tenbîh ve'l-İşrâf (nşr. M. J. De Goeje, Beyrut 1981) adlı eseri de Haremeyn'in coğrafya ve kültür tarihine ait zengin malumat ihtiva etmektedir.

Tabakât, ensâb ve vefeyât kitapları da Haremeyn çalışmaları için ayrı bir önem taşımaktadır. Mekke ve Medine'nin içtimâî, iktisâdî ve kültürel hayatı hakkında göz ardı edilen bilgiler bu eserlerde geniş olarak anlatılmaktadır. Tabakât kitabını nesep, tabaka ve şehir esasına göre düzenleyerek Medine'den başlayan Halîfe b. Hayyât'ın Kitâbü't-Tabakât (nşr. E. Ziya el-Ömerî, Riyad 1982) adlı eseri, Mekke ve Medine'nin siyasî ve sosyal gelişmelerin yanında özellikle de Arap yarımadası dışındaki kültürel gelişmelerde Hicaz'ın rolünün anlaşılması bakımından önemlidir.

Mekke ve Medine'nin sosyal tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva eden edebiyat kitapları da Haremeyn tarihi için başvurulacak diğer bir kaynak türüdür. Emevîler'den Osmanlılar'a kadarki dönemin yazılı basını olarak nitelendirilebilecek olan bu eserler, Mekke ve Medine halklarının sosyal yapılarıyla, hilâfet merkezinin nakledilmesinden sonra Haremeyn'de ortaya çıkan siyasî ve dinî toplulukların faaliyet ve amaçlarının gerisinde yatan gerçekleri kayıt altına almaları bakımından önem arz etmektedirler.

Çalışmamız Abbasîler'den Osmanlılar'a kadar (750-1517) geniş bir süreci kapsadığı için her dönemin klâsik kaynaklarından imkanlar dâhilinde yararlanılmaya çalışılmıştır. Tarih yazıcılığı bakımından büyük gelişmelerin yaşandığı Eyyûbîler döneminde siyasî tarih, biyografi, tarihî coğrafya ve bilim tarihi alanlarında değerli eserler kaleme alınmıştır.[\[24\]](#) Bunlar arasında Ebû Şâme'nin Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn (nşr. İbrahim ez-Zeybek, I-IV, Beyrut 1997) ile ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn (nşr. Seyyid İ. el-Attâr, Beyrut 1974), İbn Hallikân'ın Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân (nşr. İ. Abbâs, I-VIII, Beyrut 1978), İbn Asâkir'in Târîhu Medîneti Dîmaşk (nşr. M. Ebû Sa'îd el-Amrâvî, I-LXX, Beyrut 1995-1998) ve Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Büldân (I-V, Beyrut ts.) ile Mûcemü'l-Udebâ, (I-XX, Kahire 1980) adlı eserlerine sıkça başvurulmuştur. Bu arada Ortaçağ'ın en büyük ve güvenilir tarihçisi olan İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târîh (nşr. C. J. Tornberg, I-XIII, Beyrut 1979) adlı eserinden sadece Eyyûbîler dönemi için değil Abbasî ve Selçuklular dönemi için de faydalanılmıştır.

Memlükler döneminde tarih yazıcılığı alanında önemli çalışmalar yapılmıştır.[\[25\]](#) Özellikle mahallî tarih alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan Takıyyüddin el-Makrizî'nin es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk (nşr. M. M. Ziyâde-S. A. Âşûr, I-XII, Kahire 1957-1973) ile İttîâ'zu'l-Hunefâ (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, I-III, Kahire 1996) adlı eserleri başvuru kaynakların başında gelmektedir. Nüveyrî ve İbn Fazlullah el-Ömerî gibi Memlükler döneminin "ansiklopediler çağı"[\[26\]](#) olarak tanınmasına en büyük katkıyı yapan Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'sâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ (nşr. M. H.

Şemseddîn, I-XV, Beyrut 1987) adlı eserine sıkça başvurulmuştur. Memlûkler döneminin diğer bir özelliği de tarih tenkidine dair eserlerin kaleme alınmış olmasıdır. Bu türden çalışmalar yapan Şemseddin es-Sehâvî'nin ed-Dav'ü'l-Lâmi', (I-VI, Beyrut ts.) ile tarih felsefesi ve sosyoloji ilminin temellerini atan İbn Haldun'un Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber (I-VII, Beyrut 1984) adlı eserleri temel kaynaklarımızın başında gelmektedir. Memlûkler döneminde özellikle biyografi alanındaki çalışmalarıyla öne çıkan İbn Hacer el-Askalânî, Kütübî, Safedî ve Zehebî'nin eserlerine sıkça başvurulduğu burada belirtilmelidir.

Haremeyn tarih yazımı söz konusu olunca ilk matbû Türkçe eser olan Eyüp Sabri Paşa'nın Mir'âtü'l-Haremeyn adlı eserinin zikredilmesi gerekir. Üç cilt hâlinde yayınlanan eserin ilk cildi Mekke'ye (Mir'âtü Mekke, İstanbul 1301), ikinci cildi Medine'ye (Mir'âtü Medine, İstanbul 1304), III. cildi de Arap yarımadasına (Mir'âtü Cezîreti'l-Arab, İstanbul 1306) tahsis edilmiştir. Mekke ve Medine'deki siyasî ve içtimaî durumu anlatan ve bu şehirlerle ilgili bize ulaşmayan bazı erken dönem bilgilerini ihtiva eden bu eser, Türkler'in Haremeyn şehirlerine bakışını ve Osmanlı sultanlarının Haremeyn'e bağlılık ve hizmetlerini anlatması bakımından da önemlidir. 1901'de mahmil kumandanlığı yapan 1903 ve 1908 yıllarında hac emirliği görevini üstlenen İbrahim Rifat Paşa'nın hac yolculuklarına ait izlenimlerine sonraki yıllarda tarihî, coğrafi ve dinî bilgiler ekleyerek telif ettiği Mir'âtü'l-Haremeyn (Kahire 1925) adlı eseri, Eyüp Sabri Paşa'nın eserinin onun kadar geniş olmasa da Arapça olarak kaleme alınmış bir benzeridir. Bu iki eserin dışında XIX. yüzyıl Mekke tarihine dair önemli eser Ahmed b. Zeynî Dahlân'ın Hulâsatü'l-Kelâm fî Beyâni Ümerâi'l-Beledi'l-Harâm (Mekke 1311) adlı çalışması Mekke'nin idarî tarihi bakımından önemli bilgiler içerir.

Çalışmamızda İslâm Ansiklopedisi'nin ilk baskısının Türkçesi'nin yanısıra bazen İngilizcesi ile Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin bazı maddelerinden yararlandık. Bu maddeler geçtikleri yerlerde gösterilmiş ayrıca bibliyografyaya dâhil edilmemiştir.[\[27\]](#)

Hicaz ve Haremeyn Kavramları

Lügatte “iki şeyi birbirinden ayıran sınır, engel” anlamına gelen Arap yarımadasının beş bölgesinden birisi olan Hicaz, Kızıldeniz’in doğusunda, kuzeyde Ürdün’ün liman şehri Akabe’den güneyde Yemen sınırındaki Asîr’e ve doğuda Necid çöllerinden Irak’a kadar uzanır; Mekke ve Medine şehirlerinin yanı sıra Yemâme de mülhaklarıyla birlikte Hicaz’a dâhildir.[\[28\]](#) Bu bağlamda Hicaz’ın güneyinde Tâif, Mekke ve Cidde ile kuzeyinde Medine ve Yenbu’a kadar uzanan kesimi İslâm dini ve tarihi bakımından en önemli parçasını oluşturur.[\[29\]](#) Hicaz şehirleri içinde Mekke ve Medine’nin statüleri ilk dönemden itibaren farklı bir şekilde telakki edilmiştir. Bu bakımdan gayri müslimlerin burada ikametleri yasaklanmış, Haremeyn’de geçici bir süre de olsa kalmalarına izin verilmemiş ve Hicaz’da üç günden fazla kalmaları uygun görülmemiştir.[\[30\]](#)

“İki harem” anlamına gelen Haremeyn kelimesi Kâbe’nin inşasından itibaren harem kabul edilen Mekke ile hicretten sonra Hz. Muhammed tarafından harem ilân edilen Medine şehirlerinin ortak adıdır. İslâm dünyasının çok parçalı hâle gelmesinden sonra Haremeyn’in müdafaası halifelerin görevleri arasında ilk sırayı almış, hatta hilafetin şartları arasında sayılmıştır.[\[31\]](#) Bu bakımdan ortaçağda kurulan bütün Müslüman devletler arasında Haremeyn rekabet unsuru olmuş ve burada adına hutbe okunan halife veya sultan, Mekke ve Medine’nin resmen hakimi sayılmıştır.[\[32\]](#)

Kızıldeniz’e paralel uzanan alçak, iklimi kuru ve sıcak dar kıyı ovası ile onun doğusundaki dağlık kesimlerin iki farklı coğrafi görünümde olan Hicaz’da iklim farklılıkları görülür. Bu iklim farklılıkları, en açık şekilde birbirinden tamamen farklı bir coğrafi yapıda olan Mekke ve Medine şehirlerinde görülür. Bu iki şehir yarımadaının tropikal kuşağında yer almalarına karşın, iklim bakımından sanki çok farklı kuşaklarda yer alıyormuş gibidirler. Mekke’ye göre vadi ve bozkır bakımından daha zengin olan Medine, sıcaktan nasibini ortalama olarak 5-10 derece daha az almaktadır. Medine’de yaz aylarında yüksek yerlerin ısısı mutedil iken kış aylarında sıfırın altına düşer.[\[33\]](#)

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren Şam ile Yemen’i birbirine bağlayan ana ticaret yolunun üzerinde bulunan Hicaz’ın en önemli konak yerlerinin başında Mekke ve Medine gelmekteydi. Ortaçağda Hicaz’ın deniz ulaşımı Kızıldeniz’in limanlarından Mekke’nin iskelesi olarak kullanılan Cidde ile Medine’nin iskelesi olarak kullanılan Yenbu (Câr) vasıtasıyla sağlanıyordu. Kızıldeniz’in tarih boyunca önemli olmasında Avrupa-Hindistan-Uzakdoğu ticaret yolu üzerinde bulunması kadar hac yolları üzerinde yer almasından kaynaklanıyordu. Kuzey Afrika ülkelerinden ve Şam’dan deniz yoluyla Haremeyn’e gitmek isteyenler Kulzüm’den gemilere binerek denize açılırlar; Medine’ye gidenler Yenbu’, Mekke’ye gidenler ise Cidde Limanı’na inerlerdi.[\[34\]](#) Bu bakımdan tarih boyunca Mekke ve Medine’ye hakim olmak isteyen devletler Kızıldeniz’i kontrol etmeye ayrı bir önem vermişlerdir.

Ortaçağ’da, özellikle Selçuklu döneminden itibaren hac için Mekke ve Medine’ye gitmeyi ifade eden “Hicaz’a gitmek” tabirinin Türkler arasında yoğun olarak kullanılmaya başlandığı burada belirtilmelidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBASÎLERİN İLK DÖNEMİNDE MEKKE VE MEDİNE MEKKE VE MEDİNE’NİN ABBASÎ HAKİMİYETİNE GİRMESİ

Emevîler’in yıkılışına zemin hazırlayan önemli sebeplerin başında, ehliyeti esas alan hilâfet sistemini değiştirmek ve onun yerine kuvvete dayanan ve verasetle intikal eden saltanat uygulamasını başlatmış olmaları gelmektedir. Buna Emevî halifelerinin Arapçılık taassubuna bağlı olarak izledikleri siyaset de eklenince, İslâm dünyasında Arap ve Arap olmayan unsurlardan oluşan çeşitli menfaat topluluklarının Emevîler’e karşı ciddî bir muhalefet grubu olarak ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Oluşan muhalefet gruplarının başını çeken Hâşimîler gerek Emevîler’in son döneminde ve gerekse Abbasîler’in ilk döneminde siyasî olayların gelişiminde önemli rol oynadılar.

Abbasî davetinin yoğunlaştığı dönemlerde Hâşimîler’in kendi içlerinde üç gruba bölündükleri görülür. Bunlardan birincisi Emevîler’e muhalif olmakla birlikte silaha sarılma taraftarı olmayan ve liderliği Câfer es-Sâdık tarafından üstlenilen Hüseyinîler, ikincisi adil olmayan ve tebaasına zulüm eden devlet başkanı ve idareciye karşı her türlü mücadelenin yapılması gerektiğini savunan ve sonradan Zeydiyye mezhebini oluşturan liderliğini Abdullah b. Hasan ve oğullarının üstlendiği Hasenîler, üçüncüsü ise daha çok geri plânda kalarak gizli hareket etmeyi benimseyen Abdullah b. Abbas’ın torunu Muhammed’in etrafında birleşen Abbasîler’dir.[\[35\]](#) Bu gruplardan Âl-i Fâtıma’yı oluşturan Hasenî ve Hüseyinîler’in büyük çoğunluğu Haremeyn şehirlerinde özellikle de Medine’de oturmuşlar, siyasî kalkışma ve faaliyetlerini Haremeyn merkezli olarak plânlamışlardır. Bununla birlikte hilâfet merkezinin önce Kûfe’ye daha sonra da Şam’a nakledilmiş olması sebebiyle Hicaz’ın hac mevsimleri dışında siyasî olaylara yön verme ve etkileme hususunda özellikle İslâmiyet’in ilk dönemindeki önemi kaybolmuştu. Bu bakımdan Mekke ve Medine şehirlerinin Abbasî propagandası ve yeraltı faaliyetlerinde özellikle Irak’taki kadar bir etkinlikleri söz konusu değildi. Ancak Emevîler döneminde meydana gelen Harre Vak’ası ve Kâbe kuşatmaları gibi olaylar Mekke ve Medine’de yaşayanların hafızalarında Ümeyyeoğulları iktidarına karşı olumsuz bir bakış açısının daima canlı kalmasına sebep olmuştu. Bu yüzden Emevîler’e karşı girişilen her hareketin Haremeyn’de akis bulması kaçınılmaz bir gerçek olmuştur.

28 Kasım 749 tarihinde Kûfe Camii’nde ilk Abbasî halifesi olarak biat alan Ebü’l-Abbas es-Seffâh otoritesini yaymak için harekete geçti. Ebü’l-Abbas kendisine biat alınmasında önemli rol oynayan amcası Davud b. Ali’yi önce Kûfe valiliğine tayin etti; ardından da hac emirliği uhdesinde kalmak üzere Kûfe’nin yanı sıra Mekke, Medine, Yemen ve Yemâme valiliğine getirdi.[\[36\]](#)

Davud b. Ali ilk olarak Mekke’ye gitti ve her hangi engelle karşılaşmadan şehri Abbasî idaresine soktu. Davud’un göreve başladıktan sonra Mekke’de gerçekleştirdiği ilk icraat, Emevî valilerinden Halid b. Abdullah el-Kasrî’nin zemzem, rukün ve makâm-ı İbrahim arasına yaptırdığı ve halk arasında “Birketü’l-Kasrî”[\[37\]](#) adıyla bilinen çeşmeyi yıktırması oldu. Davud’un bu icraatında Mekke halkından büyük destek gördüğü dikkati çekmektedir. Halkın verdiği destek Emevîler’e muhalefetten ziyade asırlardır Mekke su kültürünün vazgeçilmezi olan Kâbe’nin hemen yanında yer alan zemzem kuyusunun suyuna Hıra ve Sebîr dağları arasındaki bir kaynaktan Mescid-i Harâm’a getirilen bu suyun alternatif olarak gösterilmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim Abbasî otoritesiyle bu şekilde tanışan Mekkeliler bu çeşme ve müstemilatının ortadan kaldırılmasından çok

memnun olmuşlardı.[38]

Davud b. Ali'nin Mekke'de yaptığı ikinci icraat ise burada yaşayan Emevîler ve taraftarlarını cezalandırmak oldu.[39] Tavaf esnasında Benî Ümeyye'nin helak olduğunu üzüntülü bir şekilde dile getiren bir şahsın 1000 dinar para ödemekle cezalandırılmasından öldürme dışındaki türden cezaların olduğu da göstermektedir.[40] Diğer taraftan, Davud Mekke'ye geldiği zaman hilâfet konusunda önceliğin Ali evlâdında olduğunu savunduğu ve Benî Ümeyye'yi tenkit ettiği için Emevî valisi tarafından hapsedilen ve her cumartesi dayak cezası tatbik edilen şair Südeyf b. Meymûn'u serbest bıraktı.[41] Davud'un bu uygulaması Mekke'deki Emevî muhalifi diğer tutukluların da serbest bırakıldığının bir işareti olmalıdır. Hapisten çıkan şair Südeyf'in Davud b. Ali tarafından çeşitli vesilelerle yapılan konuşmalarda ayağa kalkarak Abbasoğuları'nı övmesi ve gece sohbetlerinde bu hususla ilgili şiirler terennüm etmesi Mekke'de Abbasî otoritesinin yerleşmesine mutlaka katkıda bulunmuştur.[42]

Medine Abbasî hakimiyetine Yahya (Hüseyin) b. Ca'fer el-Abbasî tarafından sokuldu. Yahya, Abbasîler'e biat edildikten sonra Medine'ye gelerek Emevîler'in son valisi Yusuf b. Urve'yi buradan çıkararak şehri Abbasî otoritesine soktu.[43] Bununla birlikte Yahya b. Hüseyin'in gerçek anlamda ilk vali olmayıp Medine'yi Abbasî hakimiyetine sokan kumandan olarak nitelendirilmesi daha doğru olmalıdır.[44] Medine'nin Abbasîler dönemindeki ilk valisi olan Davud b. Ali, Mekke'deki işlerini tamamladıktan sonra Medine'ye geldi ve Mekke'de olduğu gibi burada da Emevîler ile taraftarlarını cezalandırmakla icraata başladı.

Özellikle Abbasî muhaliflerine karşı izlediği ön yargılı siyaset ve sert tutumu nedeniyle Haremeyn'de olumlu bir iz bırakmayan Davud b. Ali, Mekke ve Medine'de Abbasî otoritesini yerleştirmek için çaba gösteriyor; bununla ilgili her fırsatta konuşmalar yapıyordu. Yeni Haremeyn valisinin konuşmalarında öncelik hilâfetin hakları olduğu ve bundan dolayı kendilerine itaat edilmesi gerektiği idi. Abbasî iktidarıyla birlikte yeni bir dönemin başladığını ve fikirlerin açıkça savunulmasını gerektiğine vurgu yapan Davud'un konuşmalarında sıkça Ali evlâdını uyardığı da dikkati çekmektedir. Ali evlâdından sadece Abbasî otoritesine boyun eğmelerini isteyen Davud, bundan imtina ederlerse şiddet politikası uygulamak ve geçim vasıtalarını ellerinden almak zorunda kalacağını söylemek suretiyle, onları tehdit etmekten geri durmamıştı.[45]

Davud b. Ali'nin özellikle muhalifler ve Emevîler'e yönelik icraatlarının halk tarafından tasvip görmediği Hz. Hasan'ın torunlarından Abdullah'ın şu sözlerinden anlaşılmaktadır: “Ey Kardeşim! Sen onları öldürdükten sonra mülkünün nesiyle övüneceksin? Senin için güzel ve mutlu başlangıç kötülükle anılmaktan daha iyi olmaz mı?”[46]

Döneminin önde gelen hatiplerinden olan Davud b. Ali Medine'ye geldikten kısa bir süre sonra hastalanarak vefat etti. Yaklaşık üç aydan biraz fazla Mekke ve Medine'yi idare eden Davud b. Ali bu iki şehirdeki icraatlarıyla olumsuz bir iz bırakmıştı.[47]

Davud b. Ali rahatsızlandığı sırada oğlunu yerine vekil bırakmıştı. Musa b. Davud babasının vefatından sonra Ebü'l-Abbâs es-Seffâh tarafından Haremeyn, Tâif ve Yemâme valiliğine atanan Ziyad b. Abdullah ile ilgili atama kararını gösteren Irak postası gelinceye kadar valilik görevini vekaleten üstlendi.[48]

Mekke ve Medine hilafet merkezinin nakledilmesinden sonra siyasî gelişmelerden uzak kalmakla birlikte kültürel gelişmelerde öncü olma rolünü daima sürdürmüşlerdir. Bu bakımdan merkezî hükümetler tarafından alınan siyasî kararların Mekke ve Medine’de kabul görmesi entelektüel kesim tarafından onaylanması anlamına da geliyordu. Abbasîler’in ilk döneminde Hicaz’ın siyasî belirleyicisi olarak Medine öne çıkmakta Mekke’deki siyasî gelişmeler Medine’ye göre yönlenecekti. Bununla birlikte her yıl hac mevsimlerinde İslâm dünyasının dört bir yanından insanların Mekke’ye gelmeleri, ilk Abbasî halifelerinin hac için Mekke’ye gelmeye önem vermeleri ve bazı siyasî kararları burada alıp uygulamaya koymaları zaman içerisinde Mekke’nin öne çıkıp Arap yarımadasının en önemli siyasî merkezi olacağının habercisiydi. Öbür yandan her yıl gönderilen emîr-i haccın görev alanı her ne kadar dinî konular ağırlıklı gibi görünse de merkezî hükümetlerin güvendikleri ve bağlılığından emin oldukları kimseleri bu göreve getirmek suretiyle, Haremeyn’de özellikle de Mekke’de onlar vasıtasıyla siyasî denetimi sağladıkları ya da kontrol ettikleri bilinen bir husustur.

İlk dönem Abbasî halifelerinin neredeyse tamamı hac törenlerine katılmayı ve emîr-i hac görevini bizzat üstlenmeyi tercih ediyorlardı. İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelen insanlara kendilerini gösterme fırsatı buldukları gibi, bazı siyasî kararları da buradan yönlendirmeyi benimseyerek Mekke ve Medine’de yaptıkları konuşmalarla otoritelerini yerleştirmeye çalışıyorlardı. 754-775 yılları arasında Abbasî tahtında oturan 758, 765, 766 ve 769 yıllarında Mekke’ye gelerek emîr-i hac görevini üstlenen Ebû Ca’fer el-Mansûr’un Mekke’de yaptığı konuşmalarından birisinde otoritelerinin ilâhî kaynaklı olduğunu ileri sürerek kendilerine tâbi olunmasını istemesi[49] Abbasî otoritesinin yerleştirilmesinde Haremeyn’in özellikle de Mekke’nin öneminin bir işareti olmalıdır.

775 yılında tekrar emîr-i hac görevini üstlenerek Mekke’ye giden Mansûr, Terviye gününden bir gün önce Mekke’nin kuyularından Bi’rimeymûn’da vefat etti (7 Ekim 775).[50] Kabrinin belli olmaması için buradan Cennetü’l-Muallâ’ya kadar çeşitli yerlerde 100 mezar yeri kazıldıktan sonra açılan mezarlardan birisine defnedildi.[51] Mansûr’un defnedilmesinden sonra veliaht ilân ettiği Mehdî-Billâh’a biat edildi ve bu durum Mekke’den diğer bölgelere haber verildi.[52] Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Medine’de alınan biatın İslâm dünyasının tümüne şamil olduğu gibi, Mehdî’ye Mekke’de biat edilmesi bu şehrin siyaseten ilk defa öne çıkmasını ifade ediyordu.

Harûnürreşîd oğulları Emîn ve Me’mun ile birlikte hacca geldiği zaman onları birinci ve ikinci veliaht olarak ilân etmiş ve ileride aralarında çıkacak muhtemel ihtilafı önlemek için ilgili hükümleri içeren ahidnameleri Kâbe’ye astırmıştı (802).[53] Kâbe’ye asılan bu metinler Haremeyn şehirlerinin sadece kültürel alanda değil eskiden olduğu gibi İslâm dünyasının kamuoyunun belirlenmesinde de etkinliğinin sürdüğünü göstermektedir. Öbür yandan Abbasîler’in Mekke’yi öne çıkarmak konusundaki bu çabaları muhtemelen ciddî muhalefet gördükleri Medine’nin siyaseten geri plâna itilmesiyle de ilgilidir. Ancak Harûnürreşîd’in ölümüyle vasiyetinin ve Kâbe’ye asılan metnin hiçbir hükmünün kalmadığı görülmüş ve devlet içerisinde Araplar ile Arap olmayan unsur (mevâlî) arasında büyük bir iktidar mücadelesi başlamıştı.

Me’mun’dan oğlu Musa lehine veliahtlıktan feragat etmesini isteyen Emin, Haremeyn valisine mektup yazarak ikinci veliaht olan Me’mun yerine oğlu Musa’ya biat edilmesini ve bu hususun Kâbe’ye asılarak ilân edilmesini talep ederek Mekke’yi siyaseten bir kere daha öne çıkarmak istemişti. Bu

talebin istenildiği günlerde Me'mun'un kumandanlarından Tahir b. Hüseyin'in Emin'in komutanlarından İbn Mâhân'a üstünlük sağladığı haberi Mekke'ye ulaşmıştı. Bütün bu gelişmelerden sonra Haremeyn valisi Davud b. İsa Mekke eşrafiyla yaptığı müzakerelerden sonra Mescid-i Harâm'ın minberinden Mekke ve Medine halkları adına Emin'i azlederek Me'mun'a biat ettiğini ilân etti (196/811-12).[\[54\]](#) İbn Miskeveyh, Mekke ve Medine'de Emin'e olan biatın bozularak Me'mun adına hutbe okunmasının iktidara gelmesinin önemli bir kilometre taşı olduğuna vurgu yapar.[\[55\]](#) Davud b. İsa gelişmelerin Halife Emin'in aleyhine geliştiğini fark edip Me'mun'a biat ederek Haremeyn'i oldukça erken bir tarihte Me'mun'un hakimiyetine sokmuş ve bu davranışının mükafatı olarak Mekke'yi idare etmeyi sürdürmüştü. Nitekim Davud'un bu davranışından çok memnun olan Me'mun Yemen'deki Akka'nın idaresinin yanı sıra 500.000 dirhem de yardım göndermişti.[\[56\]](#)

Haremeyn valisi olarak Mekke'de oturan Davud b. İsa Medine'yi oğlu Süleyman vasıtasıyla idare etmişti. Bunun üzerine Haremeyn valisinin Medine'de oturmasının daha doğru olacağı Medineli Yahya b. Miskîn tarafından edebî bir mektupla bildirilmişti. Davud b. İsa, İsa b. Abdülaziz adlı bir şair tarafından yazılan Mekke'nin üstünlüğünü ihtiva eden bir kasideyi Yahya'ya bir elçisiyle göndererek Abbasiler tarafından yürürlüğe sokulan Mekke'yi siyaseten öne çıkaran anlayışı benimsediğini göstermişti.[\[57\]](#)

Abbasî Halifesi Me'mun'un hilâfetinin son yıllarında Türkler'i askerî birlikler arasına almaya başlaması ve bunu bir devlet politikası hâline getirmesi, Haremeyn şehirlerinde Türk kumandan ve valilerin görevlendirilme sürecini de beraberinde getirmişti. Abbasîler dönemi Türk kumandanlarından Eşnâs et-Türkî, hâcib ve başkumandan tayin edildiği 841 yılında Mu'tasım-Billâh'tan izin alarak hac için yola çıktı. Mu'tasım yola çıkmadan önce Eşnâs'a başta Mekke ve Medine olmak üzere yol boyunca uğradığı şehirlerin idaresini verdi.[\[58\]](#)

Eşnâs et-Türkî'nin Halife Mu'tasım-Billâh tarafından Mekke ve Medine emirliğine atanması kadar halifeyle birlikte adının ortaçağda en önemli hakimiyet sembolü olan görev yaptığı yerlerde okunan hutbelerde zikredilmesi onun Abbasî bürokrasisi içerisindeki etkinliğine işaret etmektedir. Eşnâs'tan itibaren Mekke ve Medine'de halifenin yanında ikinci bir kişinin adının hutbelerde anılması geleneksel hâle geldi. Arif Abdülgani, Eşnâs et-Türkî'nin Mekke ve Medine valiliklerini fahrî olarak üstlendiğini belirttikten sonra, Mu'tasım tarafından Mekke ve Medine valilikleriyle adlarına birlikte hutbe okunmasını istemesini Eşnâs'a güvenmesi ve onu desteklediğini göstermek için bir jest olduğu görüşünü ileri sürmektedir.[\[59\]](#) Öbür yandan Eşnâs et-Türkî'nin Mısır valisi iken Mekke ve Medine valiliklerine atanması Haremeyn'in ekonomik anlamda bağlı olduğu Mısır'a gelecekte siyaseten de bağlanacağının ilk işareti olarak değerlendirilebilir.

Hilafet merkezinin nakledilmesinden sonra siyasî önceliğini önce Suriye daha sonra da Irak'a kaptıran Hicaz'ın merkezî otoriteye uzaklığı da dezavantajlarından birisiydi. Merkezî otoriteye uzaklık ve dinî merkez olması özellikle Mekke'nin güvenli bir yer olarak telakki edilmesine sebep oluyor ve bazen sürgün merkezi olarak da kullanılıyordu. Abbasî halifeliğinin nâibi olan Ebû Ahmed el-Muvaffak hanedan içi iktidar mücadelesi sebebiyle Mekke'ye sürgüne gönderilmişti. Muvaffak Abbasî tahtına kardeşi Mu'temid-Alellah'ın çıkması üzerine Sâmerâ'ya geri döndü (870).[\[60\]](#) Daha sonra Mu'temid-Alellah oğlu Ca'fer'i Mufavvaz-İlallah lakabıyla birinci veliaht, kardeşi Muvaffak'ı Nâsır-Lidînillâh lakabıyla ikinci veliaht tayin ettiğini açıkladı (20 Temmuz 875) ve Haremeyn ile Tarikîmekke'nin de içinde yer aldığı bazı birimlerin idaresini kardeşi Muvaffak'a verdi.[\[61\]](#) Alınan

kararlar yazıya geçirilip çoğaltıldıktan sonra Kâbe'ye asılarak ilân edilmesi için Hasan b. Muhammed ile Mekke'ye gönderildi.[\[62\]](#) Böylece Abbasî idaresinin ikinci adamı Mekke ve Medine'yi yönetmekle görevlendirilerek Mekke'den siyasî işlerin yönlendirilmesi anlayışı iyice yerleşmişti.[\[63\]](#) Öbür yandan Muvaffak bu operasyonla başkentten uzaklaştırıldığı gibi aralarında Mekke'nin de yer aldığı bazı yerlerin idaresi verilerek gönlünün alınması yoluna gidilmişti. Abbasîler'in ikinci yarısından itibaren merkezden uzaklaştırmak istenilen üst düzey kimseler görevlendirme veya sürgün şeklinde Haremeyn'de görevlendirilerek başşehirden uzaklaştırılıyor ve onlar adına siyasî taleplerde bulunabilecek askerî ve mülkî erkân ile ilişkilerinin kesilmesi yoluna gidiliyordu.

Abbasîler döneminin ilk yarısında önceden olduğunun aksine siyasî plânda Mekke Medine'nin önüne geçmiş ve bürokrasi içerisinde de üst düzey ve merkezden uzaklaştırılmak istenen kimselerin Mekke merkezli olarak Haremeyn idaresine verilmesi yaygınlaşmıştı. Ayrıca Hârûnürreşîd ile başlayan veliaht ilânlarının Haremeyn'de özellikle de Mekke'de ilân edilmesi ve yeni veliaht olan kimseye ilk hutbenin burada okunması da sürdürülen bir uygulama oldu.[\[64\]](#) Velihtlık başta olmak üzere ilânların Mekke'de Zemzem ile Makam arasında, Medine'de ise Hücre-i Saâdet'in yanında yapılması âdettendi.[\[65\]](#)

Haremeyn'in kara ve deniz yoluyla dünyaya açılan kapısı olan Mısır, Mekke ve Medine'nin yönetiminde önemli bir yere sahipti. Bu bakımdan Mısır'da hakimiyet sağlamaya muvaffak olan bütün siyasî teşekküller öncelikli olarak Hicaz'la ilgileniyorlardı. Abbasî valilerinden Ahmed b. Tolun Mısır'da bağımsızlığını ilân ettikten sonra 883 yılında 470 atlı 2000 yayadan oluşan bir birliği Kâbe'yi ziyaret görüntüsü altında Mekke'ye göndererek hükümranlılık alanına Hicaz'ı da katmayı hedeflemişti. Ancak Mekke'yi ele geçirmeyi hedefleyen bir diğer güç olan Saffâriler, Tolunoğulları'nın Hicaz'da hakimiyet kurmalarına izin vermemişlerdi.[\[66\]](#) Taberî'de yer alan bu haber İbnü'l-Esîr ve Necmeddin İbn Fehd tarafından teyit edilmez ve bu iki müellife göre 883 yılında Ahmed b. Tolun'un birlikleriyle mücadele edenler Saffârîler olmayıp, Abbasî halifeliğinin nâibi Muvaffak tarafından sevk edilen birliklerdir.[\[67\]](#) Ancak her iki rivayetin ortak neticesi Tolunoğulları'nın Mekke'yi ele geçirmeye yönelik bu girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmış olmasıdır.

Ahmed b. Tolun'un birlikleri Mekke'ye ulaştıkları zaman şehirdeki zahireciler ve kasaplar başta olmak üzere esnafın desteğini alarak Mekke'yi ele geçirmeyi planlamışlardı. O sırada Abbasîler adına Mekke valisi olan Harun b. Muhammed'in şehri terk etmiş olması Mısır birliklerinin faaliyetlerini kolaylaştırmıştı. Muvaffak tarafından gönderilen birlikler Mekke'ye geldiklerinde şehre dönen Harun b. Muhammed ile birleşerek Ahmed b. Tolun'un birliklerini mağlup etmeyi başarmışlardı. Mısır birliği 200 kadar kayıpla mallarını bırakarak Mekke'den çekilmek zorunda kalmışlardı. Abbasîler ile Tolunoğulları arasındaki mücadeleye son nokta Mescid-i Harâm'ın minberinden Ahmed b. Tolun'un aleyhine Muvaffak tarafından okutulan lanetle konulmuş ve insanlar ile el konulan mallar kurtulmuştu.[\[68\]](#)

Tolunoğulları gibi Saffârîler de Mekke ve Medine'ye hakim olmayı başaramamışlardı. Bununla birlikte kurucuları Ya'kûb b. Leys'in ölümünden sonra (4 Haziran 879) yerine geçen kardeşi Amr'ın Saffârîler adına tek bir isteği vardı ki o da Mekke ve Medine'de temsilci bulundurmalarıydı. Nitekim bu istek Abbasî idaresi tarafından kabul edildi ve Saffârîler Haremeyn'de bir temsilci bulundurmaya başladılar.[\[69\]](#)

Abbasî Devleti'nde merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde Tolunoğulları'ndan sonra Mısır'da kurularak Hicaz'a hakim olmaya çalışan ikinci hanedan İhşidîler'dir. Karmatîler Mekke'den çekilmekle kalmamışlar ve Haremeyn'e ulaşım için ciddi bir tehdit oluşturmaya devam etmişlerdi. Çok sayıda insan Mekke ve Medine'ye hac için giderken Karmatîler veya taraftarları tarafından katledilerek soyulmuştu. Özellikle hac yolları üzerindeki Karmâtî tehdidi Mekke ve Medine'de siyaseten istikrarsızlığına sebep oluyordu. Bu istikrarsızlık Mekke'ye müstakil bir devlet olmakla birlikte hutbelerde ve sikkelerde Abbasîler'e yer verip merkeze bir miktar para göndererek Bağdat'a şeklen bağlı olan İhşidîler'in hakimiyetini sağlayan bir unsur oldu.[\[70\]](#)

Hanedanın kurucusu olan Muhammed b. Tuğç'un siyaset sahnesine çıkışı, Hicaz ile Suriye arasındaki yollarda hac için Mekke'ye gidenlerin can ve mal güvenliklerini sağlamadaki başarısından dolayı Abbasî halifesi Muktedir-Billah tarafından önce Remle (928), daha sonrada Dımaşk (931) valiliğiyle ödüllendirilmesiyle birliktedir.[\[71\]](#) 22 Temmuz 935 tarihinde Mısır'a giren Muhammed b. Tuğç, halifenin muvafakatiyle Suriye'yi yönetimine kattıktan sonra (936) Hicaz'a yöneldi; Mekke ve Medine'yi hakimiyeti altına alarak Abbasî halifesiyle birlikte kendi adına hutbe okutmaya başladı

(937).[\[72\]](#) Böylece Hicaz'a hakim olarak Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm süren bir Türk hânedanı olan İhşîdîler, 331-358 (942-43-968-69) yılları arasında Mekke ve Medine'de Abbasî halifeleriyle birlikte adlarına hutbe okutmaya muvaffak oldular.[\[73\]](#)

İhşîdîler Hicaz hakimiyetleri döneminde özellikle Mekke'de Büveyhîler ile hutbe okunması konusunda rekabete girdikleri görülür.[\[74\]](#) Bağdat'ta Abbasî halifeleri üzerindeki etkilerini gittikçe artıran Büveyhîler devreye girerek Hicaz'ı İhşîdîler'in elinden almak için faaliyet göstermeye başladılar. 954 yılı hac mevsiminde Bağdat'tan gönderilen hac kafilesinin emirliklerini şeriflerden Muhammed b. Abdullah ile Ahmed b. Ömer üstlenmişlerdi. Mekke'de Büveyhîler'in temsilcisi olarak davranan bu iki şerif ve taraftarları ile İhşîdî birlikleri arasında şiddetli mücadeleler meydana gelmiş; Mekke'de yirmi yıla yaklaşan İhşîdî hakimiyeti sona ermiş ve hutbeler Büveyhî hükümdarlarından Muizüddeve adına okunmaya başlanmıştı.[\[75\]](#) Mücadeleler esnasında İhşîdî taraftarlarının Büveyhî taraftarlarını tavaf için Mescid-i Harâm'a girmelerini engellemeleri şehirde oluşan otorite boşluğunun ulaştığı seviyeyi göstermektedir.[\[76\]](#) 955 yılı hac mevsiminde Mekke'de Mısır ve Irak hac kafileleri arasında çatışmaya dönüşen siyasî mücadeleler devam etmiş ve sonunda Hicaz ve Mekke'de hutbeler Büveyhîler'den Rüknüddeve, Muizüddeve ve Bahtiyar ve onlardan sonra da İbn Tuğç adına okunmuştu.[\[77\]](#) Böylece Mekke ve Medine'de hakimiyet alameti olan hutbelerde zikredilen kişi sayısı üçe çıkmış ve Büveyhîler'in Bağdat'ta etkinlikleri devam ettiği sürece bazen kesintiye uğrasa da Mekke ve Medine'de adlarına hutbe okunması sürmüştür.[\[78\]](#) Bu arada Abbasîler'in Hicaz valiliğini İhşîdîler'e bırakmak suretiyle adlarının hutbede anılmasını sağladıkları da unutulmamalıdır.[\[79\]](#)

869 yılında Abbasîler'e karşı düzenlenen Zenc isyanı esnasında ortaya çıkan Karmatîler'in Haremeyn ile ilgileri hac kervanlarını tehdit etmek ve hacıların mallarını gaspla başlar. Irak ve Suriye'de Karmatî isyanlarını tertip eden Zikreveyh b. Mihreveyh hilâfet ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra hac kafilesine saldırmak için Vâkisa'ya yönelir ve Mekke'den dönmekte olan İranlı ve Horasanlı hac kafilesini Akabe mevkiinde kılıçtan geçirerek mallarına el koyar (Kasım 906).[\[80\]](#) Bundan sonra Haremeyn'e giden ve dönen hac kervanlarını sürekli tehdit altında tutan Karmatîler bazı seneler Irak, İran, Horasan gibi bölgelerden Mekke'ye gidecek olanlara engel oluyorlar ve bu bölgelerden hiç kimse hac törenlerine katılamıyordu.[\[81\]](#) Bu arada hac yolları üzerindeki Karmatî tehdidinin yarattığı otorite boşluğundan bedevîlerin yararlandığı ve bunu hac kafilelerine saldırmak için bir fırsat olarak gördükleri de unutulmamalıdır.[\[82\]](#) Tarihsel süreç dikkate alındığı zaman İslâm dünyasında Haricîler ile başlayan dinî ve siyasî konulardaki aşırı görüş ve faaliyetleri temsil eden bedevî anlayışını Karmatîler sürdürmüşler, onlardan sonra da bu anlayış Moğollar tarafından üstlenilmişti.[\[83\]](#)

Hicaz'daki faaliyetleri esnasında Karmatîler'in adının kötü bir şekilde anılmasına sebep olan hadise 930'da Mekke'de gerçekleştirdikleri katliamdır. Bu yıl hac mevsiminde Mekke'ye baskın düzenleyen Karmatîler, Mescid-i Harâm'da aralarında Kâbe'nin örtüsüne sarılmış insanların da olduğu 1700 civarında kişiyi katlettiler.[\[84\]](#) Mekke evlerini yağmalayan, kadınlara tasallutta bulunan Karmatîler Mekke'de altı gün kaldılar ve o yıl hiç kimse hac yapamadı.[\[85\]](#) Kâbe'nin kapısını talan eden ve örtüsünü çıkaran Karmatîler yerinden söktükleri Hacerülesved'i de beraberlerinde Hecer'e[\[86\]](#) götürdüler.[\[87\]](#) İbn Haldun, Kâbe'nin damına tırmanarak oluğunu sökmek isteyen bir kişinin bunu gerçekleştiremeden öldüğünü kaydeder.[\[88\]](#)

Uzun süre Hacerülesved'den yoksun kalan Kâbe'yi tavaf etmek isteyenler, Hacerülesved varmış gibi bulunduğu yeri selamlayarak (istilâm) vazifelerini yerine getirmeye çalışıyorlardı. İbn Hacer, Yezid b. Muaviye zamanında gerçekleşen Kâbe kuşatmasından sonra Mekke tarihindeki elem verici ikinci olayın Karmatîler tarafından gerçekleştirilen Kâbe baskını olduğu görüşündedir. Çünkü Mekke Haremi'nin kutsiyeti Kâbe kuşatmalarında olduğu gibi bu baskınla da çiğnenmiştir.[\[89\]](#)

Karmatîler'in Mekke'ye yönelik seferi konusuyla ilgili yapılan araştırmalarda farklı görüşler vardır. Tartışmanın temelinde Karmatîler'in Mekke'ye kendi görüşlerini yaymak için mi, yoksa Fâtımîler adına mı gittikleri konusu yatmaktadır. Mekke baskını gerçekleştiren Karmatîler'in Fâtımîler adına hutbe okutmalarından yola çıkılarak onların Hicaz'daki faaliyetlerinin Fatımîler ile ilişkili olduğu ileri sürülmüştür.[\[90\]](#) Karmatîler'in Mekke'ye yaptıkları hücum Abbasî hilâfetini zayıflatmak ve hac yolları ve merasimlerindeki güven ve emniyeti sağlamak konusundaki güçsüzlüklerini göstermekle doğrudan ilgilidir. Ancak Karmatîler'in Mekke'ye yaptıkları baskın esnasında henüz Fâtımîler'le ilişki kurmamışlardı.[\[91\]](#) Nitekim Karmatîler'in lideri, Mekke baskınından sonra bu durumu Fâtımî halifesine bir mektupla bildirerek ondan destek ve teşekkür beklemişti.[\[92\]](#) Fakat Fatımî halifesi Karmatîler'in Mekke Haremi'nde yaptıklarını tasvip etmediği gibi Hacerülesved'in yerine iade edilmesini de istemiş ve bunu yapmazlarsa büyük sorumluluk altına gireceklerini beyan etmişti.[\[93\]](#)

Karmatîler'in Mekke ve Medine'de hakimiyetleri uzun sürmedi. 934 yılında Abbasî halifesinin hâcibi Muhammed b. Yâkût Karmatîler'in lideri Ebû Tahir'e hacılara saldırmaktan vazgeçmesini, Hacerülesved'i yerine götürmesini ve Abbasîler'e itaati konusunda bir takım siyasî istekler içeren

bir mektup yazdı. Ebû Tahir hac kervanlarına saldırmamayı kabul etmiş, ancak Hacerülesved'i Mekke'ye götürme teklifine karşı çıkmıştı.[\[94\]](#) Bu yıl hac törenine Irak kafilesi problemsiz olarak katılmış, ancak ertesi yıldan itibaren üst üste dört yıl katılım yeniden aksamaya başlamış ve Iraklılar hac yapamamıştı. Bunun üzerine Karimatî liderine Irak hac kabilelerine engel olmaması karşılığında belli bir ücret ödenmesi teklifi yapılmıştı. Bunu kabul eden Ebû Tahir, Kufe ve Basra yollarından iki ayrı kabile hâlinde yola çıkan Irak kafilesinde yer alan her bir mahmilden 20 dinar, her bir deve için 5 dinar ve yolcu başına da 20 dirhem ücret almıştı.[\[95\]](#) Abbasî sarayının dışında gelişen bu işlerin Irak bölgesi emîr-i hac görevini üstlenmiş olan Ömer b. Yahyâ el-Hüseynî tarafından yürütüldüğünü kaydeden Necmeddin İbn Fehd, Karimatîler'e ödenen ücretin İslâm tarihinde hac için alınan ilk vergi olduğuna vurgu yapar.[\[96\]](#)

Bundan sonra Mekke ve Medine'ye Irak'tan ulaşım konusunda geçici bir sürede olsa her hangi bir problemin yaşanmadığı görülür. Ancak Karimatîler'in Hicaz'daki etkinlikleri Hacerülesved'in yerine konulmasına kadar devam etmiş, hacılardan vergi alınan birkaç yıl haricinde özellikle Irak'tan hiçbir kimse hac yapmak için Haremeyn'e ulaşamamıştır. Bu arada Abbasîler'in İhşidîler'in ilk hükümdarı Muhammed b. Tuğç vasıtasıyla Mekke ve Medine'de hutbeleri yeniden adlarına okutmaya başladıkları görülmektedir. Bunun gerçekleşme tarihi hususunda farklı görüşler varsa da genel kanaat 937 yılında gerçekleştiği şeklindedir.[\[97\]](#)

Hacerülesved'in tekrar yerine konulmasıyla ilgili farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre[\[98\]](#) Fâtımî Halifesi Mansûr-Billâh'ın emriyle, diğer bir rivayete göre ise[\[99\]](#) Abbasî Halifesi Mutî'-Lillâh'ın 30.000 dinar fidye ödemesi üzerine Hacerülesved Karimatî lideri Ebû Tahir el-Cennâbî'nin ölümünden sonra 951 yılında (Nisan-Mayıs) Mekke'ye getirilmiş ve tamir edilen gümüş mahfazası içine konularak yerine monte edilmişti.[\[100\]](#) İbn Miskeveyh, vefat etmeden önce Ebû Tahir'in kendisine Beckem et-Türkî tarafından teklif edilen 50.000 dinarı kabul etmediğini ve daha sonra Senber el-Karimatî tarafından Mekke'ye getirilerek iade edildiğini kaydeder.[\[101\]](#) Aslında Hacerülesved'in 951 yılında sadece yerine konulduğu ve 3097,5 dirhem harcanarak mahfazasının yenilenmesi ve diğer işleri yapıldıktan sonra muhkem bir şekilde yerine monte edilmesinin ertesi yılda gerçekleştiği Mekke tarihine ait mahallî kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır.[\[102\]](#)

Bundan sonraki süreçte pek çok kereler Hacerülesved'i çalma veya ondan bir parça koparma yönünde teşebbüs olmuşsa da bunlar engellenmiş veya koparılan parçalar özenle yerine yerleştirilmiş ve bütün teşebbüste bulunanlar da en ağır şekilde cezalandırılmıştır.[\[103\]](#)

HİCAZ'DA ABBASÎLER'E KARŞI BİR MUHALEFET OLARAK MERKEZİ MEDİNE

Siyasî merkez özelliğini kaybetmesinin ardından merkezî otoriteye karşı oluşan muhalif hareketlerin odağı hâline gelen Medine, Abbasîler döneminde de Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin öncülüğünde Abbasî iktidarına muhalif olanlara merkez olma özelliğini sürdürdü. Hz. Hasan'ın, hilâfeti Muâviye'ye bırakmasından ve Hz. Hüseyin'in Kerbelâ Vak'ası'nda şehit edilmesinden sonra çocukları, ailesi ve akrabaları Medine'ye yerleşerek merkezi otoriteden uzakta sakin bir hayatı benimsemişlerdi. Bununla birlikte Hz. Muhammed'in soyundan gelme şerefini taşıyan Âl-i Fâtıma, hilâfet konusundaki haklarını unutmamışlardı. Ancak bir süre siyaset alanına çıkmayarak hilâfet konusunda talepte bulunacak alt yapıyı oluşturma yoluna gitmişlerdi. Emevîler'e karşı yürütülen her hareketi desteklemekten çekinmemekle birlikte Abbasîler tarafından Ehl-i beyt adına yürütülen propaganda açığa çıktığında onlarla birlikte hareket etmek konusunda çok istekli davranmayıp olayları akışına bırakmayı tercih etmişlerdi. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Ali evlâdı Hz. Muhammed ile akrabaları sayesinde kendilerine bağlı kuvvetli bir topluluk oluşturmuş ve Hicaz'da özellikle de Medine'de büyük bir destek meydana getirmişlerdi. Medine merkezli oluşan bu ortam onları sık sık halifelik iddiasıyla siyaset sahnesine itti.[\[104\]](#)

Bu durumun farkında olan Abbasî idarecileri, destekleriyle iktidara geldikleri Ali evlâdını sadece iktidardan uzaklaştırmakla kalmayıp sürekli gözetim altında tutarak en sert şekilde cezalandırıyor ve Medine valiliğine atadıkları kimselerin bu konuda hassasiyet göstermelerini özellikle talep ediyorlardı.[\[105\]](#)

Bu hususa Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında Haremeyn valiliğini üstlenen Ziyad b. Ubeydullah'ın, Ali evlâdının özellikle de Medine'deki Hasenîler'in Abbasî otoritelerini tanımalarını sağlayamadığı için iki kere görevinden azledilerek sonra iade edilmesi güzel bir örnektir. Mansûr, Mekke ve Medine valiliğini üstlenen Ziyad'dan Haremeyn'de Emevîler'in lideri konumunda bulunan Muhammed b. Abdullah'ı öldürmesini, Âl-i Fâtıma'nın liderliğini üstlenen Abdullah b. Hasan'ı da tutuklamasını istemişti. Ziyad bu iki emri yerine getirmiş, ancak Abdullah b. Hasan'a hapiste şiddetli davranmadığı için Mansûr tarafından valilikten azledilmek istenmiş ve görevinde kalabilmesi Abdullah'ı öldürme şartına bağlanmıştı.

Bu teklifi kabul etmeyen Ziyad valilik görevinden azledilmekle kalmamış ve 80.000 dinar para cezasına çarptırılmıştı.[\[106\]](#) Ziyad'dan sonra Medine valiliğini üstlenenler muhalifleri ortadan kaldırmak ve Abbasî otoritesini yerleştirmek hususunda başarısız olmuşlardı.[\[107\]](#)

Bütün bunlar dikkate alındığı zaman kuruluşlarından Ebû Ca'fer el-Mansûr'un iktidarının önemli bir kısmında Medine'de Abbasî otoritesini hakim kılmak için idarî anlamdaki çabaları her hangi bir sonuç vermemiş hatta onların aleyhine bir takım gelişmelere yol açmıştı.[\[108\]](#)

Medine'de özellikle de Âl-i Fâtıma'ya yönelik şiddet hareketleri ve izlenen siyaset genel anlamda Hicaz, özel anlamda ise Medine'de Abbasiler açısından esen olumsuz havanın şiddetlenmesine ve var olan muhalefetin karşı bir siyasî harekete dönüşme sürecinin hızlanmasını beraberinde getirmişti.

Bundan sonra Abbasî hükümeti yaklaşık bir asırlık bir süreçte genel olarak Hicaz özel olarak da Medine merkezli kıyam (kalkışma)[\[109\]](#) ve isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Öbür yandan Abbasîler'e karşı gerçekleşen bu kıyamlar Ali evlâdının etrafında İslâm dünyasında önemli izler bırakacak siyasî, dinî ve kültürel oluşumların ortaya çıkış süreçlerini hızlandıran birer etken olmuşlardı.

Abbasîler'e Karşı Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Kıyâmı

Abbasîler döneminde meydana gelen Âl-i Fâtıma orijinli kıyamların içerisinde en çok iz bırakanı Muhammed b. Abdullah b. el-Hasen el-Müsennâ b. el-Hasen b. Ali b. Ebû Tâlib tarafından gerçekleştirilenidir. Çok iyi bir eğitim gören Muhammed, çocukluğundan itibaren geleceğin siyasî lideri olarak görülmüş ve babası Hz. Hasan'ın torunu Abdullah[110] tarafından “Mehdî”[111] unvanı verilmiştir.[112] Ayrıca güvenilir, müttakî ve mürüvvat sahibi olduğu ve Medine’de yaşadığı zühd hayatı sebebiyle “en-Nefsüszekiyye” lakabıyla da meşhur olmuştur.[113] Nitekim Emevîler’in yıkılmaya yüz tuttuğu VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Hicaz’da hakimiyet kurmak için girişimde bulunan Ali evlâdının siyasî faaliyetlerinin hemen hemen tamamı Medine merkezli olmak üzere Muhammed en-Nefsüszekiyye’nin etrafında ve yönetiminde gelişmiştir.

Muhammed en-Nefsüszekiyye’nin siyaset sahnesine ilk çıkışı Emevî halifelerinden II. Velid’in katledilmesinden sonradır (744). Bundan sonra Emevîler’e karşı siyasî üstünlüklerini kurabileceklerine kanaat getiren Haşimîler Ebvâ veya Mekke’de bir araya gelerek liderliğe kimi getirecekleri konusunda fikir teatisinde bulunmuşlar ve Abbasîler’den Ebü’l-Abbas ve Ebû Ca’fer’in de yer aldığı toplantıda yaptıkları uzun görüşmelerden sonra Muhammed en-Nefsüszekiyye’ye biat edilmesini kararlaştırmışlardı.[114] İbn Tabâtabâ, Muhammed en-Nefsüzzekiyye adına gerçekleşen biat konusunda Hâşimoğulları’nın tamamının ittifakı olduğu görüşündedir.[115] Bu toplantının bir diğer önemli sonucu da Abdullah b. Hasan’ın oğullarına biat konusunda Mû’tezile mezhebine mensup olanların da Hâşimoğulları’yla birleşmeleridir.[116] İbn Haldun ise Emevîler’in yıkılışıyla birlikte Medine’de toplanan ehl-i beytin gizlice Muhammed en-Nefsüzzekiyye’ye biat ettiklerini kaydeder.[117] Bütün bu haberlerin ortak sonucu ise imametini açıklayarak harekete geçen Muhammed b. Abdullah’ın biat almaya başlaması ve Abbasîler iktidara gelince halife olan Ebü’l-Abbas es-Seffâh’ı meşru tanımadıkları için Muhammed ve ailesinden hiç kimsenin tebrik etmeye gitmemiş olmasıdır.[118]

Veliaht iken Medine’de yaşayan Ali evlâdının önemli bir kısmının Abbasîler’e biat etmelerini sağlayamayan Mansûr, iktidara geldiği zaman Haremeyn valisinden Mekke ve Medine halklarından bir şekilde biat almasını istemişti. Ali evlâdının özellikle Hasenî kolu kendilerine yapılan biat teklifine olumlu yaklaşmamışlar; liderleri Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile kardeşi İbrahim de bir süre Medine’den ayrılmayı tercih etmişlerdi.[119] Medine’de Muhammed ve İbrahim’e otoritelerini tanıttırmaya muvaffak olamayan Mansûr, rakip gördüğü Abdullah b. Ali ve Ebû Müslim el-Horasânî’yi yok ettiği gibi Muhammed ve İbrahim kardeşleri de ortadan kaldırarak bütün siyasî rakiplerinden kurtulmayı hedefliyordu.[120]

İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde dolaştıktan sonra gizlice Medine’ye dönen Muhammed en-Nefsüzzekiyye şehrin yakınlarındaki Radvâ dağı yakınlarında bulunan Cüheyne kabilesinin topraklarından faaliyetlerini yürütmeye çalışıyordu.[121] Bu arada Mansûr, Muhammed ve kardeşi İbrahim’i yakalayarak biat almaya muvaffak olamayan üç valisini değiştirmek zorunda kalmıştı. İdarî tedbirlerle otoritelerinin tanınmayacağı kanaatine varan Mansûr, Muhammed en-Nefsüzzekiyye’nin ailesiyle taraftarlarına baskı yapmaya karar verdi ve oğullarını kendisine getirip teslim etmeyen Abdullah b. Hasan’ın tutuklanmasını emretti.[122] Ancak Abdullah b. Hasan’ın tutuklanmış olması Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile taraftarlarının Medine ve Mekke’de yürüttükleri faaliyetlerine herhangi bir olumsuz etkiye sebep olmadı. Bunun üzerine Mansûr, Abdullah b. Hasan’ı Medine’den

Kûfe'ye naklederek Muhammed ve İbrahim kardeşlerin buraya gelmelerini sağlamaya çalıştı. Ancak Muhammed ve İbrahim hayatlarından endişe ederek ortaya çıkmadan muhalefetlerini sürdürdüler.[\[123\]](#)

Mansûr'un 25 Aralık 761'de Medine valiliğine atadığı Riyâh b. Osman'ın Mescid-i Nebevî'nin minberinden yapmış olduğu konuşması şehirde Abbasî otoritesinin zafiyetini açıkça gösteriyordu. Medineliler'in hafızalarında olumsuz izler bırakmış olan Harre Vakası'nın komutanı Müslim b. Ukbe'nin yeğeni Riyâh hicret yurdunun sakinlerini şu sözlerle Abbasîler'e itaate çağırıyordu: "Ey Medine halkı! Yeşilliklerinizi kurutarak, erkeklerinizi tüketen Müslim b. Ukbe'nin amcasının oğlu Osman b. Hayyân'ın oğluyum. Allah'a yemin ederim! Şehrinizi öyle ıssız bir hâle getireceğim ki, orada bir köpek bile uluyamayacak."[\[124\]](#) Haccâc'ın Kûfe mescidinde yaptığı konuşmasına benzeyen bu sözler Medineliler'in öfkesine sebep olmuş, ona babasının Emevîler dönemindeki valiliği esnasındaki icraatlarını hatırlatan ve isyana hazır olduklarını gösteren şu sözlerle cevap vermişlerdi: "Ey iki defa dayak cezasına uğramışın oğlu! Ya elini bizden çekersin ya da biz canımızı korumasını biliriz."[\[125\]](#)

Medine halkının tavrının olumsuz ve Abbasî otoritesine boyun eğmekten yana olmadığını gören Riyâh durumu Mansûr'a bildirdi. Mansûr'un elçisinin Medineliler'e okuduğu şu satırlar onlara yapılan belki de son ikazdı: "Ey Medineliler! Valiniz sizin ihanet ve muhalefetinizi, bizim hakkımızdaki olumsuz düşüncelerinizi ve müminlerin emirine yaptığınız biatten ayrıldığınızı bana yazdı. Müminlerin emiri Allah'a yemin ediyor ki, bu hâlinizden vazgeçmezseniz, güvenliğinizi denizden ve karadan tehdit eden aramızda akrabalık bağı bulunmayan kötü kalpli adamları üzerinize gönderecektir."[\[126\]](#) Ancak bu mektup muhaliflerle birleşerek hilâfeti Ali evlâdına vermekte kararlı olan Medineliler'in valilerini evine kadar taşlamalarıyla sonuçlanmıştı.[\[127\]](#)

Üç yıldan fazla hapiste kalan ve bu süre içerisinde sert ve haşin bir muameleyle tâbi tutulan babasının hapiste ölmesi Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Abbasîler'e karşı kıyamını zorunlu hâle getirmişti. 25 Eylül 762 tarihinde Abbasîler'e karşı hilâfet iddiasıyla harekete geçen Muhammed b. Abdullah şehir halkından aldığı büyük bir destekle[\[128\]](#) Medine'ye hakim oldu ve vali başta olmak üzere Abbasî taraftarlarını hapsetti.[\[129\]](#) Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Medine halkının büyük ilgisine mazhar olmasına sebep olan faktörlerin başında İmam Malik'ten alınan fetva geliyordu.[\[130\]](#) Muhammed'in desteği sadece Medine ile sınırlı değildi ve Irak'ta etkin bir kimse olan Ebû Hanîfe'de destekliyordu.[\[131\]](#) Bu arada Abbasiler'in iktidara gelişiyle hapisten çıkarak onları desteklemeye başlayan Şair Südeyf b. Meymûn, Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin en büyük destekçisi olmuş ve eskiden olduğu gibi Âl-i Fâtıma'nın haklarını savunmaya başlamış; hatta Medine'de Abbasîler aleyhine bir havanın esmesinie en önemli katkıyı yapmıştı.[\[132\]](#)

Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Abbasîler'e karşı kalkışmasını İmam Malik'in neden desteklediği biat aldıktan sonra Mescid-i Nebevî'de yaptığı, Hicaz'ın Irak'a karşı siyasî duruşunu gösteren ve karşı çıkışın hangi gerekçelere dayandığını açıklayan konuşmasının satır aralarında görülmektedir: "Ey İnsanlar! Bu sizin de bildiğiniz gibi Kubbetü'l-Hadrâ'yı[\[133\]](#) Allahın hükümranlılığına karşı koymak ve Kâbe'nin kadrini küçültmek için inşa eden Allah düşmanı Ebû Ca'fer'in işidir; ne var ki Allah Firavun'un canını "Ben, sizin en yüce Rabbinizim!"[\[134\]](#) dediği zaman almıştır. Bu dini idare etmeye en layık olanlar muhacir ve ensarın çocuklarıdır. Allah'ım! Onlar (Mansûr ve taraftarları) Senin haramını helal, helalini de haram kıldılar.

Senin korkuttuklarına emân verdiler, emin kıldıklarını da korkuttular. Allah'ım! Onları teker teker kahret. Ey İnsanlar! Allah'a yemin ederim ki, kuvvetliyken aranızdan çıkıp siyasî kalkışmaya girmedim, kendimi sizin için ortaya attım. Allah'a yemin ederim ki, Allah'a ibadet olunan Mısır toprağından bana bey'at alındığı hâlde buraya geldim.”[135]

Burada şu husus belirtilmelidir ki, Muhammed en-Nefsüzzekiyye siyasî davranışlarında atası Hz. Ali'yi örnek alarak dinî ve ahlakî değerlere bağlı kalarak politik davranışlarını kişiselleştirmemiş ve temsil ettiği topluluk önünde Emevîler ile Abbasîler'in durumuna düşmemeye özen göstermiş siyasî hedef ve davranışlarının toplum mutabakatıyla doğrudan ilgili olduğuna daima vurgu yapmıştır.[136]

Medine'de hilafetini ilân eden Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Mekke'ye gönderdiği Muhammed b. Hasan buraya ulaştığında Abbasî valisini çıkararak halktan Muhammed en-Nefsüzzekiyye adına biat almıştı.[137] Muhammed'in Mekke dışında çeşitli yerlere valiler gönderdiği de rivayet edilmektedir.[138] Ancak bunların bizzat Muhammed en-Nefsüzzekiyye tarafından mı, yoksa aynı anda Basra'da kıyama geçen kardeşi İbrahim tarafından mı gönderildiği ve gittikleri yerlerde Muhammed'e biat alıp almadıkları hususu belirgin değildir.

Medine'de meydana gelen gelişmelerden haberdar olan Ebû Ca'fer el-Mansûr ilk olarak Medine'yi ekonomik anlamda baskı altına almak için buraya deniz yoluyla gönderilen zahirenin kesilmesini ve Haremeyn halkına özel olan bazı imtiyazların kaldırılmasını emretti.[139] Bu arada Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kalkışması esnasında Âl-i Fâtıma'nın mallarına el konulduğu bu olayda aktif olarak rol almayan Ca'fer es-Sadık'ın daha sonra bunları Mansûr'dan talep etmesinden anlaşılmaktadır.[140] Ebû Ca'fer'in en büyük endişesi Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin siyasî kalkışmasının Mısır yoluyla Endülüs'e kadar uzanarak henüz tam anlamıyla yerleşmeyen Abbasî otoritesinin ciddî anlamda sarsılabileceğiydi.[141] Ebû Hanife ve İmam Malik gibi İslâm toplumunun geniş kesiminde etkili olan çok sayıda şahsın açıktan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi desteklemiş olmaları Mansûr'un endişelerinde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir.[142] Bu bakımdan hemen harekete geçen Mansûr'un işi sıkı tuttuğu Muhammed en-Nefsüzzekiyye kalkışmasını bastırmak için yeğeni İsa b. Musa'yı kumandan olarak görevlendirmesinden anlaşılmaktadır. Mekke ve Medine'de Abbasî otoritesini sağlayan Davud b. Ali gibi aileden birisi olan İsa b. Musa en büyük rakip ailenin hareketini bastırmakla görevlendirilmişti.[143]

İsa b. Musa komutasındaki Abbasî ordusu her hangi bir engelle karşılaşmadan şehri istila etti (6 Aralık 762) ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile teslim olmayan Medineliler öldürüldü.[144] Hendek ve Harre savaşlarında kullanılan hendekler yeniden tahkim edilerek Abbasîler'e karşı konulmaya çalışılmıştı.[145] Ancak Abbasî ordusunun gücü karşısında alınan tedbirler zayıf kalmış, can ve mal güvenliğinden endişe eden bazı Medineliler de yurtlarını terk ederek Mekke'ye gitmişlerdi.[146] Bu arada Esmâ bint Hasan el-Abbasî'nin çatışmalar sürerken Mescid-i Nebevî'nin minaresine Abbasîler'in hakimiyet alameti olan siyah bir bayrak asması Medineliler'in çoğu tarafından şehrin düşmesine işaret olarak yorumlanmış ve buradan ayrılmalarda etken olmuştu.[147]

Etrafında kalan seksen kişilik grupla sonuna kadar mücadele ederek on iki kişiyi yalnız başına ortadan kaldıran ve kıyama iki ay on iki gün süren Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kesilen başı Mansûr'a götürülmüştü.[148] Muhammed en-Nefsüzzekiyye katledilince Abbasî kumandanı İsa, sancaklar göndererek bunları Medine'nin çeşitli yerlerine astırdı. Ayrıca Muhammed'in taraftarlarından hayatta kalanları Seniyyetü'l-vedâ ile Ömer b. Abdülaziz'in evi arasında iki sıra

hâlinde asarak idam etti.[149] Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kalkışmasında hayatlarını kaybedenlerin nereye ve nasıl defnedildikleri hususu belirgin değildir.[150] Ancak Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Medine'nin kuzeyinde bulunan kabrinin türbe hâline getirildiği ve şehrin önemli ziyaretgâhlarından birisi olduğu sonraki döneme ait eserlerden anlaşılmaktadır.[151] Nitekim Medine tarih yazımının önemli simalarından olan İbn Ferhûn (ö. 1397) zamanında Medine'ye gelenlerin ziyaret ettikleri on iki meşhed olduğunu bunlardan birisinin de Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin türbesi olduğunu kaydeder.[152]

Hadis kitaplarında müstakil bölüm başlığı olarak kullanılan ve gelecekte çıkacak olan sosyal kargaşa ve iç savaş gibi toplum bütünlüğünü bozan her türlü davranışı “fiten” kavramıyla ifade edilir.[153] Bazı hadis kitaplarının fiten bölümlerinde ve tarih kitaplarında “ahcâru'z-zeyt” şeklinde Medine'de bir yer adı yer alır.[154] Arapça'da hazırladığı en geniş sözlüğüyle tanınan Zebîdî hadis kitaplarının “fiten” bölümlerinde yer alan “ahcâru'z-zeyt” tabirinden Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin katledildiği yerin kastedildiği görüşünü ileri sürmektedir.[155] Zebîdî'nin böyle bir sonuca ulaşmasında Taberî ve İbnü'l-Esîr'de yer alan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin burada katledildiği[156] haberinin yanında bu olayın Abbasî taraftarları dışında toplum hafızasında bırakmış olduğu derin izden kaynaklanmış olduğu unutulmamalıdır. Fiten ve melâhim konusunda eser yazan az sayıdaki müelliften birisi olan Nuaym b. Hammâd (ö. 843) tarafından ileri sürülen Medine'nin bu olay esnasında mubah kılındığı şeklindeki rivayetin[157] diğer kaynaklar tarafından teyit edilmediği hususu da burada belirtilmelidir.

Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşini ortadan kaldırarak Hicaz'da Abbasî otoritesini yerleştirmişti. Ancak Harre Vak'ası'ndan sonra Medine tarihinde en çok iz bırakan bu olayın ardından Medine'nin merkezî hükümete karşı Ali evlâdının ve özellikle de Hz. Hasan neslinden gelenlerin öncülüğünde gerçekleşen muhalefet hareketlerinin merkezine dönüşmesini engelleyememişti.

Öbür yandan İsa b. Musa'nın Mekke'ye gitmek üzere Medine'den ayrılmasından sonra şehirde işlerin hemen düzene girmediği görülür. Mansûr tarafından Medine'ye vali olarak tayin edilen Abdullah b. Rebî'nin şehirde düzeni sağlamakla görevlendirdiği askerlerinin davranışlarından özellikle çarşı esnafının huzursuz olduğu görülmektedir.[158]

Abbasîler'e Karşı Sâhibü Fah Hüseyin b. Ali'nin

Kıyamı

Medine ve Mekke'de Abbasî otoritesini yerleştirmek için büyük çaba gösteren babası Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra iktidara gelen Muhammed b. Abdullah, Ali evlâdına ve taraftarlarına yönelik ılımlı bir siyaset tarzını benimseyerek onların gönlünü kazanmaya çalıştı. Dinî motiflere seleflerinden daha çok önem veren Muhammed'in babası tarafından siyaset sahnesinden ortadan kaldırılan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kullandığı "mehdî" unvanını almış olması da bu siyasetin bir parçasıydı.[\[159\]](#) İktidara geldiği zaman Muhammed en-Nefsüzzekiyye kıyamına destek verdikleri için hapiste olanları serbest bıraktığı gibi babasının iptal ettiği Mekke ve Medine'ye ait imtiyazları geri veren Mehdî el konulan mülkleri de iade etmekle kalmamış ve özellikle Ali evlâdına yeni iktâlar vermişti. Medine'ye verdiği önemi göstermek için buradan seçtiği 500 kişilik özel bir muhafız birliği oluşturarak bunları Bağdat'a getirdi.[\[160\]](#) Bunlara bağlanan maaş ile verilen iktâlar bir anlamda Medine ekonomisine katkı anlamına geliyordu. Irak-Hicaz arasındaki hac yollarıyla ilgili faaliyetleri ve Medine ve Mekke ile Yemen arasında ilk posta teşkilatını kurulması, hem Hicaz'ın kamu yatırımlarından daha fazla pay alması hem de özellikle hac mevsimlerinde güvenlik sorunu nedeniyle Haremeyn şehirlerinde merkezî otoritenin hissedilmesi ve denetimin sağlanması bakımından önem arz ediyordu.

Mehdî-Billâh'ın ölümüyle (785) Ali evlâdı ile oluşan yakınlaşmanın yerini yeniden siyasî mücadeleler aldı. Mehdî'nin takip etmeye çalıştığı ılımlı siyasetin Abbasî tahtına çıkan Hâdî (İlêhak) tarafından sürdürülmemesi zaten Medine'de var olan muhalefet tohumlarının Abbasîler aleyhine yeniden yeşermesine sebep oldu. Medine'de yeşermeye başlayan muhalefet hareketinin öncülüğünü baba ve anne tarafından Hasenî olan Hüseyin b. Ali üstlenmişti. Bu bakımdan Hüseyin b. Ali'nin yetişmiş olduğu ortam da siyasî kalkışmasının zeminine uygundu. Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kız kardeşi olan annesi başta olmak üzere Medine'deki bütün Hasenîler'in hafızalarında Abbasîler'den gördükleri kötü muamelelerin izleri canlı olarak yaşıyordu. Bu arada Abbasî tahtına Hâdî'nin çıkması ve Medine'de görevlendirdiği valisinin bazı uygulamaları da merkezî otoriteye karşı hareketin alt yapısını hazırlamıştı.

Medine'de yaşayan Ali b. Hüseyin b. Ali Zeynelâbidîn Mehdi-Billâh'ın vefatından sonra dul eşi Rukiyye ile evlendi. Bu evliliği hoş karşılamayan Hâdî, Ali'nin evlilikten vazgeçmesini istemiş, o da vazgeçmemekte direnince 500 değnek ta'zîr cezasına çarptırılmış, bu olay Medine'deki Ali evlâdı ve taraftarlarıyla Abbasî idaresinin arasının açılmasını beraberinde getirmişti.[\[161\]](#) Medine'deki gelişmelerden endişe eden ve Abbasî idaresinin yeni siyaset tarzının şehirde sıkıntıya sebep olacağını düşünen vali İshak b. İsa görevinden affını istemek amacıyla yerine Hz. Ömer'in torunlarından Ömer b. Abdülaziz'i vekil bırakarak Bağdat'a gitmişti (786).[\[162\]](#)

Şehirde meydana çıkan otorite boşluğu, vekil valinin uygulamalarıyla daha da artmış ve Medine süratle Abbasî kontrolünden çıkmıştı. Hac amacıyla Medine'ye gelen Ebû Tâlib soyundan yetmiş kadar Hz. Ali taraftarıyla yine dışardan gelen bazı kimselerin Hüseyin b. Ali'nin evinde toplantılar yapması, Medine valiliğine vekâlet eden Ömer b. Abdülaziz'in rahatsız olmasına sebep olmuştu. Çünkü Hüseyin'in evinde yapılan toplantılar siyasî amaçlıydı ve buraya katılanlardan özellikle yabancıların denetlenmesi gerekiyordu. Bu bakımdan bu şahıslar Medine'deki akrabalarından birer kefil göstermeli, Mescid-i Nebevî'de günlük olarak yapılan yoklamalarda hazır bulunmalı ve

şehirden izinsiz olarak ayrılmamalıydı.[\[163\]](#)

Aslında vekil valinin bu uygulamaları farkında olmadan Hüseyin b. Ali'nin etrafında yeni bir oluşumun alt yapısını hazırlıyordu. Bu arada Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin oğlu Ebü'z-Zift Hasan ile iki arkadaşının şarap içerken görülüp, farklı bir had cezasının uygulanarak Medine sokaklarında sırtları açık bir biçimde halka teşhir edilmeleri şehirdeki ortamı daha da germiş ve Hüseyin b. Ali'nin etrafındaki grubu daha da güçlendirmişti.[\[164\]](#) Çünkü Medineliler, aynı suça Irak'ta ceza tatbik edilmediğinden dolayı Ebü'z-Zift ile iki arkadaşına tatbik edilen had cezasının haksız olduğuna inanıyorlardı.[\[165\]](#) Nitekim Hüseyin b. Ali cezanın uygulanmasına karşı çıkmış ve bazı rivayetlere göre suçluların teşhirini kaldırarak hapis cezasına çevirtmişti.[\[166\]](#) Bir süre sonra Hüseyin b. Ali'nin kefaletiyle hapisten çıkan Ebü'z-Zift Hasan'ın bir Cuma günü yoklamaya gelmemesi üzerine Medine valisinin onun kefillerini sorumlu tutması ve baskı yapması fayda etmemiş ve valinin otoritesinin daha da sarsılmasını beraberinde getirmişti.[\[167\]](#)

Bundan bir gün sonra, 17 Mayıs 786 günü sabah namazı için Mescid-i Nebevî'ye gelenler, Ali evlâdından yirmi altı kişi ve hac için gelen Hz. Ali taraftarlarıyla bir kısım mevalînin toplanarak müezzine zorla sabah ezanını "hayye alâ hayri'l-amel" değişikliğiyle okuttuklarına şahit oldular. Gördükleri sadece bununla sınırlı değildi ve Hüseyin b. Ali tarafında olanlar Mescid-i Nebevî'ye gelenlerden biat almak için çaba gösterirlerken Abbasî taraftarları da onları engellemeye çalışıyordu. Bütün bunlar olurken Medine Mescidi'nin avlusu karışmış ve iki taraf arasında küçük çaplı çatışmalar meydana gelmişti.[\[168\]](#) Medine halkının hafızasında Mescid-i Nebevî'de meydana gelen ve kötü bir iz bırakan bu olaylardan sonra hadiseler Abbasîler'in aleyhine gelişmiş ve beyazlar giymiş olarak mescide gelen Hüseyin b. Ali, sabah namazını kıldırdıktan sonra kısa bir konuşma yaparak kendisini destekleyenlerden biat almıştı.[\[169\]](#) Bu bağlamda Hüseyin'in konuşmasının içeriği ve kapsamıyla aldığı biatın hangi amaca yönelik olduğu hususunda farklı görüşler vardır.[\[170\]](#)

Hüseyin b. Ali'nin biat almasından bir gün sonra Mescid-i Nebevî'ye gelenler daha farklı bir manzarayla karşılaştılar: Hüseyin taraftarları Mescid-i Nebevî'nin bir köşesinde başlarında liderleri olduğu hâlde beyaz bayraklarıyla, Abbasîler ise mescidin diğer köşesinde liderleri olmaksızın [\[171\]](#) siyah bayraklarıyla bir araya gelmişlerdi. Bu alametler vasıtasıyla iki grup ayırt edilir olmuştu. İki yüz civarındaki Abbasî gücü iki gün boyunca Mescid-i Nebevî'ye hakim olmak için çabalamış fakat muvaffak olamamıştı.[\[172\]](#) Medine'deki Abbasî muhaliflerini özellikle de Benî Hasan'ı bir araya getirmeyi başaran Hüseyin b. Ali, kıyamında aynı zamanda dayıları olan Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu İdris ile Yahyâ'dan büyük destek almıştı.[\[173\]](#)

Bütün gelişmeler Hüseyin'in lehine iken aralarında Mübarek et-Türkî gibi komutanların da bulunduğu Irak hac kafilesinin Medine'ye ulaşması, onun daha farklı bir siyaset geliştirmesine sebep oldu. Mübarek'in Mekke'ye gitmeden Medine'de durumu düzeltmek istediği ve adamlarıyla Hüseyin b. Ali'nin kuvvetleri arasında ufak çaplı çatışmalar meydana geldiği görüldü.[\[174\]](#) Bunda Mübarek et-Türkî'nin Hüseyin b. Ali ile savaşmak ve Hz. Muhammed'in ahfadından birisini öldürmek istememesinin rolü vardı.[\[175\]](#) Hatta bu hususu gizlice Hüseyin'e bildiren Mübarek'in ona ve taraftarlarına sertlikten uzak esnek bir yaklaşımı benimsemesi, Hüseyin'in Medine'deki hakimiyetinin devamını sağlayan bir unsur olmuştu.[\[176\]](#)

Medine'den ayrılıp Mekke'ye gitmeye karar veren Hüseyin b. Ali'nin Medine çarşısına çıkarak halktan destek istediği ve onlara kendisini güçlü bir şekilde desteklemedikleri için serzenişte

bulunduğu Taberî’de kayıtlıdır.[\[177\]](#) Hüseyin’in Medine halkından birlikte yola çıkmak için geniş destek sağlayamamasının temel nedeni taraftarlarının Abbasîler’e karşı harekete geçtiklerinde Mescid-i Nebevî’nin kutsiyetini dikkate almamış olmalarıdır.[\[178\]](#)

Hüseyin 28 Mayıs 786’da hac için beraberindeki 300 kişilik silahlı bir birlikle yola çıkarak Mekke-Medine arasındaki Fah vadisine ulaştı. Halife Hadî o sırada hac için Mekke’de bulunan babasının amcası Abbas b. Muhammed kumandasındaki birliği Hüseyin ve taraftarları üzerine yönlendirdi. Abbasî devletinin sembolü siyalara bürünmüş olan ve “müsevvide” adı verilen kuvvetler, Hüseyin’in beyazlara bürünmüş olan ve “mübeyyiza” adı verilen kuvvetleriyle Fah’ta karşılaştı. “Yevmü Fah” adı verilen bu olayda katledilen ve sonraki dönemlerde “Sâhibü Fah” lakabıyla meşhur olan Hüseyin’in kesik başı önce Halife Hâdî’ye, daha sonra da bölgedeki Hz. Ali taraftarlarına gözdağı vermek için Horasan’a gönderildi (11 Haziran 786).[\[179\]](#)

Hüseyin’in kabri, Mekke yakınlarındaki Ten’îm’dedir. Sonraki dönemlerde çeşitli kereler tamir ve imar edilen bu türbe Medine-Mekke arasında en çok ziyaret edilen yerlerden birisi olmuştur.[\[180\]](#) Medine ve çevresinde dokuz ay on sekiz gün hüküm süren Hüseyin’in, ölüm haberi Medine’ye ulaşınca saklandığı yerden çıkan Medine valisi, Hz. Ali soyundan gelenlerle bazı Hüseyin taraftarlarının evlerini ateşe vererek mallarına el koydu.[\[181\]](#)

Ali Evlâdının Muhalefetlerini Genişletme abaları ve İzledikleri Siyasetteki Değişim

şîiler tarafından Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra en dehşet verici ve elim olarak kabul edilen bu hadisesinin iki önemli sonucu daha vardır: Bunlardan birincisi bu olaydan canını kurtaran Hüseyin b. Ali'nin dayısı İdrîs b. Abdullah el-Hasenî Mısır üzerinden Mağrib'e giderek burada İdrisîler devletini kurmasıdır. İkincisi ise Hüseyin b. Ali'nin üvey kardeşi Yahyâ b. Abdullah'ın Fah olayından sonra İran'a giderek burada 4-5 yıl gizlice siyasi faaliyetlerde bulunması ve bu esnada Mâverâünnehir ve çevresinde başta Türkler olmak üzere çok sayıda insanın İslâmiyet'i kabul etmelerini sağlamasıdır. [\[182\]](#) Sonunda Abbasî otoritesine boyun eğen Yahyâ b. Abdullah Hârûnürreşîd'den izin alarak hacca gittiği esnada Mekke ve Medine'de halktan ve âlimlerden büyük ilgi görmüştü. [\[183\]](#) Medine ve Mekke'de daima var olan Abbasî karşıtı muhalif potansiyelin varlığına işaret eden bu ilgiden Hârûnürreşîd'in rahatsız olacağını düşünen Yahyâ, Medine'ye geldiğinde İmam Mâlik'ten Abbasî hükümetinin verdiği emannâmenin geçerliliğine dair fetva alarak iptaline yönelik bir girişimi engellemeyi hedeflemesi dikkat çekicidir. Ancak Yahya'nın aldığı fetva, Medine ve Mekke'deki davranışlarının birliği bozduğu gerekçesiyle her hangi bir işe yaramamıştı. [\[184\]](#)

Hârûnürreşîd'in son dönemi ile oğlu Emîn'in iktidarı süresince (809-813) Ali taraftarlarının sakin bir hayat yaşadıkları ve Emevîler'in son döneminden Hârûnürreşîd zamanına kadar sarf ettikleri çabaların sonuçsuz kalması sebebiyle ümitsizliğe düştükleri görölür. Nitekim Bağdat'tan Ali evlâdını uzaklaştırmak isteyen Hârûnürreşîd'in 171 (787-788) yılında Talibîler için en uygun şehir olarak Medine'yi seçmiş olması artık buradan ciddî bir siyasî muhalefet beklemediğini göstermektedir. [\[185\]](#) Bununla birlikte Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesinin ortaya çıkarmış olduğu belirsizlik ve kaos ortamı Ali taraftarlarının yeniden siyaset sahnesine ıkılmalarına sebep olmuştur.

Medine'de ikamet eden Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ, Emîn ile Me'mûn aralarında mücadele ederken 812 yılında hac için Mekke'ye gitti. Burada büyük ilgi gören İbn Tabâtabâ sanki Ali evlâdının doğal lideri gibi davranıyordu. Bununla birlikte kendisine yapılan teklif hatta baskılara rağmen Abbasî otoritesine karşı siyasî kalkışmaya girişmeyi kabul etmedi. [\[186\]](#) Özellikle Irak'ta oturan Ali taraftarlarının önde gelenlerinden Nasr b. şebes İbn Tabâtabâ'yı iki yıl sonra hac için yeniden Haremeyn'e geldiği zaman Abbasîler'e karşı harekete geçmek için uygun bir ortam olduğuna Medine'de görüşerek ikna etti. İbn Tabâtabâ Nasr b. şebes ile fikir birliği yaparak el-Cezîre'de buluşup Abbasîler'e karşı kalkışmanın liderliğini üstlenmek üzere sözleşti. [\[187\]](#)

el-Cezire'de istediği ortamı elde edemeyince Haremeyn'e dönmek üzere buradan ayrılan İbn Tabâtabâ yolda karşılaştığı Me'mûn'a isyan eden Arap kumandanlarından Ebü's-Serâyâ eş-şeybânî ile karşılaştı. Ebü's-Serâyâ onu Hicaz'a dönmeyip Kûfe'ye gitmesi konusunda ikna etti. Böylece İbn Tabâtabâ'nın öncülüğünde gerçekleşen siyasî kalkışmanın Haremeyn dışına çıktığı, ancak tesirinin burada da hissedildiği görölmektedir. Mekke ve Medine halkı İbn Tabâtabâ'nın kalkışmasına destek vermişlerdi. [\[188\]](#) Ebu's-Serâyâ İbn Tabâtabâ'dan sonra Âl-i Hüseyin'den Muhammed b. Muhammed'e biat etti ve Ali evlâdından İbnü'l-Eftas lakabıyla meşhur olan Hüseyin b. Hasan'ı Mekke'ye, Muhammed b. Süleyman'ı Medine'ye nâib olarak tayin etti (815). [\[189\]](#)

İdaresi altındaki şehirlere nâibler atandığını haber alan ve hac sebebiyle Mekke'de bulunan

Abbasîler'in Haremeyn valisi Davud b. İsa yaklaşık ikiyüz kişiden oluşan bir kuvvet toplayarak aynı zamanda emîr-i hac olan Hüseyin b. Hasan'ın Mekke'ye girmesini önlemek için tedbir aldı. Muhammed b. Süleyman her hangi bir engelle karşılaşmadan Medine'ye girerken Hüseyin b. Hasan valinin aldığı tedbirlerden dolayı bir süre Mekke yakınlarındaki Serif[190] adlı yerde konaklamak zorunda kaldı. Ancak bir süre sonra Abbasî taraftarlarının Mekke'yi terk ettikleri haberini alan Hüseyin on kişilik bir grupla Mekke'ye girdi.[191] Aslında Mekke'nin boşalma sebebi hac mevsimi olduğu için Mekke'de bulunanların Arafat'a vakfe için çıkmalarıydı. Ancak Haremeyn valisi Davud burada taraftarlarını bırakıp Mekke'yi terk ederek Irak'a gitmiş ve o yıl hac mevsiminde bir istisna gerçekleşmiş; insanlar başlarında emîr-i hac olmadan vakfe yaparak Arafat'tan ayrılmak zorunda kalmışlardı.[192] Bu esnada Mekke üç gün imamsız kalmış Mescid-i Harâm'ın müezzinlerinden Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî'den bu görevi üstlenmesi istenmiş, fakat o kabul etmemişti. Bunun üzerine Mekkeliler ve hac için buraya gelenler Mekke kadısı Muhammed b. Abdurrahman el-Mahzûmî'ye aynı teklifi yapmışlardı. Ancak Muhammed bu isteği, "kim için dua edeceğim? Beldelerin naibleri kaçmışlardır!" diyerek reddetmişti.[193]

Hac mevsimi tamamlanıncaya kadar Mekke'ye hükmeden Hüseyin b. Hasan ve taraftarlarının Mekke'deki asıl faaliyetleri Muharrem (Ağustos 815) ayının girişiyle birlikte başladı. Hüseyin ilk olarak Kâbe'nin giysisini "onların (Abbasîler) örtülerinden temizleyeceğiz" diyerek Ebü's-Serâyâ tarafından Kûfe'den gönderilen üzerinde adının yazılı olduğu iki adet sarı ipek örtüyle değiştirdi.[194]

Ayrıca Abbasîler ve taraftarlarına ait olan her türlü maddî değere el konuldu ve Mekke'den henüz ayrılmamış olan hacıların malları da gasbedildi.[195] Hüseyin ve taraftarlarının Mekkeliler'in hafızasında iz bırakan faaliyetleri ise Mescid-i Harâm ve Kâbe'de gerçekleştirmiş olduklarıdır. Çünkü Mekkeliler, "el-ebrek" adını verdikleri Kâbe'nin malı hangi mala karışırsa onu eksilteceğine ve ondan kim bir şey almaya tevessül ederse başının felaketlerden kurtulamayacağına inanıyorlardı.[196]

Hüseyin ve taraftarları Mescid-i Harâm ve Kâbe ile ilgili faaliyetlerine Harem-i Şerif'in sütunları üzerinde bulunan altınları almakla başladılar ve Kâbe'nin hazinesinde bulunan mallara el koymakla tamamladılar.[197] Daha sonra Kâbe'nin örtüsüyle birlikte aldıkları bütün malları taraftarları arasında dağıttılar.[198] Mekke'nin fethi esnasında Kâbe'nin hazinesinde 70.000 ukiyye altın veya değerinde bir miktarın bulunduğu rivayeti dikkate alınırsa, el konulan malın değerinin ciddî bir oranda olduğu anlaşılmaktadır.[199] Hüseyin, Kâbe'nin hazinesini soyarken; "Kâbe bu malı ne yapacak? Buraya konulmuş, ne faydası ne de zararı vardır. Biz bu malı kullanmaya daha layıkız ve harp işlerimizde bundan yararlanırsınız"[200] diyerek gerekçesini açıklamıştı.

Hüseyin el-Eftas, Ebü's-Serâyâ'nın öldürüldüğü haberini alınca bunu taraftarlarından gizledi. Tâlibîler'den yaşlı bir kişiyi Mekke'ye emir tayin etmek suretiyle kötü yönetim ve fiillerini taraftarlarıyla birlikte sürdürdü. İşlerin bu şekilde gitmeyeceğini anlayan Hüseyin ve kardeşi Ali Mekke'deki Ali evlâdının ileri gelenleriyle birikte babaları "ed-Dîbâc lakabıyla meşhur Muhammed b. Ca'fer'i halife olarak biat almaya razı ettiler (Ekim 815). Mekkeliler istemeyerek ve zorla mü'minlerin emiri olarak isimlendirilen Muhammed b. Ca'fer'e biat ettiler; onun Mekke hakimiyeti döneminde de Hüseyin ve kardeşi kötü fiillerini sürdürdüler. Muhammed b. Ca'fer ve Talibîler, önce Yemen valisi İshak b. Musa'nın akabinde de Herseme b. A'yen tarafından gönderilen iki ordunun

Mekke'ye ulaşması ve Herseme'nin ordusunun karşısında kazdıkları hendekler ve topladıkları bedevîlere rağmen hezimete uğramaları üzerine şehri terk etmek zorunda kaldılar (Ocak 816).[\[201\]](#)

Muhammed b. Ca'fer ve taraftarları önce Cuhfe tarafına daha sonra Medine yakınlarındaki Benî Cüheyne'nin topraklarına giderek faaliyetlerini ve taraftar toplamayı sürdürdüler. Bu arada Medine'yi ele geçirmeye çabaladıkları Abbasîler'in Medine valisi Harun b. Müseyyeb ile yaptıkları mücadelelerden anlaşılmaktadır.[\[202\]](#) Daha sonra Me'mûn'un vezirlerinden Fazl b. Sehl'in yakınlarını araya sokarak ondan ve Abbasî halifesinden eman alan[\[203\]](#) Muhammed b. Ca'fer Mekke'ye gelerek (20 Temmuz 816) hilafet ile ilgili tüm taleplerinden vazgeçtiğini kendisine biat edilen Zenzem ile Makâm-ı İbrahim arasında yaptığı konuşmasındaki şu sözleriyle ilân etti: “Bana Me'mûn'un öldüğü haberi getirildi. Halbuki ben Me'mûn'a karşı boynumda bey'at borcu bulunan kimseyim. Memleketin her tarafını saran bir karışıklık esnasında insanlar bana gelerek bey'at ettiler. Sonra Me'mûn'un hayatta olduğunu öğrendim ve şimdi bana bey'at edildiği için Allah'tan mağfiret diliyorum. Şu andan itibaren parmağımdaki yüzüğümü nasıl çıkarıyorsam, sizin de bana yaptığınız bey'atten kendimi öylece sıyrıp çıkarıyorum. Bundan sonra boynunuzda benim için bey'at borcu taşımayacaksınız.”[\[204\]](#)

Mekkeliler tarafından “fitne”[\[205\]](#) olarak adlandırılan Hüseyin el-Eftas ve taraftarlarının fiilleri, Haremeyn tarihinde önemli dönüm noktalarından birisidir. Artık bundan sonra Ali evlâdının öncülüğünde gerçekleşen muhalefet hareketleri bazı istisnalar hariç tutulursa şahsî ve ekonomik kaygılar sebebiyle yapılmaya başlanmış; özellikle de Abbasîler'in ilk döneminde meydana gelen Hz. Muhammed ve halifelerinin temsil ettikleri Hicaz'da şekillenen toplum menfaati ve istişareye dayanan anlayışın terk edilmesini beraberinde getirmiştir. Bundan sonraki süreçte Mekke ve Medine'de, Ali evlâdından, toplum baskısıyla kıyam hareketlerine girişenler olduğu gibi şahsi menfaat ve ekonomik gerekçelere bağlı olarak harekete geçenlerin örneklerine sıkça rastlanılmaktadır.[\[206\]](#) Bu durum kaynaklara yansımış ve daha önce “zuhûr, hurûc” gibi terimlerin yerine yapılan fiilleri tenkit eden ve yanlışlığına vurgu yapan ifadeler kullanılmaya başlamıştır. Bu bakımdan Ali evlâdının siyasî talepleri için bir terminoloji geliştirilerek, toplumun büyük kesiminden destek alan, istişareye dayalı olarak ortaya çıkan ve haksızlıkları ortadan kaldırmayı amaçlayan girişimlerle, kendi siyasî ve dinî telakkilerini şahsi menfaatleri etrafında şekillendirerek ortaya çıkan hareketlerin birbirinden ayırt edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu bağlamda Ali evlâdının siyasi faaliyetlerini devlete karşı silahlı ayaklanma ve halkın can ve mal güvenliğini tehdit eder olduğu zaman “isyan (bağy)”, Hz. Muhammed ve halifeleri tarafından oluşturulmaya çalışılan öğretilerin yeniden hayata geçirilmesini esas aldığı zaman ise “kıyâm (kalkışma)” terimlerini kullanmayı tercih ettiğimizi burada belirtmeliyiz. İlk dönem klasik kaynakları incelendiği zaman Ali evlâdının siyasî faaliyetleriyle ilgili haberlerin satır aralarında bu husus açıkça görülür.[\[207\]](#) Halife b. Hayyât'ın aynı yılda meydana gelen iki olaydan birisini “hurûc” diğerini ise “vüsûb” ile karşılaması bu hususu teyit etmektedir.[\[208\]](#) Hatîb Bağdâdî'nin, Muhammed b. Ca'fer'den sonra Ali evlâdından kimsenin biat alamadığını kaydetmiş olması da bu anlayışın yerleştiğinin bir diğer delili olmalıdır.[\[209\]](#)

Bir Sürgün Yeri Olarak Haremeyn

847-861 yılları arasında Abbasî tahtına çıkan Mütevekkil-Alellah zamanında da Ali evlâdına yönelik şiddet politikası devam etti. Mütevekkil 236 (850-851) yılında Mısır valisi İshak b. Yahya'ya emir vererek Mısır'da bulunan Ali evlâdının Medine'ye sürülmesini emretti. Ali evlâdının çevresinde özellikle de Hicaz dışında siyasî bir gruplaşma hâline gelmesini önlemeye yönelik bu sürgün faaliyeti 856'da yenilenmişti.[\[210\]](#) Halife Mütevekkil'in Âl-i Fâtıma'yı Hicaz'a göndermekten çekinmemesi muhtemelen bu aile mensuplarının başlarına gelen olaylardan sonra her hangi bir siyasî kalkışmaya girişecek güçlerinin kalmadığını düşünmüş olmasıyla ilgili olmalıdır. Ancak özellikle Medine daima gözetim altında tutulmuş ve en ufak bir siyasî faaliyete izin verilmemiştir. Siyasî faaliyetlerde bulunduğu istihbaratı alınan Kasım b. Abdullah b. Hüseyin'in Medine'den Sâmerâ'ya götürülüp her hangi bir sorgulamaya tabi tutulmadan zehirletilerek öldürülmesi bu siyasetin örneklerinden sadece birisidir.[\[211\]](#)

Mütevekkil-Alellah zamanında Muhammed b. Sâlih el-Hasenî'nin Medine yakınlarındaki Süveyka'da, Muhammed b. Kasım el-Hüseyinî'nin Medine'de biat almaya başlayarak Horasan'da sürdürdüğü gibi siyasî faaliyetler sürmüş, ancak Abbasî devleti bunları bastırma konusunda her hangi bir engelle karşılaşmamıştı.[\[212\]](#) Bu bakımdan bundan sonraki dönemde Medine ve Mekke'de hayatlarını sürdüren Ali evlâdının kendi öncülükleri dışında her hangi bir siyasî harekete pek rağbet etmedikleri dikkat çekici bir husustur. Onların bu konudaki sakinliklerini dikkate alan Abbasîler'in merkezden uzaklaştırmak istedikleri hanedan üyelerini Hicaz'a göndermiş olmaları dikkat çekicidir. Çünkü Abbasî ailesine mensup olanlar Ali evlâdıyla birlikte hareket edemeyecekleri için Mekke veya Medine'de zühd hayatı yaşamaktan ve ilim sohbetlerine katılmaktan başka seçenekleri bulunmamaktadır.

Kardeşi Mu'tez-Billâh zamanında (866-869) bir süre fahrî olarak Hicaz emirliğini üstlenmek zorunda bırakılan İsmail b. Mütevekkil, Mühtedî-Billah zamanında annesi ile birlikte Mekke'ye gönderilerek burada gözetim altında tutulmuş olması bu konuya ait güzel bir örnektir.[\[213\]](#)

Bu arada erken dönemden itibaren üst düzey devlet adamları ve kumandanların Haremeyn'e sürgün edildikleri örneklerine de rastlanılmaktadır. Müktefî-Billâh döneminde (902-908) Türk asıllı kumandanlardan Mûnis el-Muzaffer ile Muktedir-Billâh döneminde (908-932) vezirlerden İbnü'l-Cerrâh Ali b. İsa'nın[\[214\]](#) görevlerinden alınarak Mekke'ye sürgün edildikleri bilinmektedir.[\[215\]](#)

Medine’de Ali Evlâdı Arasındaki Mücadele

Hız. Muhammed’in soyundan gelme şerefini taşıyan Âl-i Fâtıma İslâmiyet’in erken döneminden itibaren siyaset sahnesinde çeşitli şekillerde yer almışlardır. Emevîler ve özellikle de Abbasîler’in ilk döneminde Ehl-i beyt’e karşı izlenen sert tutum ve yapılan haksızlıklar, Haremeyn valilerinin yanlış uygulamaları ve Abbasîler’e karşı kıyam hareketlerinin sertçe bastırılmasına rağmen Ali evlâdı bir takım siyasî girişimlere katılmaktan geri kalmamıştır. Bununla birlikte İslâmiyet’in erken dönemlerinden itibaren Haremeyn nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan Talibîler arasında açığa çıkmasa da daima rekabet ve mücadele var olmuş; Abbasîler döneminde ise bu Âl-i Fâtıma ile bunların dışında kalanlar arasındaki mücadele ve rekabete dönüşmüştü.[\[216\]](#)

Talibîler’in Haremeyn’de özellikle de Medine ve çevresinde çok sayıda emlâki vardı. Bunların büyük çoğunluğu Hız. Ali tarafından vakfedilmişti. Benî Hasan ile Benî Hüseyin arasında bu emlâkin yönetimi konusunda zaman zaman mücadeleye dönüşen ihtilaflar ortaya çıkıyordu. Diğer taraftan Medine’de oturan Haremeyn valilerinin problem çözmedeki yeteneksizlikleri bu ihtilafı artıran diğer bir faktördü. Çünkü valiler zaman zaman ortaya çıkan ihtilafları çözmekten çok Benî Hasan veya Benî Hüseyin taraflarından birisini tutmak suretiyle aralarını açmaya ve onlardan birini bu yolla Abbasîler tarafına çekmeye çaba gösteriyorlardı.[\[217\]](#)

Bazı ihtilaflar ortaya çıkıyorsa da ilk defa 880 yılında Hasenîler ile Hüseyinîler arasında mücadeleye dönüşecek bir derinliğe ulaştı. Bu bakımdan Âl-i Fatıma evladı arasında meydana gelen bu olay Haremeyn tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak nitelendirilebilir. Siyasî faaliyetlerinin büyük kısmını Haremeyn’de gerçekleştiren Âl-i Fatıma’nın iki kolu olan Hasenîler ve Hüseyinîler arasında sonunda çatışmaya dönüşen bu mücadele bu zamana kadar beraber hareket eden veya Emevî ve Abbasîlerle birlikte hareket etmeyen iki tarafı rakip hâline getirmişti.[\[218\]](#)

Medine’de Talibîler’in işleri Hasenîler’den aynı zamanda Medine valisi olan İshak b. Muhammed b. Yusuf tarafından üstlenilmişti.[\[219\]](#) İshak Medine ve çevresindeki işleri kardeşleri ve hizmetçilerine dağıttı. Vâdilkurâ’ya kaynaklarda adı zikredilmeyen bir kardeşinin emrine verdi. Vâdilkurâ halkı İshâk’ın amilinin uygulamalarından hoşnut olmayarak ona karşı ayaklandı. Bu duruma çok kızan İshak Vâdilkurâ halkını terbiye etmek için harekete geçti. Yerine kardeşi Musa b. Muhammed’i vekil olarak bıraktı. Ancak İshak’ın Vâdilkurâ yolunda vefat etmesi üzerine vekil olan kardeşi Bağdat’a mektup yazarak asaletinin onaylanmasını talep etti. Bunun üzerine Medine’deki bu istikrarsız ortamdan istifade etmek isteyen bazı Talibîler harekete geçti. Kuvvetli bir birliğe dayanmayan Musa b. Muhammed’den Medine emirliğini almak isteyen Hasan b. Musâ el-Hasenî siyasî kalkışmaya girişmişse de sekiz yüz dinar karşılığında siyasî taleplerinden vazgeçti.[\[220\]](#) Taberî olayın Medine ve çevresinde bir fitne olduğunu, hadisenin siyasî tarafından çok ekonomik bulunduğunu bundan dolayı fiyatların arttığını ve Medine’de yiyecek sıkıntısına sebep olduğunu kaydeder.[\[221\]](#) İbnü’l-Esîr ise Medine’de meydana gelen pahalılık ve yiyecek sıkıntısının Hicaz başta olmak üzere İslâm dünyasının bütününde hissedildiği bilgisini ilâve eder.[\[222\]](#)

Daha sonra Ebu’l-Kasım Ahmed b. İsmail el-Hüseyinî taraftarlarını ve yakınlarını toplayarak Musa b. Muhammed’i hükümet konağında sıkıştırdılar. Ebu’l-Kasım ve taraftarları Musa ve taraftarlarını alt ederek Medine’de idareyi ele aldılar. Daha sonra Ebu’l-Kasım Medine bürokrasisinde yakınlarını görevlendirerek müstakil bir idare kurdu. Musa b. Muhammed’in katledilmesinden sonra dağılan

Hasenîler'in bir kısmı Medine dışına gitti. Ayrıca Medine'den bu ayrılış ile Mekke'de Hasenîler'in siyasî bir güç olarak ortaya çıkışının belki de ilk adımıydı. Böylece Medine idaresi Hüseyinîler'in eline geçti ve aynı nesilden gelen iki grup arasında başlayan ve kökleri Emevîler dönemine kadar uzanan mücadelenin sonunda Hüseyinîler galip çıkmış, Hasenîler Mekke'ye gitmek zorunda kalmış ve iki taraf arasındaki rekabet Medine-Mekke mücadelesine dönüşmüştü.[\[223\]](#)

Ebü'l-Kasım'ın Medine'yi ne kadar müstakil olarak idare ettiği hususu belirgin değildir. Bununla birlikte Abbasî iktidarının Zenc isyanıyla uğraştığı için olaya hemen müdahale edemediği anlaşılmaktadır. Daha sonra Muhammed b. Ebu's-Sâc tarafından Haremeyn'in tekrar Abbasî idaresi altına alındığı görülmektedir.[\[224\]](#)

Bu arada şu hususun da özellikle belirtilmesi gerekir ki, Hüseyinîler'in Medine hakimiyetinden sonraki dönemde dinî ve ahlakî eksenli kalkışmaların yerine, maddî çıkarların yanı sıra bedevîliğin hakim olduğu seviyesiz ve bayağı hareketler öne çıkmıştır. Hasenîler'den Muhammed b. Salih'in yol kesiciliğine başlaması, pusuya yatarak Medine dâhilinde ve haricinde buraya gelen hacılara tasallutta bulunması, şehir halkından bazı kimselerin can ve mal güvenliklerini tehdit eden davranışlara girişmesi, hatta Mescid-i Nebvî'de namazların kılınmasını engellemesi gibi hususlar bu konuya verilecek örneklerden sadece birisidir.[\[225\]](#)

Bu şekilde Medine'nin yerel yöneticisi konumunda olmayı başaran Hüseyinîler, Abbasîler'in ikinci döneminden itibaren İslâm dünyasında kurulan bütün devletlerin Medine'ye hakim olarak İslâm dünyasının liderliğini üstlenmek için gösterdikleri mücadele ve rekabetten en iyi şekilde yararlanarak hakimiyetlerini pekiştirdiler; X. yüzyıldan itibaren de çıkarlarına göre bazen Fatımîler bazen de Abbasîler adına hutbe okuttular.[\[226\]](#) Diğer taraftan Abbasîler'in ikinci döneminden itibaren Medine ekonomik yönden bağlı olduğu Mısır'a siyasî olarak da bağlı hale geldi. Bundan sonra Medine, Mısır'da kurulan devletler ile İslâm dünyasındaki diğer devletler arasında rekabet unsuru hâline geldi. Özellikle IV. (X) yüzyıldan itibaren Medine Mısır'a hakim olan devletlere bağlı olarak yönetildi. Medine'nin siyasî olarak Mısır ile bağlantısı Tolunoğulları zamanında (868-905) gerçekleşmiş, Hz. Hasan'ın soyundan gelenler ile Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler arasında rekabet ve mücadelenin başladığı dönemde İhşidîler Medine'ye hakim olmaya çabalamış ve kısa süreli olsa da Medine'ye hakim olmayı başarmışlardı. Abdülbâsit Bedr, İhşidîler'in Medine'de hükümrân olmak için çaba göstermeleriyle birlikte şehirde Hüseyinî-Hasenî mücadelesinin yeniden başladığı görüşündedir.[\[227\]](#) Çünkü Hüseyinîler'den 336 (947-948) yılında Medine valisi olan Muhammed b. Ubeydullah'ın İhşidîler ile yakınlığı söz konusuydu ve Mısır'da Fâtımî davetli için ortamın uygun olması konusunda ciddî katkıda bulunmuştu. Bundan dolayı Mısır'daki faaliyetleri Muhammed'in Medine idaresindeki etkinliğinin artması anlamına geliyordu.[\[228\]](#) Bu arada İhşidîler'in ekonomik anlamda Hüseyinîler'e bazı desteklerde bulunmaları şehirde Hüseyinîler ile Hasenîler arasındaki ihtilafın bir kere daha çatışmaya dönüşmesine sebep oldu.[\[229\]](#)

348 (959-960) yılında Benî Hüseyin ile Benî Hasan (Ca'fer) arasında Medine yönetiminde etkinlik konusunda çatışma çıkmış ve Hasenîler şehirden çıkartılmışlardı. Hüseyinîler ise şehirde kalarak Medine'yi yönetmeyi sürdürmüşlerdi.[\[230\]](#) Bu esnada Mağrib'de bulunan Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh devreye girerek iki tarafın arasını bulmaya, kayıplarının diyetini ödemeye ve Hasenîler'i Medine'ye döndürmeye çalıştı.[\[231\]](#) Fatımîler Haremeyn siyasetinin başlangıcı olarak nitelendirilebilecek bu girişimlerini Muiz'in elçisinin Medine'ye gelerek Hüseyinîler'i razı etmesine

rağmen Hasenîler geriye dönmeyi kabul etmediler. Fâtımîler'in bu girişimi Medine ve Mekke'deki Ali evlâdının gönüllerinde bir yakınlık doğmasına katkıda bulunmaktan öte bir faydası olmamıştı.[\[232\]](#)

Bu tarihten itibaren Abbasî-Fâtımî rekabetinin yanında arasıra Mekke ve Medine emîrleri arasında mücadeleler meydana geliyor, bazen Medine, Mekke emirleri tarafından istilâ ediliyor, bazen de Medine'den Mekke'ye sefer düzenlenmek suretiyle iki grup arasında çatışmalar meydana geliyordu.[\[233\]](#) İdarî bakımdan zaman zaman Mekke emirine bağlanan Medine'de, Hüseyinîler'in yönetimi uzunca bir süre devam etti. Bununla birlikte Medine şeriflerinin siyasî hareket alanları genellikle bu şehir ile sınırlı kaldı ve Medine'nin dışına nadiren taşdı.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKE ŞERİFLİĞİNİN KURULMASINDAN SONRA HAREMEYN MEKKE’NİN İDARÎ YAPISI

Mekke’nin idaresiyle ilgili ilk haberler V. yüzyılın ilk yarısında Mekke’ye hakim olan Kusay b. Kilâb zamanına kadar uzanır. Kuruluşundan itibaren iç içe olan Mekke ve Kâbe’nin yönetiminin Kureyş’e geçtiği bu dönemde idarî anlamda bir takım düzenlemeler yapıldı. İlk Mekke emiri şehrin fethinden sonra (11 Ocak 630) Hz. Muhammed tarafından tayin edilen Attâb b. Esîd’dır. Mekke, Hulefâ-yi Râşidîn devrinde de Medine’den gönderilen valiler tarafından yönetilmiştir. Hilâfet merkezinin önce Kûfe’ye, ardından Dımaşk’a nakledilmesiyle Mekke Emirliği’nin yapısında bazı değişiklikler oldu. Emevîler döneminde bazen Hicaz’a veya Haremeyn’e bağlı olan, bazen de bir vali tarafından yönetilen Mekke’ye tayin edilen valiler genellikle Benî Ümeyye’den seçilir ve haccı idare etme vazifesi de bunlara verilirdi.

Abbasîler Emevîler’den miras aldıkları idarî yapıyı aynen korudular ve Mekke’nin kontrolünü tam olarak sağlayabilmek için genellikle Medine’den ayrı müstakil olarak yönettiler.[\[234\]](#) Bu dönemde Mekke, Haremeyn valisi adı verilen tek bir emir tarafından yönetilir ve bu vali genellikle Mısır’a hakim olan sülalelerden seçilirdi.[\[235\]](#) Mekke ve Medine’de adına hutbe okunan halife veya sultan bu şehirlerin hakimi sayılırdı. Abbasîler’den itibaren 841’de hac için Mekke’ye gelen Eşnâs et-Türkî’nin[\[236\]](#) adına Halife Mu’tasım-Billâh’la birlikte hutbe okunarak Mekke emirliğini üstlenmesi gibi, hutbelerde halife veya sultanın yanında ikinci bir isim zikredilmeye başlandı.[\[237\]](#) Abbasîler’in ilk dönemindeki temel özelliklerinden birisi de Mekke valiliğine çok güçlü valiler getirmiş olmalıdır. Hicaz’da Abbasî otoritesinin sağlamaya yönelik olan bu siyasetin bir sonucu olarak Mekke valileri çoğu kere sadece buranın yönetiminden sorumlu olmamışlar, Mekke’nin yanı sıra Medine, Yemen, Mısır gibi geniş bir coğrafyanın idaresini üstlenmişlerdir.[\[238\]](#)

Bu arada Abbasîler Hicaz’da özellikle de hac yollarında güvenlik ve emniyeti sağlayabilmek ve Mekke ile Medine’yi daha iyi kontrol edebilmek için Tarîkimekke valiliğini ihdas ettiler. İlk dönem Mekke valilerinin gelir kalemleri hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Mekke halkına yapılan yardım ve ihsanlardan onlara da pay ayrılmış olmalıdır. Halife Me’mûn zamanında (813-833) sadece Mekke valiliği görevi için 1000 dinar maaş verildiği ve her bir ilâve valilik için aynı oranda ekleme yapıldığına dair bir kayıt vardır.[\[239\]](#)

Tarîkimekke Valiliği

Ortaçağda Hicaz’a hakim olmak için çaba gösteren hükümetlerin uğraştıkları önemli problemlerin başında yol kesiciliği gelmekteydi. Özellikle Mekke ve Medine’ye gitmek için uzun süreli yolculuklara çıkan hac kafilelerinin seyahatlerini güven ve emniyet içerisinde yapmaları ve bedevî (a’rab) kabilelerden her hangi bir zarar görmemeleri için her türlü tedbir alınmaya çalışılırdı. Hac yolunun güvenliğini sağlamayı başaramayan devletlerin Hicaz’da otoritelerini sürdürmeleri zorlaşır en azından etkinlikleri kaybolurdu. Bu bakımdan Abbasîler dönemiyle sınırlı olan ve daha sonra sürdürülmeyen bir görev olan Tarîkimekke valiliği ihdas edildi. Tarîkimekke valiliği görevi müstakil olduğu gibi, Haremeyn, Mekke valisi ve emîr-i hac tarafından da üstlenilebiliyordu. Tarîkimekke valilerinin sadece kadı görevlendirdikleri onun dışında bütün görev alanlarını kendilerinin belirledikleri görülür.

Abbasîler döneminde Haremeyn idaresinde önemli idarî görevlerden birisi olan Tarîkimekke valisi öncelikli olarak Irak ile Hicaz arasındaki hac yolunun güvenliğini sağlamak ve bedevî Araplar’ın bu yolu kullananlara taciz ve tasallutlarını önlemekle vazifelendirilirdi. Çünkü bu görevin ortaya çıkmasında özellikle Abbasîler döneminde hac yolunun emniyetinin zaman zaman sağlanamamasının büyük rolü vardı. Bu arada Abbasîler iktidara geldikten sonra Irak-Haremeyn arasındaki hac yollarının bakımı, güvenliği, yol boyunca ziyaretçilerin konaklama ve su ihtiyaçlarının temini için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetlerin yapımını çabuklaştırmak ve denetimini kolaylıkla yapabilmek için böyle bir görevin oluşturulması gerekli olmuştur.

Tarîkimekke valiliği görevini üstlenen kişilerin önemli özelliklerinden birisi de askerî karakterli kişilerden ve Hicaz bölgesi dışından hattâ Abbasî bürokrasisinde görev almış Arap olmayan unsurlardan seçilmiş olması dikkat çekicidir. Nitekim Tarîkimekke valiliği görevini üstlenenlerin büyük bir kısmının Haremeyn ve yakın çevresinde siyasî kıyam ve isyanları bastırmak suretiyle Abbasî otoritesinin devamına katkıda bulundukları da görülmektedir. Tarîkimekke valiliğini üstlenen kimseler Haremeyn dâhilinde başta emîr-i hac olmak üzere bütün görevlilerin en önemli yardımcılarıydı ve yol güvenliği onlardan sorulurdu.[\[240\]](#) Bazı hac mevsimlerinde ikinci emîr-i hac olarak görev yaptıkları da olurdu.[\[241\]](#)

Tarîkimekke valiliğini üstlenen meşhur şahsiyetlerin arasında Abbasîler devrinde askerî alanda önemli görevler üstlenen ve Azerbeycan’da hüküm süren Sâcoğulları hanedanının kurucusu Ebu’s-Sâc Divdâd b. Yûsuf Dîvdest’de bulunmaktadır. Ebu’s-Sâc Divdâd b. Yusuf Abbasî Halifesi Ca’fer b. Muhammed (Mütevekkil-Alellah) tarafından 242 (856-857) yılında Tarîkimekke valiliğine getirildi.[\[242\]](#) Ebu’s-Sâc hac yolunun güvenliğini sağlamanın yanında Medine yakınlarındaki Süveyka’da bulunan Abbasîler’e karşı siyasî bir harekete girişen Muhammed b. Sâlih el-Hasenî’nin karargâhını tahrip etmek gibi görevler de üstlenmişti.[\[243\]](#) Ebu’s-Sâc’ın Tarîkimekke valiliğinde ne kadar kaldığı ve valilik görevini nerede sürdürdüğü hususu belirgin değildir. Çünkü ertesi yıl bu görevde Ca’fer b. Dînar’ın bulunduğu kaydedilmektedir.[\[244\]](#) Ancak Ebü’s-Sâc’ın 863 yılında Halife Müstain tarafından Kınnesrîn bölgesinde Tenûh kabilesi mensupları tarafından çıkarılan isyanı bastırmak için görevlendirilmesine kadar Haremeyn’de kaldığı söylenebilir.[\[245\]](#) Nitekim Ebü’s-Sâc’ın 865 yılında Tarîkimekke görevinden yaklaşık on sekizi yüklü olmak üzere 700 at, 36 bedevî esir ile Bağdat’a gelmiş olması bu görevini sürdürdüğüne işaret etmektedir.[\[246\]](#)

866 yılında Mekke’de siyasî harekete geçen İsmail b. Yûsuf’u bastırmak için yeniden Tarîkimekke valiliğine tayin edilen Ebu’s-Sâc bu görevini de başarıyla yerine getirerek Mekke’de ve hac yolunda sükuneti sağlamıştı.[\[247\]](#) Ebu’s-Sâc’ın oğlu Muhammed’in de Tarîkimekke valiliği görevini üstlendiği görülür. Ancak Muhammed’in babasından farklı olarak Haremeyn valiliğini de üstlendiği Mekke’de oturarak Medine’ye Haris b. Sa’d adlı bir şahsı görevlendirmesinden anlaşılmaktadır.[\[248\]](#) İbn Ebü’s-Sâc Haremeyn ve Tarîkimekke valiliğine tayin edildiği zaman Mekke’deki bazı yerel güçler ile mücadele ettikten sonra şehre girerek yönetimi üstlenebilmişti.[\[249\]](#)

Mekke Şerifliğinin Kuruluşu

Hilafet merkezinin önce Kûfe, sonra Şam daha sonra da Bağdat'a nakledilmesine rağmen Âl-i Fâtıma'ya mensup olanların anavatanları Hicaz ve çevresindeki siyasî etkinlikleri hiçbir zaman kaybolmadı. Hicaz'ın merkezî idareye olan uzaklığı ve burada ikamet eden şerif ve seyyidlerin etkinliği zaman zaman Mekke'nin Abbasî hakimiyetinden çıkmasına sebep olmuşsa da bunlar şehri sadece kısa süreli olarak kontrol edebiliyorlardı. Öbür yandan Mekke, Abbasîler devrinde özellikle Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin öncülüğünü yaptığı muhalif hareketlerin merkezi oldu. Hz. Peygamber'in torunları Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelen Âl-i Fâtıma, hilâfetin Abbasîler'e geçmesinden itibaren anavatanları olan Hicaz'da hakimiyet kurmak için çeşitli girişimlerde bulundular. Abbasîler kuruluşlarından itibaren Ehli beyt'e karşı izledikleri siyaset Haremeyn şehirlerinde merkezî otoriteye karşı muhalif tavırların gelişmesini sağlamış ve Âl-i Fâtıma'nın özellikle önce Medine sonra da Mekke'de sürekli olarak güçlenmesine sebep olmuştu. Medine'de 266'da (879-80) Hasenîler ile Hüseyinîler arasında mal anlaşmazlığı yüzünden çıkan ihtilâf silâhlı çatışmalara sebep olunca Hasenîler'in önemli bir kısmı Mekke'ye gitmek zorunda kalmıştı.

Hz. Hasan'ın soyundan gelen Hasenîler tarafından gerçekleştirilen Mekke merkezli kıyamlar içerisinde önem arz edenlerin başında Muhammed b. Süleyman el-Hasenî tarafından gerçekleştirilendir. Çünkü bu kıyam Âl-i Fâtıma'nın Hicaz'a hakim olma sürecinin önemli kilometre taşlarından birisidir. Muhammed b. Süleyman kıyamı için İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden insanların Mekke'ye geldikleri 914 yılı hac mevsimini seçmiştir. [250] Muhammed Mekke'de hilâfetini açıklayarak Abbasîler'i hâl ettiğini beyan etmiş ve bu konuşmasında hilâfetin bu konuda en büyük hak sahibi olan Ehl-i beyt'e döndüğüne vurgu yapmıştır. [251] Ancak Muhammed'in kıyamının sonucu konusunda kaynaklarda bu anlatılanlar dışında her hangi bir bilgi yer almamakta ve Mekke'de Abbasî hakimiyetinin sürdüğü kaydedilmektedir. [252] Bu konuyla ilgili yeterli bilginin olmamasında bu döneme ait Mekke'nin mahallî kaynaklarının bize ulaşmamış olmasının etkisi büyüktür. Arif Abdülgani, kaynaklarda bilgi bulunmamasına rağmen Muhammed'i Mekke valileri arasında İbnü'l-Cevzî'nin 915 yılı hac mevsiminde meydana gelen ve kıyamla doğrudan ilgisi olmayan bir habere istinaden zikreder. [253] Bu yetersiz bilgiler bile Hasenîler'in X. yüzyılın başından itibaren Hicaz'a hakim olmak için girişimlerini artırdıklarının bir işareti olmalıdır.

Abbâsiler döneminde girişilen bazı iktidar mücadelelerinden müspet sonuç elde edemeyen Hasenîler Karmatîler'in sürdürdükleri baskınlar ve sonunda Mekke'yi istilaları ile ortaya çıkan siyasî boşluktan istifade ederek güçlerini artırdılar ve şehir idaresini ele geçirmek için çaba göstermeye başladılar. 954 ve 955 yılları hac mevsimlerinde Mekke'de Mısır ve Irak hac kafileleri arasında çatışmaya dönüşen siyasî mücadelelerin meydana gelmesi ve İhşidî taraftarlarının Irak Büveyhîler'in kurucusu ve ilk hükümdarı Muizzüddeve taraftarlarının tavaf için Mescid-i Harâm'a girmelerini engellemeleri şehirde oluşan otorite boşluğunun ulaştığı seviyeyi göstermektedir. [254]

Kısa süreli gerçekleşen hakimiyetlerden sonra Mekke'ye hakim olan Karmatîler zamanında güçlerini arttıran, onların çekilmeleri ve İhşidîler'in sükûtundan sonra Benî Hasan'ın Benî Musa kolundan Hz. Hasan'ın dokuzuncu kuşaktan torunu Ca'fer b. Muhammed, Mekke idaresini ele geçirerek bir süredir Mekke'yle ilgilenen Fatımîler adına hutbe okuttu (969). [255] Bunu haber alan Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh Ca'fer b. Muhammed'e Mekke ve çevresinin emirliğini ifade eden bir nişan gönderdi. [256] Böylece Mekke'de Hz. Hasan'ın soyundan gelenlerin iktidar dönemi başlamış ve "Mekke Şerifliği"

fiilen kurulmuş oldu.[\[257\]](#)

Cafer'in Mekke'ye ne zaman hakim olduğu hususu tartışmalıdır. Tercih edilen görüşe göre, onun hakimiyeti Ebü'l-Misk Kâfûr'un vefatından (966) ve Cevher es-Sıkkî'nin Mısır'a ulaşmasından sonra Mekke'ye emir olarak Ünûcûr et-Türkî'yi atamasıyla birlikte (6 Temmuz 969).[\[258\]](#) Ca'fer b. Muhammed'in 355'te (966) Medine'den Mekke'ye gelerek şehre hakim olduğu ileri sürülürse de, onun Mekke emirliği Fatımîler adına hutbe okutmasıyla birlikte olması daha muhtemeldir.[\[259\]](#) Şerif Ca'fer'in Mekke hakimiyetinin 340 yılından (951-952) hemen sonra gerçekleştiği görüşü de[\[260\]](#) bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Cafer b. Muhammed'in Mekke'ye hakim olduktan sonra Fâtımîler adına hutbe okutmasının sebebi Muiz-Lidînillâh tarafından başta Hasanoğulları olmak üzere Haremeyn'deki mahallî etkin kimselere sağlanan imkânlar ve yapılan yardımların önemli rolü vardı.[\[261\]](#) Mekke'de Fatımîler adına hutbe okunmasını kolaylaştıran bir diğer etken de, Muiz'in Ali evlâdı arasında silahlı çatışmaya dönüşen mücadeleye bizzat müdahale ederek tarafları barıştırarak diyetlerini üstlenmesi olmuştu.[\[262\]](#) Benî Hasan'dan Ca'fer'in Mekke'de hakimiyetini ilân ettiği günlerde, Âl-i Fâtıma'nın diğer kolu olan Benî Hüseyin'den Tahir b. Müslim Medine'de emirliğine ilân etmiş ve Muiz-Lidînillâh adına hutbe okutmuştu.[\[263\]](#)

Cafer'in Mekke'ye hakim olmasından itibaren daha önce başlayan ve bazen uygulanan hutbelerde ikinci adın zikredilmesi sürekli hâle gelerek halife veya sultanın yanında Mekke'nin yerel yöneticileri olan şeriflerin adlarının hutbelerde anılması gelenek hâline geldi.[\[264\]](#) Bundan sonra emîr-i Mekke tabiri genel olarak Mekke'nin fethinden itibaren Mekke valilerini, özel olarak ise Cafer'in Mekke'ye hakim olmasından itibaren (969) burayı yöneten Hz. Peygamber'in soyundan gelen şerifler (Benî Hasan, Hasenîler) için kullanılan bir terim olarak ortaya çıktı.[\[265\]](#)

Mekke idaresinin şeriflerin kontrolüne girmesiyle Medine'nin Hicaz'daki siyasî üstünlüğü sona erdi. Öbür yandan Ca'fer b. Muhammed'in Mekke hakimiyeti, Emevîler'in son döneminde başlayan Âl-i Fâtımâ'nın siyasî mücadelesinin Benî Hasan lehine sonuçlanması anlamına geliyordu. Ca'fer'in Mekke'ye emir olmasından ve Fâtımîler adına hutbe okutmasından itibaren halife veya sultanın yanında Mekke'nin yerel yöneticileri olan şeriflerin adlarının da hutbelerde anılması gelenekselleşti. Bundan sonra genelde Hicaz özelde ise Mekke, ekonomik yönden bağlı bulunduğu Mısır'a bir kere daha siyaseten de bağlanarak buraya hakim olan devletlerle İslâm dünyasındaki diğer devletler arasında rekabet konusu hâline geldi.

Abbasîler'in ikinci yarısından itibaren Mekke'yi yöneten şeriflerin İslâm dünyasında halifeden sonra en önemli dinî lider konumuna yükselmiş olması dikkati çeken bir husustur. Hafsî sultanlarından Muhammed el-Müntasır Bağdat'ın Moğollar tarafından isitilası üzerine Mekke şerifinden kendisinin Abbasî halifesinin varisi olduğuna dair bir berat aldı.[\[266\]](#) Çünkü Bağdat'ın istilasından sonra İslâm şeâiri zevale uğrayarak sadece Mekke'de baki kalmıştı.[\[267\]](#) Hafsî sultanına berat veren Mekke şerifi I. Muhammed el-Müstansır'ı Abbasî halifesinin varisi tanıdığını bildirerek ona biat etmişti.[\[268\]](#)

Abbasîler'in ikinci döneminden itibaren İslâm dünyası artık tek bir devletin idaresi altında değildi ve bütün devletler Mekke'ye hakim olarak İslâm dünyasının liderliğini üstlenmek istiyorlardı. Hicaz'a hakim olmak için ortaya konan mücadele ve rekabetten en iyi şekilde yararlanan şerifler Mekke'deki

hakimiyetlerini pekiştirdiler ve iktidarlarının devamına imkân veren devletlerle birlikte hareket ettiler. Ca'fer b. Muhammed'den sonra oğlu İsa b. Ca'fer emir oldu. 994 yılında emîr-i Mekke görevini üstlenen Ebü'l-Fütûh el-Mûsevî, kardeşi İsa'nın emirliği zamanında fahri olarak yardımcılık yapmış, Abbasî ve Fâtımî halifeleriyle yazışmıştı. İktidara geldikten bir süre sonra hükümranlığını Mekke'nin dışına uzatmak isteyen Ebü'l-Fütûh bağımsızlığını ilân etmenin planlarını yapmaya başladı.

1010 yılının sonlarına doğru Hakim-Biemrillâh'ın zulmettirdiği ailesinin intikamını almak isteyen Fâtımîler'in ünlü veziri Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Ali el-Mağribî harekete geçerek Ebü'l-Futûh'u halifeliğini ilân ederek müstakil hareket düşüncesini fiiliyata dökmesi için ikna etti. Kardeşinin Mekke emirliği zamanından itibaren büyük bir nüfuza sahip olan Ebü'l-Fütûh'un kolay ikna olmasında uzun süredir bağımsız davranma düşüncesini tasarlıyor olması önemli rol oynamıştı. Bunun üzerine harekete geçen Ebü'l-Futûh Hicaz'daki Abbasî-Fâtımî rekabetinden faydalanarak 1011 yılında Mekke'de müstakil emirliğini ilân ederek "Râşid-Billâh" lakabını aldı ve Filistin'in merkezi Remle'ye giderek buradan sağladığı desteklerle Suriye'nin pek çok yerinde adına hutbe okunmasını temin etti.[\[269\]](#) Mekke'ye nâib atayan Ebü'l-Fütûh ayrıca Kâbe'nin hazinesindeki mallara el koyup adına sikke kestirerek bağımsızlığının kayıt altına alınmasını sağlamıştı.[\[270\]](#)

Ebü'l-Futûh'un faaliyetlerinden haberdar olan Hakim-Biemrillâh ilk olarak müttetiklerini çeşitli hediyeler ve para vermek suretiyle ondan uzaklaştırdı ve Haremeyn'e mal sevkiyatını durdurdu.[\[271\]](#) Daha sonra Ebü'l-Fütûh'un Mekke'den ayrılmasını fırsat bilerek amcazadesi Ebü't-Tayyib'i 50000 dinar ve çeşitli hediye hil'atlarla donatarak Haremeyn valiliğine tayin etti.[\[272\]](#) Her ne kadar Ebü't-Tayyib'in Mekke emirliği mahallî kaynaklar dışında teyit edilmezse de[\[273\]](#) Benî Hasan'dan birisinin bu görevle ilişkilendirilmesi şeriflerin Mekke idaresindeki etkinliklerine işaret etmektedir.

Ebü'l-Fütûh'un kısa süreli bağımsızlık döneminin sona ermesi ve Mekke emirliğine geri dönmesiyle ilgili olarak iki farklı görüş vardır: Bunlardan ilki, Hâkim-Biemrillâh tarafından çevresi boşaltılınca yalnız ve zor durumda kalan Ebü'l-Futûh Fâtımî halifesine elçi göndererek özür diledi. Hâkim-Biemrillâh'ın Ebü'l-Fütûh'un özrünü kabul ederek affettiğini ilân etmesi üzerine Mekke emirliği görevine geri dönen Ebü'l-Futûh Haremeyn'de hutbeleri yeniden Fâtımîler adına okutmaya başladı.[\[274\]](#)

Ebü'l-Fütûh'un eski görevine geri dönmesiyle ilgili ikinci haber ise, Mekke ve Medine'de pek çok kişinin Ebü't-Tayyib'i desteklediğini haber alınca Cerrâhîler ve Türk emirlerinden Yârûh Tegin'in yardımıyla gizlice Vâdilkurâ'ya kadar gelerek emirliği Ebü't-Tayyib'ten geri aldığı ve bu durumun Fâtımî halifesine bildirilmesi suretiyle gerçekleştiği şeklindedir.[\[275\]](#) İbn Haldun, Âl-i Cerrâh'ın Ebü'l-Fütûh'u yakalayarak Hâkim'e teslim ettikleri ve Fâtımî halifesinden özür dileyerek itaatini bildirmesi üzerine eski görevine iade edildiğini kaydeder.[\[276\]](#) Ebü'l-Fütûh'u affetmek konusunda hoşgörölü davranan Hâkim'in onun en büyük yardımcılarından Müferrric b. Dağfel'i bir hile ile öldürterek cezalandırması dikkat çeken bir husustur.[\[277\]](#)

Ebü'l-Fütûh'tan sonra emir olan oğlu Tâcü'l-meâlî Şükür, ilk dönem emirleri içerisinde gerçek bir hükümdar gibi davranmaya çalışanların başında gelir. İlk defa Mekke'nin gündelik hayatı içerisinde emirin malı olan gulam ve cariyeler yer almaya ve bunlar için Şükür'ün ciddî ödemeler yaptığı Mekke halkı arasında konuşulmaya başlar.[\[278\]](#) Tâcü'l-meâlî Şükür'in döneminde Cidde idaresinin Mekke'ye bağlı olduğu ve buradan atanan bir nâib tarafından yönetilmeye başlandığı görülür. İbn

Haldun ise Şükür'ün sadece Cidde'yi değil yarımada içerisindeki bütün Araplar'ı kendisine bağlamaya muvaffak olduğu görüşündedir.[\[279\]](#)

Yirmi üç yıl Mekke emirliği görevini üstlenen ve çocuk bırakmadan ölen (1061) Tâcü'l-meâlî Şükür'ün yerine kölelerinden Abûle geçmek istemişti; aslında hayatta iken Şükür'ün böyle bir niyeti vardı.[\[280\]](#) Fakat Abûle'nin emirliği yazılı bir belgeye veya şerifler arasında bir ittifaka dayanmadığı için kabul görmedi. Bu esnada Benî Hasan'ın Musa ve Süleyman kolları arasında emirlik için gerçekleşen mücadeleler neticesinde Hamza b. Vehhâs es-Süleymânî Mekke emirliğini ele geçirdi. Böylece Mekke emirliği 969-1062 yılları arasında Mekke'yi yöneten ve Ca'fer b. Muhammed'in soyundan geldiği için Benî Ca'fer adı verilen tabakadan Benî Süleyman'a geçti.[\[281\]](#) Bu esnada Suleyhîler'den Ali b. Muhammed Mekke'ye Yemen'den Mekke'ye gelerek bu kargaşadan da yararlanıp şehre hakim oldu (1063). Şeriflerin çoğunluğu emirliğin Benî Süleyman'a geçmesinden rahatsızdılar ve Ali es-Süleyhî'den aralarından birisini emir seçmesini istediler. Bunun üzerine Süleyhî hükümdarı Mekke'nin idaresini Ebû Hâşim Muhammed b. Ca'fer'e verdikten sonra Yemen'e döndü.[\[282\]](#)

Tâcü'l-meâlî Şükür'ün vefatından sonra şerifler arasında meydana gelen olaylar bundan sonraki mücadelelerin başlangıcı olacak ve sonraki süreçte Mekke emirliğini ele geçirmek için sıkça taht kavgaları meydana gelecekti. Bundan sonra Mekke Emirliği Muhammed b. Ca'fer'in künyesine nispetle Hevâşim adı da verilen Benî Hâşim (Benî Fülejte) koluna geçti. Mekke'yi terk etmek zorunda kalan Benî Süleyman'ın üst kesimi Yemen'e giderken beraberlerinde gasbettikleri Kâbe'deki kıymetli eşyaları ve kapı ve altın oluktan söktükleri altın ve gümüşleri götürmüşlerdi.[\[283\]](#) Benî Hâşim'in Mekke hakimiyeti, Yenbu' ve çevresini kontrol altında tutan Katâde b. İdrîs'in kendisini destekleyen kabilelerle birlikte şehri ele geçirmesine kadar sürdü (13 Mayıs 1200).[\[284\]](#) Arabistan yarımadasında bağımsız bir devlet kurmayı amaçlayan ve buna muvaffak olamayan Katâde'nin Mekke idaresini ele geçirmesiyle emirlik Hasenîler'in Benî Hâşim (Benî Fülejte) kolundan Benî Katâde'ye geçti.[\[285\]](#) Bundan sonra Mekke'yi idare edecek olan şeriflerin atası olan ve merkezî otoritenin zayıfladığı ve kendisini güçlü hissettiği anda bağımsız hareket ederek Arabistan'da bağımsız bir devlet kurmayı arzulayan Katâde b. İdris siyasî cinayete kurban giden ilk Mekke emiridir.[\[286\]](#)

Merkezî idarelerin zayıflaması, Mekke emiri olan şeriflerin bağımsız hareket etme isteklerine sebep oluyor ve bölgedeki denetimi gittikçe güçleştiriyordu. Öbür yandan merkezî hükümetin Mekke emirleriyle valilerin görev ve yetkilerini açık bir şekilde belirlememiş olması sık sık yetki anlaşmazlığına yol açıyordu.

Tarih boyunca İslâm dünyasında ortaya çıkan devletlerin Mekke ve çevresiyle ilgilenmesi, Mekke Şerifliği'nin hareket alanını oldukça etkilemiştir. Abbasîler'in zayıflaması ve Şiî olan Fâtımîler'in Haremeyn üzerinde hakimiyet kurması, Sünnîliği benimseyen Selçuklular'ın Mekke emirlerini kendilerine bağlamak ve şehri yeniden Sünnî nüfuzu altına sokmak için mücadeleye girmelerine yol açtı.

Abbasî-Fâtımî rekabetinin yanında Mekke ve Medine emirleri arasında mücadele devam ediyor, bazen Medine Mekke emirleri tarafından istila ediliyor,[\[287\]](#) bazen de Medine'den Mekke'ye sefer düzenleniyor ve iki grup arasında çatışmalar meydana geliyordu.[\[288\]](#) Bazen de kendi adlarına hareket eden Mekke emirleri Medine'yi kendilerine bağlamak istiyorlardı. İdarî bakımdan zaman zaman Mekke emirine bağlanan Medine'de ise Hüseyinîler'in yönetimi uzun süre devam etti.

Bununla birlikte Hüseyinî emirlerinin siyasî hareket alanları genellikle Medine ile sınırlı kalmış, Mekke emirleri gibi Hicaz bölgesi ve dışına nadiren taşmıştır.[\[289\]](#)

Sultan I. Baybars'ın Moğol istilasıyla ortadan kaldırılan Bağdat Abbasî hilâfetini Mısır'da yeniden kurmasıyla Mekke Emirliği Memlûkler'e bağlandı. 1254-1301 yılları arasında emîr-i Mekke olan Ebû Nümeý Muhammed b. Hasan, Memlûk sultanlarına bağlılığını sürdürerek şerif ailesi içerisinde kendisine karşı oluşan muhalefet hareketlerini bastırdı ve Benî Katâde'nin Mekke'deki hükümranlığını sağlamlaştırdı. Ebû Nümeý Mekke idaresini Yemen sultanı tarafından Mekke emirliğine atanan İbn Bürtâs'ı amcası başta olmak üzere şeriflerin yardımıyla buradan çıkarmak suretiyle ele geçirmiş (1255) ve Mekke'yi bir süre amcası Şerif İdris ile birlikte idare etmişti.[\[290\]](#)

667 (1268-1269) yılında amcası İdris b. Katâde[\[291\]](#) ile arasındaki ihtilafı dikkate alan ve onu bertaraf ederek hutbeleri Memlûk sultanı adına okutmaya başlayan Ebû Nümeý'in, Sultan Baybars'tan Mekke'nin yönetiminin kendisine tevcih edildiğine dair bir "taklîd" (belge) istemesiyle Memlûk otoritesinin Hicaz'ı tamamen kontrolü resmen başladı. Sultan Baybars tarafından Ebû Nümeý'e gönderilen taklîd, bundan sonra Mekke Emirliği görevini üstlenecek olanlara gönderilmesi âdet olan uygulamanın ilkiydi. Memlûk sultanı Hicaz'a hükmetmeye önem verdiğini göstermek için belgenin yanında Mekke'yi idare eden emirlere yıllık 20.000 civarında bir maaşın düzenli olarak gönderilmesini ve Ebû Nümeý'in tek başına Mekke'yi idare etmesini karar altına alıyordu.[\[292\]](#) Karşılığında, Mekke şerifliğini üstlenen kimse Memlûkler'e bağlı kalacak, hac yollarının güvenliğini sağlayacak ve hac merasimlerinin güven ve esenlik içerisinde gerçekleşmesini de temin edecekti.[\[293\]](#)

Memlûkler Mekke'ye hakimiyetlerini yerleştirirken hac mevsimlerinde Memlûk ümerâsından birisinin her yıl Memlûk sultanının temsilcisi olarak Mekke'ye gelmesi kuralını koymuşlar, ancak Mekke'nin yerel idarecisi konumunda olan Şerif Ebû Nümeý ve diğer şerifler tarafından sultanın temsilcisinin böyle bir işlev üstlenmesine izin vermemeleri üzerine bu görev kaldırılmıştı.[\[294\]](#) Bu arada amcası İdris'in yanında emîr-i Medine olan Cemmâz b. Şeyha ile de Mekke hakimiyeti konusunda mücadele eden Ebû Nümeý onlardan kurtulmayı da başarmıştı.[\[295\]](#) Ebû Nümeý'in bundan sonraki emirliği döneminde Medine Hüseyinîler'den Mekke'ye bağlı olan bir nâib tarafından yönetildi.[\[296\]](#)

Ebû Nümeýy'in vefatından sonra sağlığında kısa süreli olarak gerçekleşen çift emirlik uygulaması yaygınlaştı ve Memlûk Devleti'nin Mekke'ye müdahaleleri arttı. Mekke Emîri Aclân b. Rûmeýse veliaht olan oğlu Ahmed'i müşterek nâib tayin edip (1361) aile içindeki kavgaları önlemek istediye de bunu başaramadı. 1396-1426 yıllarında emîr-i Mekke olan ve bunun yaklaşık on iki yılında ortağı bulunmayan Hasan b. Aclân hem Memlûk sultanlarıyla iyi ilişkiler kurdu, hem de onların buradaki nüfuzunu kırarak hakimiyetini Hicaz bölgesinin tamamına yaydı. Daha önce belli bir periyoda bağlı olmayan Mekke emirlerine hil'at ve mersûm gönderme işi, Hasan b. Aclân döneminden itibaren her yıl Mısır sultanları tarafından tekrarlanan bir âdet hâline geldi. Hasan b. Aclân'ın oğullarından Berekât'ın emirliği zamanında (1406-1455) Mekke'de Mısır'dan gönderilen daimî bir birliğin bulundurulmasıyla şehir yönetiminde Memlûk Devleti'nin tesir ve nüfuzu arttı.[\[297\]](#)

Haremeyn'in kara ve deniz yoluyla dünyaya açıldığı bir kapısı durumunda olan Mısır, Mekke ve Medine'nin yönetiminde önemli bir yere sahipti. Bu bakımdan Mısır'da kurulan devletler Hicaz'da nüfuzlarını sürdürmeye çalıştılar. Merkezî yönetimlerle Mekke emîrleri arasındaki mücadeleler hac

törenlerinin aksaması veya yapılmaması şeklinde sonuçlanıyordu. Emirlerin özellikle hac merasimlerinin düzenlenmesi konusunda büyük rolleri vardı. Mekke ile Mısır arasındaki bağlantının varlığına işaret eden unsurlardan birisi de ortaçağda kurulan bütün Türk-İslâm devletlerinde hakimiyet alameti olarak görülen hutbedir. Mekke’de Memlûk otoritesinin varlığına işaret eden hutbelerde sultanların adlarının zikredilmesine dair ilk örnekler de Muhammed Ebû Nümeý zamanında gerçekleşmiştir. Yemen sultanlarıyla Mekke’de ad ve unvanlarının anılması konusunda rekabet eden Memlûk sultanlarının el-Melikü’z-Zâhir I. Baybars zamanında 1264 yılından itibaren Mekke emirleriyle birlikte Cuma hutbelerinde ve hac meşairlerinde yapılan konuşmalarda adlarının zikredilmesi gelenekselleşmişti. Bununla birlikte bazen I. Baybars’dan sonra el-Melikü’l-Muzaffer er-Resûlî’nin adının zikredilmesi gibi Memlûk sultanlarının rekabet ettikleri Yemen sultanlarıyla birlikte adlarının hutbede okunduğu da görülür.[\[298\]](#) Memlûkler döneminin önemli bürokratlarından İbn Fazlullah el-Ömerî’nin Mekke şeriflerinin gönüllerinin Yemen’e daha yatkın olduğunu kaydetmiş olması bu hususu teyit etmektedir.[\[299\]](#)

Mekke emirleriyle iyi ilişkiler kuran Memlûk sultanları, Mekke’de hakimiyetlerini pekiştirince hutbelerde bazen aralarında dostluğun geliştiği Altın Orda hanlarının isimlerinin kendilerinden sonra zikredilmesine izin veriyorlardı. Babası Olcaytu’nun ardından İlhanlı tahtına çıkan Ebû Said Bahadır Han’ın Memlûkler ile yaptığı antlaşmanın şartları arasında İlhanlı hacıların Mekke’ye girmesine izin verilmesi, hac mevsimlerinde şehirde her iki hükümdarın sancağının dikilmesi ve hutbede İlhanlı sultanının adının Memlûk sultanından sonra zikredilmesi de bulunuyordu.[\[300\]](#)

Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde Mekke emirlerinin Mısır Abbasî halifelerine tâbiliği şekli idi. Çünkü Ortaçağ’da kurulan İslâm-Türk devletleri emirlerin kendi başlarına hareket etmeleri, Mekke dışında nüfuzlarını yayma girişimleri, başta emîr-i hac olmak üzere buradaki görevlilerle çatışmaları, kendi aralarındaki iktidar mücadeleleri ve ekonomik anlamda bazı bağımsız hareket etmek gibi teşebbüslerine ve merkezin doğrudan müdahalesini gerektiren faaliyetlerine rağmen, kutsal yerlere ve Ehl-i beyt’e mensup olan şerif ailesine duyulan saygıdan dolayı onların statüsünü bozmaya yönelik bir düzenlemeye girişmemişlerdir.[\[301\]](#)

801 (1398-1399) tarihinde Memlûk sultanı Mekke emiri Hasan b. Aclân’a bir mersûm göndererek Mekke’ye görevli gelen Memlûk emirlerinin emîr-i Mekke’nin emrinde olacağını ve merkezî otoritenin Mekke yönetiminin iç işlerine doğrudan veya dolaylı şekilde karışmayacağını ve şeriflerin tek yetkili olduklarını açıkça beyan ediyordu.[\[302\]](#) 1408 yılında gönderilen diğer bir iradeyle de emîr-i Mekke’ye nâib-i saltanat unvanı verilerek Medine ve Yenbu’ emirleri de ona bağlanıyor ve Hicaz’ın kontrolü hükmü altına verilen emîr-i Mekke doğrudan Memlûk sultanına karşı sorumlu, merkezî idarenin bir memuru hâline geliyordu.[\[303\]](#) Ancak Mekke’de merkezî otoritenin denetimini ve hac merasimlerinin güvenli bir şekilde yapılmasına yönelik bu tedbirler zaman içerisinde Hasân b. Aclân’ın otoritesinin de zayıflamasıyla olumsuz sonuçlara sebep olmuş ve 1415 tarihinde nâib-i saltanat unvanının iptaliyle ve Hasan b. Aclân’ın görevden uzaklaştırılması birlikte gerçekleştirilmişti.[\[304\]](#)

Bundan sonra Mekke’nin yönetimi konusunda Memlûk sultanlığının farklı bir politika geliştirdiği görülür. Çünkü şerifler arasındaki iktidar rekabeti merkezî otoritenin özellikle hac mevsimlerinde farklı bir politika geliştirmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştı.[\[305\]](#) 1423 yılında emîr-i hac olarak görevlendirilen Karkamâs’ın hac mevsiminde Mekke’nin düzen ve güvenliğini sağlamaya

beraberinde gelen otuz civarında memlûkle doğrudan müdâhil olması Mekke'nin bir Memlûk vilayetine dönüşümünü beraberinde getirmişti.[\[306\]](#)

Mekke, Memlûk hakimiyetine girdikten sonra merkezî denetimle mahallî iktidar arasındaki dengelerin değiştiği farklı bir hükümet sistemi geliştirilerek mevcut yapı aynen sürdürüldü. Mekke'de Memlûk otoritesi, merkezî hükümetin tayin ettiği şeyhülharemle her yıl Mısır'dan gönderilen askerî birlik tarafından, mahallî otorite ise Memlûk sultanının muvafakatı ile göreve gelen Mekke emiri şerifler vasıtasıyla temsil ediliyordu.[\[307\]](#) Emirlerin eşraftan bir danışma kurulu ve kendilerine ait askerî birlikleri vardı. Erken dönemden itibaren doğrudan Mekke emirlerinin görev alanını ve sorumluluklarını belirleyen bir yazılı metin yoktur. Ancak onların bedevîleri idare ederek özellikle çapulculuk ve yol kesicilik faaliyetlerini önlemek, hac törenlerinin aksamaması için çabalamak, surrelerin adaletli bir şekilde dağıtımını sağlamak, surre harici gönderilen yardımları yerine ulaştırmak, Cidde'de ve diğer limanlarda ticaretin aksamasına meydan vermemek, Mekke ve Kâbe'ye dair işlere nezaret etmek gibi görevleri üstlendikleri anlaşılır. Özellikle Memlûkler döneminden itibaren bu hususlarla ilgili fermanların gönderilmeye başlandığı ve şeriflere görevlerinin hatırlatıldığı görülür.[\[308\]](#)

Klâsik kaynaklarda yer alan bilgilerden Mekke şeriflerinin önemli gelir kalemleri arasında Mekke'ye hac için gelenlerden alınan ayakbastı parası (vergi) ilk sırada yer almaktadır. Fâtımîler'in Mekke hakimiyetiyle birlikte Mekke'ye gelen hacılardan sözü edilen vergi düzenli olarak alınmaya başlandı.[\[309\]](#) Ayakbastı parasının alınmaya başlamasının Abbasî-Fâtımî rekabetiyle ilgisi vardı. Çünkü Haremeyn'in ekonomik kaynakları yeterli değildi ve daima dış desteğe ihtiyacı vardı. Bu iki devlet Mekke ve Medine'ye hakim olabilmek için ekonomik kaynak ayırmak zorunda kalıyorlardı.[\[310\]](#) Mekke'ye gelen hacılardan ayakbastı parasının alınmasına dair en erken rivayetlerden birisi Selçuklu Sultanı Melikşah zamanına aittir. Melikşah adına Mekke'ye gelen Sâlâr el-Horasanî, Mekke Emiri Ebû Hâşim'e o yıl hac için gelenlerden alınan ayakbastı parasının tamamını ödemişti.[\[311\]](#)

Nureddin Zengî'den itibaren başta Salâhadin-i Eyyûbî olmak üzere Eyyûbî hükümdarları da bu paranın alınmaması için büyük çaba gösteriyorlardı.[\[312\]](#) Mekke şerifleri ise önemli bir gelir kaynağı olan ayakbastı parasını her fırsatta almaya çalışıyorlardı. Eyyûbî hükümdarları gibi Memlûk sultanları da bunun alınmaması için Haremeyn'e yönelik çeşitli ekonomik tedbirler geliştirdiler ve öncelikli olarak ilk etapta Mısır'dan deniz yoluyla gidenlerden bu verginin alınmaması için özellikle çaba gösterdiler.[\[313\]](#) Çünkü karayoluyla gidenler beraberlerinde götürdükleri "mahmil" ile Haremeyn ekonomisine ciddî katkıda bulunuyorlardı.

Bazen hacılar ayakbastı parası ödemedikleri için Mekke'ye giremeyip Cidde'de bekletilirlerdi. Mekke şerifinin ilgili hükümdar veya sultanla vergi konusunda anlaşmasından sonra hacıların Mekke'ye girmelerine izin verilirdi. Mekke şeriflerince belirlenen ayakbastı parasının miktarı konusunda bir standart bulunmamakla birlikte, bazı kaynaklarda hem Eyyûbîler hem de Memlûkler döneminde 8.000 irdeb buğdaya karşılık toplu ödeme yapıldığına dair bilgiler vardır.[\[314\]](#)

Öbür yandan ayakbastı parası sultan veya hükümdarlar tarafından üstlenildiğinde Mekke ve Medine hazinesine toplu bir meblağın girecek olması şerifler tarafından tercih edilen bir durumdu. XI. yüzyılda Mekke Emîrliği'nin aylık gideri 3000 dinardı ve Mekke emirleri şehirlerine yapılan yatırımlardan da ayrıca pay alırlardı.[\[315\]](#)

Eyyübî hükümdarları ve Memlûk sultanlarının büyük bir çoğunluğu hac için Haremeyn'e giden hacıların ayakbastı paralarını üstlenmekle kalmıyor, Mekke ve Medine emirlerine bu para konusunda ısrarcı olmamaları için ilâve gelirler ihdas ediyorlardı.[\[316\]](#) Bu arada bu pay ayrılırken Mekke'de ve Medine'de Memlûk otoritesinin özellikle hissettirilmesi öncelikli şart olarak ileri sürülüyordu.[\[317\]](#) Bazı yıllar ayakbastı parası alınmasına rağmen hacıların Mekke'de güvenliklerinin sağlanamadığı da oluyordu. 1285 yılı haccında Yemenli hacılardan herbir deve için 30, Mısırlı hacılardan herbir deve için 50 dirhem para alınmış, fakat hacıların malları yağmalanmaktan kurtulamamıştı.[\[318\]](#)

Mekke emirlerine düzenli maaş bağlayan ilk sultan Yemenli Ali es-Süleyhî'dir.[\[319\]](#) Daha sonra şeriflere tahsisat ayrıldığı ve bazı gelirlerin bırakıldığına dair haberler varsa da[\[320\]](#) düzenli olarak maaş ödemesi kurumsal anlamda pek çok yeniliklerin yaşandığı Memlûkler döneminde gerçekleşti. Sultan I. Baybars Hicaz'a hükmetmeye önem verdiğini göstermek için Mekke'yi idare eden emirlere yıllık 20.000 civarında bir maaşın düzenli olarak gönderilmesini karar altına aldırılmıştı.[\[321\]](#) Ayrıca oranları değişmekle birlikte Memlûkler döneminden itibaren Cidde Limanı gelirleri Mekke emirlerine bırakılmıştı.[\[322\]](#) Mekke emirlerinin surrenden de payları vardı. Ayrıca devlet kademesindeki üst düzey görevliler, hanedan mensupları, diğer sultan ve hükümdarlar Abbasîler'den itibaren Mekke emirlerine çeşitli ihsanlarda bulunmaları da gelenekselleşmişti.[\[323\]](#)

Memlûkler döneminde Mekke Emirliği ile ilgili bazı protokol ve teşrifat kurallarının düzenli hâle geldiği görülür. Mekke'ye gelen Memlûk emirleri şehir dışında şerif ailesinin ileri gelenleri tarafından karşılanırdı.[\[324\]](#) Tayin beratı ve hil'at yeni görevlendirilen şerif tarafından karşılanır, hil'at Mekke yakınında saygı ile giydirilerek tören tamamlanırdı. 1331 yılında Rûmeyse b. Ebû Nûmey'in Mekke emirliğine atandığına dair taklid Mescid-i Harâm'da okundu ve Mısır ve Şam'dan gelen emirler Kâbe'nin yanında biatlerini sunarak yeni emire hil'at giydirmişlerdi.[\[325\]](#) Mekke eşrafının ittifakıyla yeni bir emîr seçilse de tayin daima merkezî otorite tarafından yapılırdı. Genellikle Mekke emirleri görevlerini hayatları boyunca sürdürmüşlerse de Memlûkler döneminden itibaren azledilikleri, azledildikten sonra tutuklandıkları, bunların bazılarının da bir müddet sonra yeniden tayin edildiği de olurdu.[\[326\]](#) Mekke emirleri Memlûkler'de ümeranın üzerinde yer alırlar ve kapılarında her gün akşam nevbet vurulurdu.[\[327\]](#) Ayrıca Mescid-i Harâm'ın minberinin yanında hergün akşam namazından sonra zenzem kuyusunun üzerinde (kubbetü's-sikâye) müezzinlerin ezan okuduğu yerde Mekke şerifi ile merkezî otoritenin sultanına dua edilmesi de âdettendi.[\[328\]](#)

Mekke valilerinin yanında şehir idaresinde kadı, nâzır-ı emval (beytûlmal görevlisi) ve sâhibü's-şurta daima görev alırdı. Vali değiştiği zaman genellikle şurta görevlisi de değişirdi.[\[329\]](#) Mekke emirlerinin riyasetleri altında şehri korumanın yanında buradaki asayiş ve emniyeti tesise yönelik olarak tasarlanan şehirdeki mücâvirler ile çevredeki Arap kabilelerinden oluşan askerî bir birlik bulunurdu. Memlûk döneminden itibaren her yıl münavebe ile gönderilen ve altı bölükten teşekkül eden, bazen Mekke emirleri veya şehir halkı ile ihtilaflar yaşayan birliğin sayısı hac dönemlerinde 2000'e kadar ulaşıyordu.[\[330\]](#) Bazen merkezden gönderilen askerî birlik dışında kimsenin silah taşımaya izin verilmezdi.[\[331\]](#) Önce çarşı görevlisi tarafından üstlenilen belediyeçilik hizmetleri daha sonra muhtesiplerin görev alanına girdi. Memlûkler dönemiyle birlikte muhtesibin en önemli yardımcılıklarını kadınlar, şeyhülharemler ve bina eminleri üstleniyordu.[\[332\]](#)

Mekke'de dinî işler şerifler zamanından itibaren özellikle de Memlûkler'le birlikte Mekke emiriyle

iş birliği hâlinde bulunan şeyhülharemler ve umumiyetle Mekke bilginleri arasından seçilen dört mezhep müftüsü vasıtasıyla yürütölüyordu ve Haneî kadısı Memlûkler döneminden itibaren şer‘î mahkemenin başkanlığını üstleniyordu. Mekke halkının önemli bir kısmı Haneî mezhebi dışındaki mezheplere mensup olduğu için diğer mezheplerden de kadılar görevlendirilerek mahkeme başkanına bağlı olarak görev yapıyorlardı.[\[333\]](#)

Seyyid ve Şerif Kavramlarının Anlamı ve Ortaya Çıkışı

Torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin vasıtasıyla Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin toplum içerisinde rencide olmamaları ve kendilerine olan saygının sarsılmaması Ortaçağ'da kurulan Müslüman-Türk devletlerinin kabul etmiş oldukları temel bir prensip olmuştur. Bu bağlamda Âl-i Fâtıma'ya yönelik bazı hizmetler ifa etmek için nakîb, nakîbüleşraf veya nakîbünnükebâ adı verilen görevliler tayin edilerek bunların toplum içerisindeki statüleri ve asaletlerinin görünürlük kazanması için büyük çaba gösterilmiştir.[334] Bu noktadan hareketle Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in soyundan gelenleri tanımlamak için özel bir terminoloji geliştirilerek onlara seyyid ve şerif unvanı verilmiştir.

Arapça'da "efendi, bey, önder, reis, sahip, lider, faziletli, kerim, halim"[335] gibi anlamlara gelen ve sözlük anlamıyla aynen Türkçe'de kullanılan "kadri yüce olmak, başkan olmak" anlamındaki siyâdet kökünden gelen "seyyid" kelimesi, "nesl-i pâk-ı Muhammedi'ye mensûb olanları teşrif etmek, onlara değer ve büyüklük vererek yüceltmek"[336] anlamında Hz. Muhammed'in torunları ve onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılan bir terimdir. Hem baba hem de anne tarafından Hz. Ali'nin soyundan gelenlere ise "seyyidü's-sâdât" (tabâtabâ) denilir.[337] "Tabâtabâ" kelimesinin Nabatî dilindeki "seyyidü's-sâdât" teriminin karşılığı olduğu ileri sürülmektedir.[338]

Erken dönem Arap edebiyatında toplumların ileri gelenleriyle eşraftan olanların üstün vasıfları ve sorumluluklarını anlatan seyyid[339] kavramı "ilmiyle âlim, hükmüyle hakîm"[340] kimseler için kullanılırdı.[341] Bu bağlamda "Ben âdemoğullarının seyyidiyim"[342] ve "Ben kıyamet gününde insanların seyyidiyim"[343] gibi sözlerle seyyid kavramını insanların lideri ve efendisi anlamında kullanan ve bu sıfatı almaya en fazla liyakatli görülen[344] İslâm Peygamberi'nin unvanları arasında iki âlemin efendisi anlamında "seyyidü's-sakaleyn, seyyidü'l-keveyn", insanların efendisi anlamında "seyyid-i nev'i beşer" bulunmaktadır.[345] Aynı şekilde Hz. Muhammed tarafından Hz. Hasan'a verilen seyyid unvanı da zikredilen anlamda kullanılmıştır.[346] Hz. Hamza ve Hz. Hüseyin'e şehidlerin efendisi anlamında "seyyidüş-şühedâ", Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma da cennetlik hanımların en faziletlisi anlamında "seyyide" unvanıyla meşhurdurlar.[347] Selçuklu sultanı Sencer'in kardeşinin oğlu Sultan Mahmud'un "seyyidü's-selatîn"[348] Sultan Alparslan'ın ise "seyyidü'l-mülûk'l-ümem"[349] gibi unvanlarının olması sonraki dönemde de toplumlarda öncülük ve liderlik görevi üstlenmiş kimseler için kullanılmasının sürdüğünü göstermektedir.

Arapça'da "şerefli, asil, saygın, yüce, soylu, ulu, onurlu, kutsal, mübarek" gibi anlamlarda Türkçe'de de kullanılan "şerefli olma, şerefliklik, soyluluk" gibi anlama gelen şerâfet kökünden olan şerif kelimesi "sülâle-i tâhireye cenâb-ı nebeviyyeye mensûb"[350] anlamında Hz. Muhammed'in torunları ve onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılan bir terimdir.[351]

Şerif unvanı ilk defa İslâmiyet öncesi Kâbe ve Mekke yönetimiyle ilgili vazifeleri üstlenenler için kullanılmıştır.[352] İslâmiyet sonrası "şerif" unvanını almaya en fazla liyakati olan, hasep ve nesep bakımından şerefli olan Hz. Muhammed görülmüştür. Abbasîler'in ilk zamanında Talibîler için kullanılan şerif terimi daha da şümullenerek bütün Abbasî hanedanını kapsar hâle geldi. Bu bakımdan şerif terimi ilk zamanlarda Ehl-i Beyt mensuplarının tümünü içine alıyordu; Fâtımîler iktidara gelince bu terimin kapsamı daraltıldı ve Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler için kullanılmaya başlandı.[353]

Seyyid ve şerif kavramlarının doğrudan Âl-i Fâtıma'ya ne zaman tahsis edildiği hususu belirgin değildir. Arapça sözlüklerde bu konuya atıfta bile bulunulmamış olması bu belirsizliği daha da müphem hâle getirmektedir. Arap sözlükleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Cevherî'nin[354] Tâcü'l-lüga adlı eserinde her iki kavramın zikredilen lügat anlamları verilmiş terim anlamlarına hiç işaret edilmemiştir.[355] Kelime sayısı ve ihtiva ettiği bilgiler bakımından Arapça sözlükler arasında ilk sırada yer alan İbn Manzûr'un (ö. 1311) erken dönem lügat bilgilerini kullanarak öncelikli olarak âyet, hadis ve şiirden örnekler getirerek oluşturduğu eserinde[356] her iki kavramın lügat anlamlarını vererek bugün kullanılan manada terim anlamına yer vermez.[357] Benzer bir durum Fîrûzabâdî'nin (ö. 1415) el-Kâmûsü'l-muhît adlı eserinin şerh ve hâşiyeleri içerisinde en önemlisi olan Murtazâ ez-Zebîdî'nin Tâcü'l-arûs adlı eseri içinde söz konusudur.[358] Mütercim Ahmed Asım Efendi Fîrûzabâdî'nin el-Kâmûsü'l-muhît adlı eserini tercüme, ikmal ve tashih etmek suretiyle Türkçeleştirmiştir. Türkçe'de Kâmûs Tercümesi unvanıyla meşhur olan el-Okyânûsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît adlı eserinde Âsım Efendi, bu iki kavramın lügat anlamını geniş olarak açıklamış ve bizim burada ele aldığımız şekilde terim anlamına ise her hangi bir işaret veya telmihte bulunmamıştır.[359]

Bu bakımdan Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in soyundan gelenleri karşılayan “seyyid” ile “şerif” terimlerinin “Mekke Emirliği” görevinin Hz. Hasan soyundan gelenler tarafından üstlenilmeye başlanması ve “nikâbet” kurumunun gelişimine paralel yaygın olarak kullanıldığı söylenilebilir.[360] Nitekim “seyyid” ile “şerif” kavramlarının geç dönem Arapça sözlüklerde “Hz. Muhammed'in soyundan gelen herkesi kapsadığı” şeklinde terim olarak yer almaya başladığı görülür.[361] Arapça-İngilizce sözlüğüyle tanınan Edward W. Lane, “seyyid” ile “şerif” kavramlarının sözlük anlamlarını ayrıntılı olarak verdikten sonra bu iki kelimenin Hz. Muhammed'in soyundan gelenleri ifade eden birer terim olarak kaydetmiş olması[362] seyyid ve şerif kelimelerinin terim anlamıyla kullanımının yaygınlaştığını göstermektedir.

Bu iki kavramın terim anlamlarıyla kullanımı Abbasîler döneminde başlamış, Fâtımîler'den itibaren ise kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda “seyyid” unvanı hem Hz. Hasan ve hem de Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere has kılınırken[363] “şerîf” unvanı ise Hasenî olan Mekke ve Hüseyinî olan Medine emirleri için ayırt edici bir lakap olarak kullanılagelmiştir.[364] Bu bakımdan Türkçe'de Hz. Hasan'dan gelen kola şerif, Hz. Hüseyin'den gelen kola seyyid denilmek suretiyle Âl-i Fâtıma'nın iki kolunu birbirinden tefriki yerleşmiştir.[365] Bununla birlikte Âl-i Fâtıma'nın her iki kolu için “eşrâf” teriminin kullanımına da rastlanmaktadır.[366] Bu iki terimin yaygınlaşmasına paralel olarak çoğulları olan “sâdât”[367] kavramının kullanımı özellikle Nâkîbüleşrâf kurumunun gelişimine paralel olarak yaygınlaşırken, “şürefâ” ise Mekke emâretinin kurulmasından sonra burada emirlik görevini üstlenenler kullanımı yaygınlaşmıştır.[368] Şerif kelimesi ve çoğullarıyla ilgili terminolojik anlamda en güzel ayırım, hem seyyid ve hem de şerif kavramlarını Âl-i Fâtıma'ya tahsis eden Şemseddin Sami tarafından şu şekilde yapılmıştır: “Soyunda asalet ve şeref bulunan anlamında kullanıldığı zaman “eşrâf”; Hz. Muhammed'in soyuna mensup olanlar için özellikle de Mekke emirlerini ifade ettiği zaman ise “şürefâ” gelir.”[369]

Ehl-i beyt'e karşı genellikle olumsuz bir bakış ve tavra sahip olan Emevîler'den sonra Abbasîler'in iktidara gelmesi nikâbet müessesesinin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Abbasîler (Âl-i Abbâs) ile Talibîler'in (Âl-i Ebû Tâlib) soy kütüklerini kayıt altına almak için merkezde “nakîbü'l-ensâb” adı verilen bir görevli belirlendi. Uygulama yayılınca İslâm dünyasının her bölgesinde bu görevi

üstlenecek kişiler tayin edildi. Tarihsel süreç içerisinde nikâbet müessesesinin ilgi alanının daraldığı ve Fâtımîler’den itibaren sadece Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’in soyundan gelenler ile ilgilenmeye başladığı görülür.[\[370\]](#) Fâtımîler döneminde Âl-i Fâtıma’nın işlerinin başında bulunan kimseye “şeyhu nikâbetü’t-tâlibîn”[\[371\]](#) adı veriliyordu. Mevki olarak doğrudan halifeye en yakın kimse konumunda yer alırdı ve Âl-i Fâtıma ile ilgili olan bütün işlerle ilgilenirdi.[\[372\]](#) Nitekim Fatımîler zamanından itibaren bütün devletlerde nâkîbüleşraf Âl-i Fâtıma’nın genel bir vasisi ve vekili konumunda telakki edilmiştir.

Bu bağlamda Cahiliye döneminde siyasî, idarî ve sosyal bir fonksiyonu ifade eden asil bir soydan gelen şeref sahibi ve kuvvetli bir asabiyetle kabilesinde ve çevresinde etkin olan şahıslar için kullanılan “seyyid” ve “şerif” kavramları İslâmiyet’ten sonra toplumun ileri gelenleri ve etkili kimseleri için kullanıldığı genel anlamının yanında özellikle X. asrın ikinci yarısından itibaren Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin’in soyundan gelenleri ifade eden özel iki terim olarak ortaya çıkmış olduğu söylenebilir.

ŞERİFLERİN HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE MEKKE VE MEDİNE

Hicaz'a Hakim Olmak İçin Abbasî-Fâtımî Rekabeti

Abbasîler'in ikinci devrinden itibaren İslâm dünyası artık tek bir devletin idaresi altında değildi ve İslâm dünyasında hükümrânlık iddiasında bulunan bütün devletler de Hicaz'a hakim olarak Müslüman dünyasının liderliğini üstlenmek istiyorlardı. Öbür yandan Karmatî hücumları Abbasî halifeliğinin heybetini zayıflatmış, hac yollarını ve Hicaz'ı korumak ve himaye etmek konusunda Bağdat'ın otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştu.[\[373\]](#) Nitekim bunun farkında olan Abbasîler Hicaz'a yönelik faaliyetlerini artırarak İhşidîler vasıtasıyla da olsa 337 (948-49) yılında adlarına hutbe okutmayı başarmışlardı.[\[374\]](#)

Abbasîler'le doğrudan çatışmaya girmek yerine bu hususu siyasetlerinin temeli yapan Fâtımîler, Hicaz'a hakim olmanın yollarını arıyorlar ve Muiz-Lidînillâh'ın iktidara geldiği 953 yılından itibaren Haremeyn'e hakim olmak için çaba gösteriyorlardı. Fâtımîler ancak Haremeyn'e hakim olan halifenin bütün Müslüman dünyasının manevî liderliğini üstlenebileceğini ve onun hilâfetinin özel anlamda İslâm âleminin genel anlamda ise idaresi altındaki halk ve bütün dünya nazarında güç kazandıracak bir unsur olacağına inanıyorlardı. Ayrıca Hicaz'a hakim olmak Abbasî otoritesinin ciddî anlamda sarsılması anlamına da geliyordu; çünkü İslâm dünyasında yaşayan halkın gözünde mü'minlerin gerçek emiri Mekke ve Medine'yi hükmü altına alabilen kimseydi.[\[375\]](#) Aslında Fâtımîler'in adı Hicaz'da Karmatîler vasıtasıyla öğrenilmiş ve adlarına hutbe okutulmuştu. Ancak Fâtımîler'in Haremeyn'de olumsuz bir iz bırakan Karmatîler'in kanlı hatıraları üzerine siyaset yapmak istemedikleri, onların Mekke'deki olumsuz davranışlarına sahip çıkmamalarından anlaşılmaktadır.[\[376\]](#)

Fâtımîler'in Hicaz'ın merkezi konumunda olan Mekke'de hakimiyet kurmaları Mekke şerifliğinin kurucusu olan Ca'fer b. Muhammed vasıtasıyla 969 yılında gerçekleşmişti. Bunun gerçekleşmesinde başta Hasanoğulları olmak üzere Haremeyn'deki mahallî etkin kimselere Muiz-Lidînillâh tarafından sağlanan imkânlar ve yapılan yardımların Hicaz'da Fâtımî hakimiyetinin kurulmasına büyük katkısı olmuştu.[\[377\]](#) Mekke'de Fatımîler adına hutbe okunmasını kolaylaştıran bir diğer etkende, Muiz'in Ali evlâdı arasında silahlı çatışmaya dönüşen mücadeleye bizzat müdahale ederek tarafları barıştırması ve diyetlerini ödemesi olmuştu.[\[378\]](#)

Benî Hasan'dan Ca'fer'in Mekke'de hakimiyetini ilân ettiği günlerde, Âl-i Fâtıma'nın diğer kolu olan Benî Hüseyin'den Tahir b. Müslim Medine emirliğini ilân etmiş ve Muiz-Lidînillâh adına hutbe okutarak Fâtımîler'in Haremeyn'de hükümrânlık dönemini başlatmıştı.[\[379\]](#) Fâtımîler'in Mekke hakimiyetiyle birlikte ezan başta olmak üzere şehirde Şiî mezhebinin alâmetleri yaygınlaştı ve ilk defa bu dönemde Mekke'ye gelen hacılardan düzenli olarak vergi (ayakbastı parası) alınmaya başlandı.[\[380\]](#) Zaman zaman kaldırılan bu vergiler Mekke'yi yöneten şeriflerin en önemli gelir kaynaklarından oldu.

Muiz-Lidînillâh döneminin sona erdiği 975 yılına kadar Hicaz'da hakimiyetini sürdüren Fatımîler bölgede denetimi sağlayabilmek için hac mevsimlerinde emîr-i hac görevini üstlenecek kimseleri Mekke'ye gönderiyorlardı. Bu kişi hem haccın yapılmasına refakat ediyor hem de Fâtımî hakimiyetinin sürüp sürmediğini kontrol ediyordu. Azîz-Billâh'ın Fâtımî tahtına çıkışından sonra (975) Haremeyn'de hutbeler Mekke emirinin yanında Abbasîler adına okunmaya başladı.[\[381\]](#) Bunun üzerine Azîz-Billâh Mekke'ye taraftarlarından birisini nakîb olarak tayin etti. Mekke şerifinin Fâtımî

hükümeti tarafından atanan bu kişiyle beraberindeki birliğin şehre girmesine izin vermemesi üzerine, Azîz'in nakîbi Mekke'yi kuşatarak şehir yönetimini ele geçirmeye çalıştı. Kuşatma sebebiyle Araplar'dan kimse hac yapamadı, Mekke'de büyük kıtlık yaşandı ve daha fazla dayanamayan Hicaz halkı Mekke şerifinin yanında Fatımîler adına hutbe okunmasına razı oldu (976).[\[382\]](#)

Bütün bu gelişmelere rağmen Hicaz'da Abbasî-Fatımî rekabeti devam ediyor ve Mekke emirleri de siyaseten uygun gördükleri devlet adına hutbe okunmasına izin veriyorlardı. 368 (978-979) yılında Abbasîler adına hutbe okunmuş ve sonraki yıllarda ise hüküm Fatımîler'e geçmişti.[\[383\]](#) Bundan sonra kesintilere uğramakla birlikte 1009 tarihine kadar Hicaz'da hutbeler ağırlıklı olarak Fâtımîler adına okunmuşsa da, Mekke'nin yerel idarecisi konumunda olan şeriflerin hem Abbasîler hem de Fâtımîler adına davranarak Haremeyn'in merkezî otoriteden daha çok pay alma çabası içerisine girdikleri görülür.[\[384\]](#) Bunun en güzel örneği kardeşi İsâ'dan sonra 994 yılında Mekke emiri olan Ebü'l-Fütûh Hasan b. Ca'fer'in kırk altı yıl süren iktidarı boyunca izlediği siyasette açıkça görülür.[\[385\]](#)

Hâkim, 1004 yılında Mekke emiri Ebü'l-Fütûh'a bir elçi göndererek Hz. Muhammed'in bazı hanımlarıyla bazı sahabîlere minberlerden hakaret edilmesini istedi. Ebü'l-Fütûh'a bu durum ağır gelmiş ve gönülsüz olarak Mekke kadısı ve Mescid-i Harâm hatibinden bunu yapmasını istemişti. Ancak Mekke halkı minberde bunu yapmaya kalkan hatibi taşıyarak oradan indirdikleri gibi, minberi de parçalamışlardı.[\[386\]](#) Hâkim'in Fâtımî ideolojisi ile ilgili taleplerinin sonu gelmiyordu. Bütün valilerine mektup yazarak Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer'in inkâr edilmesini istemiş, Ebü'l-Fütûh ise bu talebi reddetmişti.[\[387\]](#) 411 (1020-1021) yılında Hâkim-Biemrillah tarafından emredilerek Mekke ve Medine mescidlerinde yürürlüğe sokulan hatipler adını andıkları zaman toplu olarak ayağa kalkılması uygulaması da Fâtımî devlet başkanının bitmeyen isteklerinin bir diğerydi.[\[388\]](#) Bu arada Mekke'de Abbasî ve Fâtımî taraftarları arasında zaman zaman çatışmaya kadar giden fikir mücadelelerinin meydana geldiği burada belirtilmelidir.[\[389\]](#)

Ebü'l-Fütûh zamanında meydana gelen önemli olaylardan birisi de Hâdî el-Müstecîbîn lakaplı bir Dürzîlik taraftarının Mekke'de öldürülmesidir (410/1019-20).[\[390\]](#) Zevzenli bir acem ve asıl adı Müstecîş olduğu ileri sürülen[\[391\]](#) Hâdî, Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh'a tapılmasını savunuyordu.[\[392\]](#) Hâkim'in son günlerinde Mekke'ye gelen Hâdî burada, Dürzîlik mezhebine taraftar bulmaya çalışıyor ve Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Muhammed'e hakaretlerde bulunuyordu.[\[393\]](#) Hâdî Mekke'ye geldiği zaman Emîr Ebü'l-Fütûh ile bir araya gelerek burada kalmak için izin aldı. Hâdî'nin Kâbe'yi tavaf ettiğini gören mücâvirler Ebü'l-Fütûh'a giderek onun durumunu haber verdiler. Mekke emîri Hâdî'nin kendisine gelerek burada oturmak için izin aldığını söyledi. Bunun üzerine Hâdî'nin Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Muhammed konusundaki fikirlerini sormasını istediler. Ebü'l-Fütûh gerekli soruşturmaları yaptıktan sonra Hâdî'nin tevbe ettiğini söylemişse de, Hâdî'nin burada bulunmasını doğru bulmayanlar, Mekke'nin fethi esnasında Hz. Muhammed'in İbn Hatal'ın Kâbe'nin örtüsüne sarılmış olsa bile öldürülmesini emretmesini örnek vererek, onun cezalandırılmasını istediler. Emîr-i Mekke'nin Hâdî'yi cezalandırmak hususunda istekli olmaması üzerine Mekkeliler Kâbe'nin yanında toplandılar ve tepkilerini sürdürerek cezalandırılması konusunda ısrarcı oldular. Bu durum yaklaşık on yedi gün sürdü ve bu süre içerisinde Mekke havasının sürekli kapalı olması ve bazı olağanüstü olayların meydana gelmesi bu zındık şahısla ilintilendirilerek cezalandırılması konusundaki talepler artarak devam etti.[\[394\]](#) Mekke'de oluşan olumsuz ortamdan rahatsız olan Ebü'l-Fütûh gulamlarından bir Mağribliye emrederek Hâdî'nin

cezalandırılmasını istedi. Mağribli, Hâdî'nin boynunu vurarak Mescid-i Harâm'ın umre kapısının önüne astı ve daha sonra diğer gulamlarla birlikte onun cesedi yere düşünceye kadar taşla tutulduktan sonra yakıldı.[\[395\]](#)

1010 yılının sonlarına doğru Hâkim-Biemrillâh'ın zulme uğrattığı ailesinin intikamını almak isteyen Fâtımîler'in ünlü veziri Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Ali el-Mağribî harekete geçerek Ebü'l-Futûh'u halifeliğini ilân ederek müstakil hareket etmesi için ikna etti. Bunun üzerine harekete geçen Ebü'l-Futûh Hicaz'daki Abbasî-Fâtımî rekabetinden faydalanarak 1011 yılında Mekke'de müstakil emirliğini ilân etti ve Filistin'in merkezi Remle'ye giderek buradan sağladığı desteklerle Suriye'nin pek çok yerinde adına hutbe okunmasını temin etti.[\[396\]](#) Ebü'l-Futûh'un faaliyetlerinden haberdar olan Hâkim-Biemrillâh ilk olarak müttetiklerini çeşitli hediyeler ve para vermek suretiyle ondan uzaklaştırdıktan sonra aldığı tedbirlerle onu Mekke emirliğine geri döndererek hutbeleri yeniden Fâtımîler adına okunmasını sağladı.[\[397\]](#) Ebü'l-Futûh'tan sonra emir olan, yirmi üç yıl bu görevi sürdüren oğlu Şükür'ün ölümüne kadar (1061) Mekke'de Fâtımî hakimiyeti sürdü.[\[398\]](#) Bununla birlikte Müstansır'ın döneminde bazen Mekke'nin Fâtımî hakimiyetinden kısa süreli de olsa çıktığı görülür.[\[399\]](#)

Fâtımîler'in zayıfladığı dönemde Mekke emirliğini üstlenen Ebû Hâşim Muhammed b. Ca'fer, tamamen ekonomik gerekçelerle Fatımîler yerine Kâim-Biemrillâh adına hutbe okutarak Mekke'de Abbasî hakimiyetini tekrar başlattı.[\[400\]](#) Bunun üzerine Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh Mısır'dan Mekke'ye mal sevkıyatını önledi ve Abbasîler ile Fâtımîler arasında Haremeyn'e hakimiyet mücadelesi başladı. Bu mücadeleden en iyi şekilde istifade eden Mekke emiri hutbeleri Mekke'ye Irak ve Mısır'dan ulaşan mal miktarına göre belirlemeye başladı.[\[401\]](#) Bu bakımdan Abbasî-Fâtımî çekişmesi Mekke'nin yerel yöneticisi konumunda olan şerifler için önemli bir avantaj olarak görülüyor ve her fırsatta bundan yararlanmaya çalışıyorlardı. Bazen Abbasîler veya Fâtımîler tarafından Mekke'ye gönderilen emîr-i hac, kumandan, veliaht, dâî gibi görevliler ile emîr-i Mekke arasındaki nüfuz mücadeleleri Abbasî-Fatımi rekabetinde belirleyici oluyordu.[\[402\]](#)

Öbür yandan Mekke'nin yerel yöneticisi konumunda olan şeriflerin kurucularının Hz. Fâtıma ve Hz. Ali yoluyla Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia eden Fâtımîler'e hissî bir yakınlık duymaları tabiidir. Nitekim Fâtımîler'in süratle çöküşe geçmelerinde 1045 ve 1052'de hazırlanan ve Fâtımîler'in soyu hakkında şüphelere sebep olan iki ayrı şecerenin büyük rolü vardı. Bu şecerelerin hazırlanmasında Ali evlâdından olanlar ile Talibîler'in nakibi Şerîf el-Murtaza'nın katkıları olmuştu.[\[403\]](#) Bu bakımdan Mekke'yi XX. yüzyılın başına kadar idare eden şeriflerin özellikle Fatımîler ile ilişkilerinden yola çıkarak Şîî olarak nitelendirilmelerinin doğru olmadığı söylenebilir.[\[404\]](#) Çünkü onların özellikle bu şekilde nitelendirilebilecek davranışları mezhep bağlılığı ve asabiyesinden çok mensup oldukları şecereleriyle ilgili olması kuvvetle muhtemeldir.

Medine ve Fâtımîler

Fâtımîler'in Abbasîler'le Haremeyn'deki rekabetleri Mekke'nin yanında Medine'de sürdü. Çünkü Medine'nin Fâtımîler için ayrı bir önemi vardı ve hilâfetlerini nispet ettikleri Fâtıma'nın kabri buradaydı.[\[405\]](#) Benî Hasan'dan Ca'fer'in Mekke'de hakimiyetini ilân ettiği günlerde, Âl-i Fâtıma'nın diğer kolu olan Benî Hüseyin'den Tahir b. Müslim Medine'de emirliğini ilân etmiş ve Muiz-Lidînillâh adına hutbe okutarak Fâtımîler'in Haremeyn'de hükümrancılık dönemini başlatmıştı (969).[\[406\]](#) Abbasîler açısından hem Mekke hem de Medine'nin Fâtımî hakimiyeti altına girmesi onların Hicaz siyaseti açısından olumsuz bir gelişmeydi. Nitekim Medine'de Fatımî hakimiyeti uzun sürmemiş ve Fâtımî-Abbasî rekabeti hız kesmeden devam etmişti. 970 yılında Medine'nin içerisinde Fâtımîler, çevresinde ise Abbasîler adına hutbe okunmasından rekabetin hangi seviyeye ulaştığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.[\[407\]](#) 365'de (975-76) tekrar Abbasî hakimiyetine giren Medine bundan sonraki süreçte iki devletin en önemli rekabet unsurlarından birisi hâline geldi.

Bundan sonra Medine'de hakimiyet Abbasîler ile Fatımîler arasında sık sık el değiştirmeye başladı ve Medine emirleri menfaatlerine dayalı olarak güçlüden yana olan bir tavrı benimsediler. Bu arada Abbasî-Fâtımî rekabetinden en iyi şekilde istifade eden Âl-i Fâtıma'nın Hüseyinî kolundan Benî Mühennâ'nın Medine'deki hakimiyetini X. yüzyılın sonlarına doğru iyice pekiştirdiği görülür.[\[408\]](#) Kalkaşendî (ö. 1418), şeriflerin Hüseyinî kolunun zamanına kadar Medine'yi yönetmeyi sürdürdüklerini kaydeder.[\[409\]](#)

Fâtımîler'in Medine'de itikatlarını yerleştirmek konusunda Medine'yi yöneten Hüseyinîler'den yardım almaya çalışmaları dikkati çeken bir husustur. 381 (991-992) yılında Medineli birisinin İmam Mâlik'in Muvattâ adlı eserini bulundurduğu için emîr-i Medine tarafından cezalandırması[\[410\]](#) bu hususa ait güzel bir örnektir. Bu dönemde Medine'deki Fâtımî baskısının gerçekleşmesinde Benî Mühennâ kadar bu şehri ele geçirerek Mekke'ye bağlamak isteyen Şerif Ebü'l-Fütûh'un da rolü vardı ve Medine'deki Fâtımî baskısının haberi Mahmud Gaznevî'ye kadar ulaşmıştı.[\[411\]](#)

Fâtımîler'in icraatları bakımından en çok tartışılan hükümdarlarından olan Hâkim-Biemrillâh, 1000 yılında Mekke emiri olan Ebü'l-Fütûh'a Medine'de Hüseyinîler'in Mühennâ kolunun hakimiyetini sona erdirmesini ve Hz. Muhammed'in naaşını kabrinden çıkararak Mısır'a göndermesini istedi. Çünkü Hâkim Hz. Muhammed'in kabrini Mısır'a taşıyarak İslâm dünyasında güç kazanmak istiyordu.[\[412\]](#) Ebü'l-Fütûh Medine'ye hakim olduktan sonra Fâtımî kumandanının zorlamasıyla Mescid-i Nebevî'ye giderek Hz. Muhammed'in kabrini çıkarmak için kazıya başladılar. Bu esnada çıkan şiddetli rüzgar Ebü'l-Fütûh ve beraberindekilerin dehşet içerisinde Mescid-i Nebevî'yi terk etmelerine sebep oldu.[\[413\]](#) Bu olay Medine halkının yanı sıra orada bulunan Mekkeliler ve Fâtımî askerleri arasında yayıldı. Bunun sonucunda sadece Hz. Muhammed'in kabri zarar görmekten kurtulmakla kalmadı, aynı zamanda Medine'ye Ebü'l-Fütûh'un hakim olma çabaları da boşa çıktı.[\[414\]](#)

Hâkim-Biemrillâh ile ilgili bir diğer haber ise, onun kendilerine yakın gördüğü evleri Mescid-i Nebevî'ye yakın olan iki kişiye maddî destekte bulunarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kabirlerine tünel kazarak ulaşmalarını ve naaşlarını çalmalarını istemişti. Ancak Medine'ye gelerek faaliyetlerine başlayan bu şahıslar kazdıkları tünelin çökmesi üzerine muvaffak olamadılar.[\[415\]](#) Semhûdî ciddî anlamda ekonomik destekle Medine'ye gönderilen bir grubun buraya gelerek Hücre-i

Saâdet'in görevlisine kapısını zorla açtırarak naaşlara ulaşmak için kazıya başladıklarını ancak bunu başaramadıklarını kaydeder.[\[416\]](#) Neticede Hâkim tarafından görevlendirilen bu kişiler her iki naâşa ulaşamamış ve bu teşebbüse girişenler Medine valisi tarafından cezalandırılarak Mescid-i Nebvî'nin avlusunda hasar gören kısımlar onarılmıştı.[\[417\]](#) Uzunca bir süre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kabirlerine yönelik olumsuz bir habere rastlanmamaktadır. İlhanlı Sultanı Gâzân Han'ın ölümünden (1304) sonra tahta çıkan Olcaytu Şîî akidesinin de tesiriyle Hücre-i Saâdet'in Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in bulunduğu kısmını tahrip etmek için harekete geçmiş ancak buna muvaffak olamamıştı.[\[418\]](#)

Fâtımîler'in Hicaz siyaseti adına olumsuz olarak nitelendirilebilecek bir olay Abbasîler'in Mekke ve Medine'deki konumlarını güçlendirmişti. Bunun sebebi 402 (1011-1012) yılında Bağdat'ta toplanan bilginlerden bir grubun Fâtımîler'in nesebi konusunda bir çalışma gerçekleştirmiş olmalarıdır. Fâtımîler'in soyunun Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma'nın soyundan gelmediği ispatlanırken Mekke ve Medine'de yaşayan Âl-i Fâtıma'dan kimsenin Fâtımîler'i tanınamaları dayanak olarak gösterilmişti.[\[419\]](#) Hicaz'a hakim olmak konusunda bütün hızıyla süren Abbasî-Fâtımî rekabetine Mekke ve Medine'de Sünnî hakimiyetinin oluşması için çaba gösteren üçüncü bir güç olarak Selçuklular dâhil oldu.

Selçuklular'ın Hicaz'da Hakimiyet Mücadeleleri

Selçuklular Dandanakan Savaşı'nda Gazneliler'e üstünlük sağlayarak (1040) Horasan'da devlet olduktan sonra Sünnî- İslâm dünyasının maddî kuvvet ve kudretinin temsilcisi olarak ortaya çıktılar. Böyle bir temsil görevi bir yandan 945-1055 yılları arasındaki Büveyhî baskısı, bir yandan da özellikle Irak'ta yayılmaya başlayan Fâtımî tehdidi altındaki Abbasî hilafeti açısından da büyük önem arz ediyordu. Bu bakımdan hem Abbasîler hem de Selçuklular her vesileyle birbirleriyle temasa geçmenin yollarını arıyorlardı.[\[420\]](#) Öbür yandan XI. yüzyıldan itibaren siyasî otoritesini tamamen kaybeden Abbasî halifeliğinin dinî otoritesinin geçerli olduğu bölgelerde kurulacak olan hükümlanlık Selçuklular'ın hem dinî anlamda meşruiyet kazanmaları hem de batıya yönelişlerinin hız kazanması bakımından önemliydi. Selçuklu-Abbasî yakınlaşmasının başlamasıyla birlikte Selçuklular Mekke ve Medine ile ilgilenerek Hicaz'da etkinlik arayışına girdiler.

Tuğrul Bey, Dandanakan Zaferi'nin ardından toplanan kurultayda alınan kararlar gereği Abbasî halifesine gönderdiği mektubunda, “Biz Selçukoğulları, kullarınız, kutsal peygamberlik huzur ve devletinin her zaman taraftarı olan ve Ona itaat eden bir kabile idik. Her zaman gazâ ve cihâda çalışıyorduk ve büyük Kâbe'yi ziyaret ederdik...”[\[421\]](#) ifadeleriyle hem Abbasî hilafetine bağlılığını arz ediyor hem de Sünnîliği benimsediklerine vurgu yapıyordu. M. A. Köymen, Râvendî'de yer alan “Kâbe'yi ziyaret ederdik” ifadesini Selçuklu ailesinden hiç kimsenin hac yapmadığına dikkat çekerek Abbasî halifesine yazılan mektubta bu ifadenin yer almadığı görüşünü ileri sürer.[\[422\]](#) Selçuklu ailesinden kimsenin hac yapmadığı doğrudur; ancak burada bu ifadeyle o dönemde en önemli problemlerden olan hac yollarının güvenliğinin sağlanması hususunun kastedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. 1025 yılından Dandanakan Savaşı'nın meydana geldiği 1040 yılına kadar Horasan kafilesinin yol boyunca meydan gelen olaylar sebebiyle Bağdat'a zamanında gelememesi veya Irak'tan Haremeyn'e gidiş için gerekli güvenliğin sağlanamamasından dolayı Abbasî halifeliğinin hacı kafilelerinin Hicaz'a gidememiş olması bu hususu teyit etmektedir.[\[423\]](#) Nitekim 434 (1042-43) yılında Tuğrul Bey'in üvey kardeşi Horasan emiri İbrahim Yinal'ın Abbasî halifesine gönderdiği bir diğer mektupta Selçuklular'ın hem Hicaz'a yönelik siyasetininin hem de bu hususa ait daha belirgin ifadeler yer almaktadır: “Şehinşâhi Selçukî Tuğrul Bey, Horasan ve Harezm'in sultanıdır. Kendisi Bedevîler'in hac yollarında neler yaptıklarını ve Allah'ın Evi'nde ibadet için gidenleri nasıl yakalayıp soyduklarını haber aldığı için Bağdat'a bir ordu göndermek için hazırlanıyor...”[\[424\]](#)

Hac yollarının güvenliğinin sağlanması ve Haremeyn şehirlerine ziyaret için gidenlerin emniyet ve esenlik içerisinde ziyaretlerini yaparak memleketlerine dönmelerinin gerekliliğini temel hareket noktası olarak belirleyen Selçuklular, bu siyasetlerini tahakkuk ettirebilmek için Mekke ve Medine'de Sünnî hakimiyetinin sürmesi için mücadele etmeye başladılar. İslâm peygamberinin halifesine hizmet etmekten büyük şeref duyan Selçuklu sultanı Bağdat ziyaretini Mekke'ye giderek hac ibadetini yerine getirerek dua ve niyazda bulunmak, hac yollarının güvenliğini sağlamak ve Suriye, Mısır ve Hicaz'da Sünnî hutbe okutmak şeklinde formüle etmişti.[\[425\]](#) Sultan Tuğrul'un Fâtımîler adına hareket eden Aslan Besâsir'i siyaset sahnesinin dışına itmesi bir yandan Selçuklular'ın Abbasî hilafetiyle ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan Hicaz'da Fâtımîler ile rekabete girmelerinin önünü açıyordu.[\[426\]](#)

Abbasîler'in zayıflaması ve Fâtımîler'in Haremeyn'e hakim olması üzerine Selçuklular, Mekke emirlerini kendilerine bağlamak ve şehri yeniden Sünnî hakimiyetine sokmak için Tuğrul Bey

zamanında çerçevesi çizilen siyasî faaliyetlerin ilk neticesi Sultan Alparslan zamanında alındı. Bu dönemde Selçuklular'ın ünlü vezirlerinden Nizâmülmülk'ün çözmeye çalıştığı problemler arasında hac yolunun açılarak bu ibadetin güvenlik içerisinde yapılabilmesi ilk sırada yer alıyordu. Nizâmülmülk görevleri arasında hac yollarında emniyetin sağlanmasının da bulunan amîdlerden Bağdat'a tayin edilen Ebû Saîd el- Kâinî ile bu konuyu istişare etti ve onu hac yollarının gerekli güvenliğini sağlamakla tek yetkili kıldı. Bunun neticesi hemen alındı ve yıllar sonra Horasan'dan Bağdat'a bir hac kafilesi geldi (Temmuz 1065).[\[427\]](#) Bu yıl bazı problemlerle birlikte Irak hac kafilesi hac yapmaya muvaffak olmuş, ancak bundan sonraki yıllarda genellikle güvenlik problemi yaşanmaya devam etmiştir.[\[428\]](#)

Bu dönemde Selçuklular adına asıl önemli gelişme Mekke Emiri Ebû Hâşim Muhammed b. Ca'fer'in, 462 (1069-70) yılında oğlunu ve elçisini Sultan Alparslan'a yollayarak hutbenin Fâtımîler adına okunmasına son verip Abbasî Halifesi Kaim-Biemrillâh ile kendisi adına okuttuğunu bildirmesidir. Bundan çok büyük memnuniyet duyan Sultan Alparslan emîr-i Mekke'ye kıymetli hil'atlar ile 30.000 dinar göndermiş ve yıllık 10.000 dinar da tahsisat bağlamıştır.[\[429\]](#) Sultan Alparslan'ın Mekke şerifine göndermiş olduğu hil'at ve yapmış olduğu tahsisat bu olaya en azından Bağdat'ta adına hutbe okunması kadar önem verdiğini göstermektedir.[\[430\]](#) Mekke Emîri Ebû Hâşim'in hutbeyi Abbasî Halifesi Kaim-Biemrillâh ile Selçuklu Sultanı Alparslan adına okutmasında Mısır'da hüküm süren kıtlık yüzünden Mekke'ye yeteri kadar yiyecek gönderilememesinin önemli rolü vardı.[\[431\]](#)

Mekke'de adına hutbe okunduğunu haber alan Selçuklu Sultanı Alparslan aynı şekilde Medine'de hakimiyet sağlamak için harekete geçtiği ve Medine emirine adına hutbe okutursa 20.000 dinar ihsan ile 5000 dinar yıllık tahsisat bağlamayı ve çeşitli hediyeler göndermeyi vaat ettiği görülür (1070).[\[432\]](#) Makrizî, emîr-i Medine'nin Sultan Alparslan'ın teklifini kabul ettiğini ve Haremeyn şehirlerinde uzun süredir Fâtımîler adına okunan hutbenin Abbasîler adına okunmaya başladığını kaydeder.[\[433\]](#) Bununla birlikte emîr-i Mekke'nin Medine'ye Türkler'den meydana gelen bir ordu göndermesi ve burada bazı faaliyetlerde bulunmasına rağmen Selçuklu sultanının bu arzusunun gerçekleşip gerçekleşmediği hususu belirgin değildir.[\[434\]](#)

466 (1073-1074) yılında Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh Mekke'ye gönderdiği elçileri vasıtasıyla şehrin valisi Ebû Hâşim'den Abbasî halifesi ve vefatından haberdar olmadığı Sultan Alparslan adına hutbe okumayı bırakmasını ciddî oranda yardım ve destek göndermek suretiyle istedi. Bu arada Mekke'ye ulaşan Ebü'n-Nasr İbrahim b. Muhammed b. Ali el-Esterâbâdî (Esterâbâzî) ile Sâlâr el-Horasanî ile Selçuklular tarafından gönderilen ve Ebü'n-Nasr'ın şahsi katkılarıyla oluşan aynî ve nakdî ihsanların miktarının genişliği hutbenin Fâtımîler adına okunmasını önledi.[\[435\]](#) Ancak önce Alparslan'ın (1072) daha sonra Kâim-Biemrillâh'ın (1075) vefatları Mekke emirini zor durumda bıraktı. Bu durumu bir fırsat olarak gören Müstansır-Billâh, Abbasî halifesiyle Selçuklu sultanının vefatlarını hatırlatarak onlara verdiği ahdin geçersiz hâle geldiğini ve Mısır'dan mal sevkiyatını durdurursa Mekke'nin ekonomik bakımdan uğrayabileceği sıkıntılara emirin dikkatini çekmişti. Bunun üzerine Abbasî halifesi tarafından her yıl düzenli olarak yapılan sevkiyatında ulaşmaması üzerine Mekke şerifi kerhen de olsa Fâtımîler adına hutbe okutmak zorunda kaldı (1075).[\[436\]](#)

Babasından sonra Selçuklu tahtına çıkan Sultan Melikşah Haremeyn şehirlerinin Abbasilerle birlikte Selçuklu hükümranlığı altında kalması için çaba gösterdi. Çünkü Selçuklular Tuğrul Bey'in Bağdat Seferi'nden itibaren İslâm dünyasında özellikle de siyasî anlamda Abbasî halifelerinin temsilcisi

olarak görev yapıyorlar ve bu durum Mısır Fâtımî halifelerince de dikkate alınıyordu.[\[437\]](#) Melikşah 1076 yılında Mekke'deki Sünnî hakimiyetini devam ettirmek ve Mekke emirinin bağılılığını kuvvetlendirmek amacıyla Sâlâr el-Horasanî'yi başında Abbasiler'in remzi siyah renkli bir başlığı ve önünde davul olduğu hâlde hac kafilesiyle birlikte Mekke'ye gönderdi. Gönderilenler arasında sarı ipekten dokutulan Kâbe örtüsünün yanı sıra Ebü'n-Nasr el-Esterâbâdî tarafından Mescid-i Harâm'ın tamiri için bağışlanan 30.000 dinar bulunuyordu. Mekke emirine takdim edilen bu paranın bir kısmı Arafat ile Mekke arasındaki su tesisatının tamirine harcanmış sarı renkli örtü de Kâbe'ye giydirilmişti.[\[438\]](#) Bu esnada Mekke'ye gelen Fâtımî elçileri bütün çabalarına rağmen Mekke emirini Abbâsî halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe okumayı kesmeye ikna edememişlerdi.[\[439\]](#)

Selçuklu Sultanı Melikşah, sadece Mekke'ye Kâbe örtüsünü göndermekle kalmamış daha sonra da kız kardeşinin emîr-i Mekke ile evlenmesini sağlayarak şehirdeki Sünnî hakimiyetinin sürmesini temin etmeye çalışmıştı. Mekke Şerifi ile Melikşah'ın kız kardeşinin evlenmelerinin gündeme gelmesi ve her yıl Hicaz'a gönderilen 20.000 dinarlık tahsisatın mihr olarak yarısının düşülmesine dair rivayetler[\[440\]](#) ilişkilerin yeniden Fatımîler aleyhine geliştiğinin bir işareti olmalıdır. Nitekim hutbenin Fâtımîler'in yerine yeniden Selçuklular adına okunmasında Sâlâr el-Horasanî ile Hanefî fakihlerinden Hüseyin b. Nizâmülhatr'ın büyük yardımı olmuştu.[\[441\]](#)

Mekke'de olumlu icraatlarıyla öne çıkan Sâlâr'ın Medine'ki uygulamaları şehrin Sünnî hakimiyetinden çıkmasını beraberinde getirmişti. 1076 yılında Medine'de ayaklanan Ali evlâdından Hüseyin (Muhît) b. Ahmet Emir Hüseyin b. Mühennâ'yı şehirden çıkararak Fâtımîler adına hutbe okutmaya başlamıştı.[\[442\]](#) Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre, Medine'nin Fâtımî hakimiyetine girmesinde ve Muhît'in halktan büyük destek görmesinde Sâlâr'ın burada kötü bir yönetim göstermesi ve Hz. Muhammed'in kabrini ziyarete gelenlere vergi (ayakbastı parası) koyması etken olmuştu.[\[443\]](#) Ancak bu rivayet diğer kaynaklarca desteklenmediği gibi Muhît'in Medine'ye ne kadar hâkim olduğu hususu da belli değildir.[\[444\]](#) Bu arada Abbasîler ile Fâtımîler arasındaki ve Selçuklular'ın müdahil oldukları Hicaz'a hakim olmak konusundaki rekabette asıl belirleyicinin Mekke olduğu unutulmamalıdır.

Fâtımîler, aleyhlerine oluşan bu gelişmelere rağmen Hicaz'da hutbe okutmak için çabalarını sürdürdüler. Çünkü onlar Haremeyn'de adlarına yeniden hutbe okutmaktan sağlayacakları prestijle bozulan iç huzur ve sükunu temin etmek istiyorlardı. Nitekim 1077 yılında Medine'de hutbeler Fâtımîler adına okunmaya başlamış ve 1078 yılında da Mescid-i-Harâm'a konulması için Abbasî vezirlerinden Ebû Mansûr b. Cüheyr tarafından gönderilen ahşap süslemeli minber kırılarak yakılmıştı.[\[445\]](#) Fâtımîler'in bu hakimiyeti kısa süreli olmuş ve 472 (1079-1080) yılından itibaren Hicaz yeniden Sünnî hakimiyetine alınmıştı.[\[446\]](#) Bundan sonraki süreçte Mekke'de hutbeler bazen Abbasîler ile birlikte Selçuklular, bazen de Fâtımîler adına okunmaya devam etti.

Bu arada Kâim-Biemrillâh'ın vefatından sonra Abbasî tahtına çıkan Muktedî-Biemrillâh'ın yirmi yıla yaklaşan iktidarının önemli bir kısmında Fâtımî halifeliği karşısında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın siyasî faaliyetleri sayesinde nüfuzu artmış önceki halifelerin aksine huzur ve sükun içerisinde Abbasî devletini idare etmiş olduğu unutulmamalıdır.[\[447\]](#) Melikşah Mekke emirleri tarafından hacılardan alınan vergileri kaldırmaya ve hac yollarının güvenliğini sağlamanın yanında başta su tesisleri olmak üzere Haremeyn'e hac için gidenlerin rahat yolculuk yapmalarını temin etmeye çalışmıştır.[\[448\]](#)

Fâtımîler'in 1089-1090 yıllarında özellikle Suriye'de kazandığı başarılar Sultan Melikşah'ın Hicaz'a

yönelik yeni siyasî planlar yapmasını ve bu bölgeyle daha yakından ilgilenmesini gerektirdi. İbnü'l-Kalânîsî'nin, Melikşah'ın Bağdat'ı ziyaret sebeplerinin başında Mısır'ı ele geçirmek dolayısıyla Fâtımî iktidarıyla mücadele etmek olduğunu kaydetmiş olması[449] Abbasîler'in ikinci yarısından itibaren hem ekonomik hem de siyaseten Mısır'a bağlı olan Mekke ve Medine ile ilgilenileceğinin bir işaretidir. Nitekim Melikşah Bağdat'tan İsfahan'a döneceği zaman (Mart 1092) kumandanlarını toplayarak yeni bir fütihat planı çizmiş ve Tutuş, Aksungur ve Bozan'a Fâtımîler'in hükmettiği Şam sahillerinin tamamıyla zapt ettikten sonra Mısır'ın fethine gitmelerini, Sâdüddevele Gevherâyin ile Emir Çubuk'u da, Hicaz'da Alparslan zamanında sağlanmaya çalışılan hakimiyetin kalıcı hâle getirilmesini ve Yemen ile Aden'in fethiyle görevlendirmişti.[450] Hicaz'a sefer için Sa'düddevele Gevherâyin tarafından görevlendirilen Türşek'e Yarınkuş yardım edecek, Çubuk da kuvvetleriyle bu hareketa destek olacaktı.[451] Hicaz'a yönelik siyasî faaliyetlere başlayan bu ikiliden önce Mekke'ye gelen Türşek burada Selçuklu hakimiyetini sağlayarak Haremeyn şehirlerinde hutbenin Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanı adına okunmasını temin etti.[452] Fakat Türşek'in Mekke dâhilindeki bazı davranışları Şerîf Ebû Hâşim'in şikayetlerine sebep oldu. Hatta Mekke emiri bu konuda yardım etmek için Bağdat'a giderek Türşek ve askerleri hakkında şikayette bulunmuştu.[453]

İbnü'l-Esîr'in Türşek ve beraberindekilerin Haremeyn'deki faaliyetlerinden önce ad zikretmeden Türkmenler ile ilgili olarak kaydettiği bu rivayet daha sonra meydana gelen ve askerî birliklerin kutsal bir bölgede nasıl davranılacağını bilmemelerinin yanında yerel yönetici konumunda olan şeriflerin hareket alanını kısıtlamalarıyla ilgilidir. Nitekim Arif Abdülgani Türşek'in bir süre Mekke'yi yönettiği görüşünü ileri sürmektedir.[454] 1086'dan itibaren başlayan ve Selçuklular tarafından yönlendirilen siyasî gelişmeler Mekke'de Sünnî hakimiyetini tamamen temin etmiş ve Kâbe'nin kapısına hakedilen Fâtımî halifelerinin adlarının yer aldığı cetvel iptal edilmişti.[455] Böylece Selçuklu orduları sadece Hicaz'da Abbasî halifesiyle adlarına hutbe okutmakla kalmamışlar; Aden ve Yemen'de de hakimiyet kurmuşlardı (1092).[456]

Fâtımîler 1089-1090 yıllarında Suriye'de kazandıkları başarılar sebebiyle Hicaz'da etkili olmaya çalıştılsa da 1086-1092 tarihleri arasında Mekke, Abbasî halifesi ve Selçuklu sultanına tâbi olmaya devam etti. Emîr-i Mekke Selçuklu ve Abbasîler'e bağlılığını Melikşah'ın vefat ettiği yıl (1092) oğlu adına hutbe okutarak sürdürdü.[457] İbn Kesîr Haremeyn'de Melikşah'ın oğlu Sultan Mahmud'a hutbe okunmasını yaşının küçüklüğünden dolayı taaccüble karşılamıştır.[458] Selçuklular'ın Melikşah'tan sonraki süreçte fiilen hakim olmasalar da Hicaz ile ilgileri devam etmiştir. Hükümdarlığının azamatini göstermek için hükümranlılığı altında bulunan ülke ve yerleşim birimlerini sayan Sultan Sencer'in Mekke ve Medine adlarını da kaydetmiş olması bu ilginin delili olmalıdır.[459]

Yemen Sultanlarının Mekke ve Medine’de Etkinlik Çabaları

Fâtımîler Devleti Müstansır-Billâh zamanında 1036-1094 en geniş sınırlarına ulaştı ve bu dönemde Selçuklular ile Fâtımîler Hicaz’a hakim olmak konusundaki rekabetlerini sürdürdüler. Bu rekabetten iyi şekilde istifade eden Mekke emiri hutbeleri Mekke’ye Irak ve Mısır’dan ulaşan mal miktarına göre belirliyordu.[\[460\]](#) Öbür yandan Müstansır, Şîî-İsmâilî mezhebini bütün İslâm dünyasında yayılması için çaba göstermiş ve Yemen’de büyük bir taraftar kitlesinin oluşmasını sağlamıştı.[\[461\]](#) Yemen’de oluşan İsmâilî gücü kısa bir süre sonra Fâtımîler’in Hicaz siyasetinde etkin olmaya başladı.

Böyle bir ortamda ortaya çıkan Ali b. Muhammed, Yemen’de Süleyhî hakimiyetini pekiştirdikten sonra ülkesinin sınırlarını genişletmeyi planlıyor ve bu bağlamda özellikle Hicaz bölgesiyle ilgileniyordu. Bu arada Fâtımîler’e samimi bir şekilde bağlıydı ve Hicaz’a yönelik politikasının Mısır’ın denetim ve gözetimine uygun olmasına da önem veriyordu. Mekke’de hutbelerin Fâtımîler adına okunmasının 1061 yılında kesilmesi üzerine, Mısır’dan Mekke’ye hakim olamayacağını anlayan Müstansır-Billâh, bağlılığı konusunda çok güvendiği Ali es-Süleyhî’yi devreye sokmak suretiyle Haremeyn tarihinde yeni bir dönemi başlattı.[\[462\]](#)

Müstansır-Billâh’ın talebini görev telakki eden Yemen Sultanı Ali es-Süleyhî harekete geçerek Mekke emiriyle karşılıklı görüşme ve yazışmalarda bulunmak suretiyle şehri Sünnî hakimiyetinden çıkarmaya çalıştı.[\[463\]](#) Mekke emirinin şehri yeniden Fâtımî hakimiyetine teslim etmemesinden rahatsız olan Ali es-Süleyhî, Müstansır’dan şerifleri Mekke idaresinden uzaklaştırmak için izin istedi. Ancak Müstansır-Billâh Yemen hükümdarına harem bölgesi dâhilinde kan dökmesinin doğru olmadığı gerekçesiyle, “Benî Fâtıma’nın kanını dökmüş olarak Allah’ın huzuruna çıkmaktan sakın”[\[464\]](#) diyerek izin vermedi.[\[465\]](#) Müstansır’ın Âl-i Fâtıma ile ilgili sözleri şeriflerin Mekke’nin yerel idarecisi olarak önceliklerinin bulunduğu şeklinde bir anlayışın oluştuğunu gösterdiği gibi, Ortaçağ İslâm dünyasında Ali evlâdına yönelik bakış açısını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

Hicaz’da Fâtımî hakimiyetini sağlamaya kararlı olan Ali es-Süleyhî 11 Aralık 1062 tarihinde hac için beraberinde Yemen emirleri ve eşrafının yer aldığı büyük bir kabileyle Mekke’ye gitmek üzere yola çıktı. Bu esnada Mekke’de Ebü’l-Fütûh’tan sonra emîr olan ve yirmi üç yıl bu görevi sürdüren oğlu Şükür çocuk bırakmadan vefat ettiği için yerine kimin geçeceği konusu tartışılıyordu. Mekke’deki otorite boşluğundan istifade eden Ali es-Süleyhî Mekke’ye hakim oldu ve şehrin idaresini şeriflerden Ebû Hâşim Muhammed b. Ca‘fer’e verdi.[\[466\]](#) 30 Kasım 1063 tarihinde Mekke’yi ele geçiren Yemen Süleyhî Hükümdarı Ali b. Muhammed şehre çok miktarda erzak sevk ederek halka ihsanlarda bulundu ve hutbeleri Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh ile kendi adına okuttu.[\[467\]](#) Mekke’yi Yemen’den idare eden Ali es-Süleyhî Kâbe ile ilgili hizmetlerdeki şerifler ile Benû Şeybe arasında yaşanan problemlere müdahale ederek işleri ıslah etmeye çalıştı ve Mekke’ye hakimiyetinin şükürü olarak Kâbe’yi giydirdi ve oluğunu gümüşle kaplattı.[\[468\]](#) Ali es-Süleyhî’nin Mekke’ye hakim olması Haremeyn tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı anlamına geliyordu. Bundan sonra bazı Yemen hükümdarları da Mekke üzerinde hükümler talebinde bulunmaya başlamışlar ve Haremeyn’de Mısır kadar olmasa da Yemen ikinci bir etkin merkez olarak öne çıkmıştı.

Fâtımîler kendileri için büyük hizmet yaptıklarına inandıkları Yemen'deki Süleyhî hükümdarlarının bağılılıklarını temin etmek için onlara Mısır'daki üst düzey görevlilere verdikleri unvanlara benzer unvanlar veriyorlardı. Bu bakımdan Süleyhî hükümdarları Yemen'de Fâtımî halifesinin vekili sıfatıyla hüküm sürüyorlar ve burada İsmâiliyye mezhebinin Fatımîler adına yayılması görevini üstleniyorlardı.[\[469\]](#) Ali es-Süleyhiye çeşitli unvanlar veren Müstansır-Billâh, Mekke ve Medine'yi Abbâsiler'den Fatımî hakimiyetine geçirme görevini de ona vermişti.

Hicaz'da Fâtımî hakimiyetini yeniden sağlayan Ali es-Süleyhî hac mevsimlerini bağılı bulunduğı İsmâiliyye mezhebinin prensiplerini yaymak için iyi bir fırsat olarak değerlendirdi ve Sünnî akidesini iyi bildiğı için mezhebin yayılmasında önemli rol oynadı.[\[470\]](#) Nitekim Hicaz'da hakimiyeti sağlamasının yanı sıra İsmâiliyye mezhebinin esaslarından Mekke ve Medine'nin ve buraya hac mevsimlerinde gelenlerin haberdar olmasını sağladığı için Müstandır-Billâh tarafından "umdetü'l-hilâfe"[\[471\]](#) (hilâfetin direğı) unvanıyla taltif edildi.[\[472\]](#) Ali es-Süleyhî'nin Mekke ve Medine'ye hükmettiğı süreçte, yerli halk ile hac ve umre için Haremeyn'e gelenlere güzel muamele göstererek adaletli davranmaya gayret etmesi, hac yolunun güvenliğini sağlaması ve hac güzergâhı boyunca katledilenlerin kan bedeliyle mal kaybına uğrayanların tazminatlarını özel malından karşılamış olması İslâm dünyasında şöhretinin yayılmasını beraberinde getirmişti.[\[473\]](#) Ali es-Süleyhî'nin hac için Mekke'ye giderken pusuya düşürölerek katledilmesinden[\[474\]](#) sonra yerine geçen oğlu Mükerrerrem zamanında da Hicaz'da Fâtımî hakimiyeti sürdü ve Müstansır, Mükerrerrem'den Hicaz'da Fâtımî egemenliğini pekiştirmesi için aynı şekilde çalışmaları sürdürmesini istedi.[\[475\]](#) Ancak Müstansır'ın iktidarının sonlarına doğru Mısır'ın büyük bir ekonomik krize düşmesi ve Selçuklular'ın Abbasîler'in yanında mücadeleye katılması Fâtımîler'in Hicaz'daki hükümranlıklarını sürdürmelerini önledi. Bundan sonra Mekke'de hutbeler Selçuklu sultanlarının yanında Abbasî halifeleri adına okunmaya başladı ve Hicaz Abbasîler'e bağlandı (1067).[\[476\]](#) İbn Haldun ve İbn Kesîr'in bu kayıtlarına karşın, Necmeddin İbn Fehd 978'de başlayan ve zaman zaman kesintilere uğrayan Hicaz'daki Fâtımî hakimiyetinin 1070 yılında sona erdiğini rivayet etmektedir.[\[477\]](#)

Eyyûbîler'in Hicaz'da Etkinlik Arayışları

Nureddin Zengî'nin ordusu Mısır'a girdikten sonra vezirliğe tayin edilen (18 Ocak 1169) Esedüddin Şirkûh'un iki ay sonra vefat etmesi üzerine Fâtımî Halifesi Âdîd-Lidînillâh'ın vezirlik makamına Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi getirmesiyle birlikte Mısır'da hutbeler yeniden Abbasîler ile Eyyûbîler adına okunmaya başladı.[\[478\]](#) Selâhaddîn-i Eyyûbî Mısır'ın emniyetini sağlamak ve yeni hareket sahaları temin etmek için 1174 yılında kardeşi Turan Şah'ı Hicaz ve Yemen'e gönderdi. Hicaz, Turan Şah'ın gayretleriyle Fâtımî hakimiyetinden çıktı ve Mekke ve Medine'de hutbe 1174 yılından itibaren Abbasî halifelerinin yanı sıra Turan Şah'ın devletine bağışladığı Nureddin Mahmud Zengî adına okunmaya başladı.[\[479\]](#) Böylece Haremeyn Eyyûbîler'in hakimiyeti altına girdi. Özellikle Medine'de önemli faaliyetlerde bulunan Nureddin Zengî bu haberi aldıktan kısa bir süre sonra vefat etti (15 Mayıs 1174) ve Turan Şah'ın Hicaz'ı Nureddin'e bırakması ölümünden önce siyasî bir jest olmuştu. Eyyûbîler kutsal yerlere ve Âl-i Fâtîma'ya saygılarından dolayı Haremeyn şehirlerinin imtiyazlı statüsünde her hangi bir değişikliğe gitmediler; Mekke ve Medine'deki Hasenî ve Hüseyinîler'in iktidarlarını sürdürmelerine izin verdiler.[\[480\]](#)

Ortaçağ'da Mekke ve Medine şehirleri gayri müslim devlet başkanlarının ilgi alanına giriyordu ve bu iki kutsal şehre hakim olarak mensup oldukları dinin taraftarlarının gözündeki itibarlarını artırmak istiyorlardı. Ermeni hükümdarlarından Nikofor Domestikos (ö. 967) Abbasî Halifesi Mutî-Lillâh'a İslâmiyet ve Müslümanlara hakaret eden bir kaside göndermiş ve İslâm ülkesinin yanı sıra Haremeyn şehirlerini ele geçireceğine vurgu yapmıştı.[\[481\]](#) Ancak bunun özellikle Abbasîler tarafında ne şekilde karşılandığı hususunda bir belirginlik bulunmamaktadır. Muhtemelen iki devlet arasında ilişkilerin bozulduğu bir esnada böyle bir faaliyete girilmiştir. Öbür yandan Ortaçağ'da kurulun İslâm-Türk devletlerinin Haremeyn konusundaki duyarlılıkları böyle bir konuyu gündeme getirmiş olmalıdır. Nitekim sonraki süreçte kutsal beldelerin korunup gözetilmesi konusu bu devletlerin önceliği olmuştur.

Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin siyaset sahnesine çıktığı andan itibaren en büyük hedefi Kudüs'ü fethederek Haçlılar'ı İslâm topraklarından atmaktı. Lut Gölü'nü Akabe Körfezi'ne bağlayan Araba Vadisi'ndeki Kudüs Haçlı Krallığı'na bağlı Kerek-Şevbek Prinkepsliği, Mısır ile Şam arasındaki bağlantıyı kestiği gibi Hicaz yolunu da tehdit eden stratejik bir konumdaydı ve bu konumunu güçlendirmek çeşitli tedbirler alıyordu.[\[482\]](#) Selâhaddîn-i Eyyûbî Mısır nâibi iken buraya yönelik bazı faaliyetlerde bulunmuştu. Bunun yanında Prinkeps Renaud de Châtillon 1182 yılında Akabe Körfezi'ndeki Eyle'yi tekrar ele geçirmiş, buradan Kızıldeniz'e korsanlar göndererek Mekke ve Medine'yi ve buradaki ticareti tehdit etmişti. Bunun üzerine Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Mısır'daki nâibi ve kardeşi el-Melikü'l-Âdil tarafından gönderilen donanma Mekke ve Medine'ye yönelik bu tehditi ortadan kaldırdı.[\[483\]](#) Eyyûbîler dönemi Haremeyn siyasetinin en belirgin vasfı, Mekke ve Medine şehirlerine yönelik yabancı tehditinin ortadan kaldırılmasıydı.

1185 yılı sonlarında Eyyûbîler'in Yemen hükümdarlarından "Sultânü'l-Haremeyn"[\[484\]](#) unvanını kullanan el-Melikü'l-Azîz Zâhiruddîn Tuğtekin Mekke'ye gelerek kardeşi Selâhaddîn-i Eyyûbî adına hutbe okutarak sikke kestirdi. Kâbe'nin anahtarlarını eskiden olduğu gibi Benî Şeybe'ye veren Tuğtekin Mekke dâhilinde hacılara eziyet edenleri cezalandıracağını ilân ettikten sonra ezandan Şiî alametlerini kaldırdı.[\[485\]](#) İlk defa "hâdimü'l-Haremeyn" sıfatını kullanan Selâhaddîn-i Eyyûbî hac için Mekke'ye gelenlerden kişi başına alınan 7,5 Mısır dinarı vergiyi kaldırdı ve Mekke emirine

bunun için her yıl 8000 dinarın yanı sıra çeşitli ihsanlarda bulunarak Mısır ve Yemen’de iktâlar oluşturmak suretiyle Eyyûbîler’in Hicaz hakimiyetinin kalıcı olması için çaba gösterdi.[\[486\]](#) Eyyûbîler, Nureddin Zengî’den itibaren Hicaz’a gelen hacılardan hem Mekke hem de Medine’de alınan vergileri üstlenmeyi benimsediler.[\[487\]](#)

Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin Haremeyn ile ilgisini hiç kesmediği 1188 yılı hac mevsiminde çıkan ihtilafın çözümüne bizzat müdâhil olmasından anlaşılmaktadır.[\[488\]](#) 1218-1238 yıllarında Eyyûbî tahtında oturan ve unvanları arasında “Sâhibü Mekke” ile “Hâdimü’l-Haremeyni’ş-şerîfeyn” bulunan el-Melikü’l-Kâmil Muhammed iktidarı süresince 1223 yılından itibaren Yemen’in yanında Mekke ve Medine’de hakimiyet kurmayı başarmıştı.[\[489\]](#) Bundan sonra Haremeyn hakimiyeti konusunda Yemen ve Mısır arasındaki rekabet yeniden hız kazanmıştı.

Şâfiîliğin öne çıktığı, ezandakiler başta olmak üzere Şiî mezhebini çağrıştıran alâmetlerin yasaklandığı Eyyûbîler döneminde Mekke’de Turanşah’ın Nûreddîn Zengî adına hutbe okutmasıyla başlayan Eyyûbî hakimiyeti, bazen Yemen hükümdarları adına hutbe okunması bazen de Mekke şeriflerinin bağımsız hareket etme arzuları yüzünden kesintiye uğramakla birlikte 1252 yılına kadar sürdü. 651 (1253-1254) yılında şeriflerden Cemmâz b. Hasan’ın Eyyûbîler’in Halep ve Dımaşk kolu hükümdarı el-Melikü’n-Nâsır Yusuf’a adlarına hutbe okutacağı vaadiyle amcasının oğlunun yerine Mekke emiri olması için yardım isteğiyle başvurması[\[490\]](#) ve 652 (1254-1255) yılında Bahrî Memlûk sultanlarından el-Melikü’l-Muiz İzzeddin Aybek adına hutbe okunmuş olması[\[491\]](#) Eyyûbîler’in Haremeyn hakimiyetlerinin sona erdiğine işaret etmektedir.

Medine ve Nureddin Zengî

Fatımîler ile mücadele eden Nureddin Mahmud Zengî'nin Medine tarihinde özel bir yeri vardır. Nureddin Zengî'nin Medine ile ilgilenmesi burada gerçekleştirdiği bazı imar faaliyetleri ve gönderdiği ihsan ve yardımlar iktidarının ilk günlerine kadar uzanır.[\[492\]](#) 1162 yılında Mescid-i Nebevî'nin yakınındaki bir eve yerleşen sûfî bir grup yeraltından kazdıkları bir dehlizle Hz. Muhammed'in kabrine ulaşmak için faaliyetlere başlamışlardı. Medine'deki bu faaliyetleri haber alınca hemen 20 veya 1000 kişilik bir birlikle Medine'ye gelen Nureddin ve veziri, Medineliler'i Mescid-i Nebevî'de toplayarak onları sorgulamakla işe başladılar.[\[493\]](#) Hem halka ihsanda bulunmak hem de Hz. Muhammed'in kabriyle ilgili faaliyetleri yapanları ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bu toplantıya Mağrib'ten[\[494\]](#) gelen bu bölge hacılarının kıyafetiyle dolaşan iki kişi hariç tüm Medine halkı katılmıştı. Daha sonra bu iki kişi Mescid-i Nebevi'ye getirilerek bizzat Nureddin ve veziri tarafından sorguya çekildi. Sorgulamaların neticesinde bu iki kişi Hıristiyan olduklarını, bu dinin ileri gelenleri tarafından gönderildiklerini ve Hz. Muhammed'in naaşını çalmak için geldiklerini itiraf ettiler. Bu kişilerin Mescid-i Nebevî'nin kible tarafından bir tünel kazıp toprağını avludaki bir kuyuya attıklarını ve Kabr-i Şerîf'e yaklaştıklarını itiraf edince Nureddin orada boyunlarını vurdurmuştu. Daha sonra Hücre-i Saâdet'in çevresi kurşun dökmek suretiyle daha muhkem bir hâle getirilerek bir daha böyle bir faaliyetin yapılmaması için tedbir alındı.[\[495\]](#) Böylece Medine Fâtımî hakimiyetinden çıkıp Eyyûbî kontrolüne girmiş ve Medine halkının çevredeki bedevî saldırıları sebebiyle güvenlik problemlerinin olduğunu gören Nureddin Zengî harap olan şehrin surlarını da yeniletti.[\[496\]](#)

Nureddin Zengî'nin Medine'ye bizzat gelerek gerçekleştirdiği faaliyetleriyle ilgili bu rivayetin doğru olup olmadığı son dönem tarihçilerinin tartıştığı bir husustur. Bazı tarihçiler Hz. Muhammed'in naaşına ulaşmak için açıldığı söylenen dehliz ve bunu kazarken çıkan toprağın gizlenmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek bu haberin hayal mahsulü olduğunu ve Medine ile ilgisini kabul ettikleri Nureddin'in tarih içerisindeki konumunu yükseltmek amacıyla uydurulduğu görüşünü ileri sürerler.[\[497\]](#) Abdülbâsit Bedr bu görüşlere bu rivayetin Vefâü'l-Vefâ ile el-Kevâkibü'd-Dürriyye gibi eserlerde yer almasının sahih kabul edilmesi için yeterli olduğunu ve Hıristiyanların böyle bir girişimde bulunmak için uygun ortam aradıkları görüşünü ileri sürerek karşı çıkar.[\[498\]](#) Nureddin Zengî'nin 1162 yılında hac için Mekke ve Medine'ye gitmiş olması, adına Mekke ve Medine'de hutbe okunması, Medine'nin güvenliğiyle ilgili almış olduğu tedbirler ve Medine emiriyle ilişkileri[\[499\]](#) böyle bir olayın meydana geldiğini ispatlamak için yeterli bir delil olarak ortada durmaktadır.[\[500\]](#) Ayrıca Evliya Çelebi'nin eserine aldığı bilgileri Medine ziyareti esnasında dinlemiş olması olayın sözlü kültürde yer alacak kadar yankı bulduğunun bir işareti olmalıdır.[\[501\]](#)

Öbür yandan Nureddin Zengî hac için Haremeyn'e geldiği 1162 yılından itibaren Fâtımîler'le mücadele etmeye başladığı ve Mısır'ı ele geçirerek hutbeleri kendi adının yanında Abbâsiler için de okutmak için çaba gösterdiği bilinen bir husustur. Nitekim 1171 yılında Mısır Nureddin'in başkumandanı ve nâibi Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin eline geçerek hutbelerin Fâtımîler yerine Abbasîler adına okunmasıyla birlikte Haremeyn'in fiilen Nureddin'in hakimiyeti altına girdiği söylenebilir. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kardeşi Turan Şah'ın gayretleriyle Fâtımî hakimiyetinden çıkan Medine'de hutbe vefat ettiği yıl olan 1174 yılında da Abbasî halifesinin yanı sıra Nureddin Mahmud Zengî adına da okunuyordu.[\[502\]](#)

Nureddin'in ölümünün (1174) ardından bağımsızlığını ilân eden Selâhaddîn-i Eyyûbî Medine ile özel olarak ilgilenip buradaki Sünnî hakimiyetinin devamını sağladı ve Hicaz çevresinde aldığı tedbirlerle şehri Hıristiyan tehlikesinden emin hâle getirdi. [\[503\]](#) Adları hutbede Abbasî halifeleriyle birlikte zikredilen Eyyûbî hükümdarlarının Medine ile ilgileri Selâhaddin'den sonra da devam etti.

Eyyûbiler'in Haremeyn hakimiyetlerinin sonlarına doğru Mekke ve Medine emirleri arasında mücadeleler meydana geldiği görülür. 13 Mayıs 1200 tarihinde Mekke'ye hakim olan Kâtâde b. İdris burada otoritesini yerleştirdikten sonra 601 (1204-1205) yılında Medine üzerine yürüdü. Medine emiri Salim b. Kasım Medine'yi kuşatan Katâde'nin şehre girmesine izin vermedi. İki taraf Zülhuleyfe yakınlarında şiddetli çatışmalarda bulundular. Ancak Salim Katâde'nin Medine'ye girmesine izin vermediği gibi onu geri püskürterek takip etmeye başladı ve takibini Mekke'ye kadar sürdürerek burayı kuşattı. Ancak Katâde'nin insanları aleyhine yönlendirdiğini anlayınca kuşatmayı kaldırarak Medine'ye döndü. [\[504\]](#) Tâif'i ele geçirerek hakimiyet alanını genişleten ve askerî gücünü artıran Katâde Hicaz bölgesinin tamamını ele geçirmek istiyordu. Bu sebeple 612 (1215-1216) yılında Eyyûbî hükümdarı tarafından Şam'a davet edilen Medine emiri Salim'in yokluğunu fırsat görerek Medine'yi ele geçirmek için ikinci bir sefer düzenledi. Medine ve çevresindeki hurma ağaçları ve tarım alanlarını tahrip eden Katâde hastalanınca Mekke'ye geri dönmek zorunda kaldı. Katâde Medine seferinden hastalanarak dönmek zorunda kalınca oğlu Hasan'dan bu seferi devam ettirmesini istedi. Ancak Hasan babasının yerine geçmek için hazırlık yapan amcasıyla tartışmaya ve mücadeleye girdiği için Medine seferini sürdüremedi. [\[505\]](#)

Mekke emirinin Medine seferini sonuçlandıramadan yarım bırakıp döndüğü esnada Şam'dan dönerken yolda vefat eden Medine emiri Salim'in yerine kardeşinin oğlu Cemmâz emir oldu ve Katâde'nin ordusunun izini sürmeye başladı. Cemmâz ısrarla Katâde'nin ordusunu takip ettikten sonra Yenbu' kalesine sığınan Mekke birliklerini bir süre kuşattıktan ve Mekke'de bir süre kaldıktan sonra Medine'ye döndü. [\[506\]](#) Cemmâz'ın bu faaliyetlerini gerçekleştirirken 1215 yılında hac için Hicaz'a gelen Eyyûbî emirlerinden İsa b. el-Âdil Ebûbekir'den destek aldığı ve onun tarafından gönderilen birlikle Mekke üzerine yürüdüğü rivayet edilmektedir. [\[507\]](#)

Memlûkler Döneminde Mekke ve Medine

İslâm dünyasının çok parçalı hâle gelmesinden sonra Mekke ve Medine'ye hükmeden sultan ve hükümdarlara çeşitli unvanlar verilmeye başlandı. Bu unvanlardan en meşhuru Mekke ve Medine'nin hizmetkarı anlamında ilk defa Eyyûbî hanedanının kurucusu Selâhaddîn-i Eyyûbî için kullanılan “hâdimü'l-Haremeyn”dir. Kalkaşendî, sultanların lakaplarından olan bu unvanın Mekke ve Medine haremlerine sahip olmayı ve korumayı ifade ettiği görüşündedir.[\[508\]](#) İbn Tagriberdî'nin bu unvanın Mısır'da oturan halife ve sultanlarla özdeşleştiğini kaydetmiş olması[\[509\]](#) Haremeyn'in yönetimindeki Mısır'ın önemine işaret etmektedir. Memlûk sultanları için Şerif Ebû Nümeý zamanından itibaren kullanılmaya başlanan ve Hicaz'a yönelik Memlûk siyasetinin en bariz işareti olan bu unvana ait en erken bilgi Dımaşk kalesinde yer alan 1261 ve 1266 tarihli el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin I. Baybars dönemine ait kitâbelerde “hâdimü'l-Haremeyni's-şerîfeýn” şeklindedir.[\[510\]](#) Âşıkpaşazâde'nin Mısır sultanına Osmanlılar tarafından “hâdim-i Haremeyn” şeklinde hitap edildiğini kaydetmesi bu unvanın Memlûkler döneminden itibaren yaygınlaştığına işaret etmektedir.[\[511\]](#) Memlûk sultanlarının genelde Hicaz özelde ise Mekke'ye hükmetmeye büyük önem verdikleri hâdimü'l-Haremeyn unvanının yanında otoritelerinin Hicaz'a uzandığını gösteren başka sıfatları adlarına ekledikleri görülür.[\[512\]](#) Aragon hükümdarıyla 1290 tarihinde bir ticaret antlaşması imzalayan el-Melikü'l-Mansûr Seyfüddîn Kalâvûn antlaşma metninde kendisini “Mekke'deki asil ve ulvî evin sultanı” şeklinde tanımlamıştı.[\[513\]](#) Bu arada özellikle Abbasîler'in ikinci yarısından itibaren Mekke ve Medine emirlerine bu şehirlere hakim olduklarını gösteren “sâhib” unvanının da sıkça verildiği burada belirtilmelidir.[\[514\]](#)

Abbasî halifelerinin İslâm dünyasında siyasî etkinliklerinin azalması ve “hâdimü'l-Haremeyn” unvanını kullanan Memlûk Sultanı I. Baybars'ın Moğol istilâsıyla ortadan kaldırılan Bağdat Abbasî hilâfetini Mısır'da yeniden kurmasının ardından Medine Memlûkler'e bağlandı. 4 Temmuz 1261 tarihinde “kasîmü emîri'l-mü'minîn”[\[515\]](#) unvanı verdiği Baybars'a sultanlık hil'ati ve tacı giydiren Mısır'daki ilk Abbasî halifesi Müstansır-Billâh, onu Suriye, Diyarbekir, Yemen, Mısır, Hicaz ve Fırat havzasıyla fethedilecek yeni beldelere tayin ettiğini bir taklid ile kayıt altına aldırılmıştı.[\[516\]](#) Müstansır tarafından hazırlatılan bu taklid aynı zamanda Memlûk sultanlarını Medine ve Mekke işleriyle uğraşmakla görevlendirdiği anlamına da geliyordu.[\[517\]](#) Öbür yandan Baybars'a verilen ve daha sonra Memlûk sultanları tarafından kullanılan “kasîmü emîri'l-mü'minîn” unvanının özellikle gayri müslimlerle yapılacak yazışmalarda kullanıldığını söyleyen Kalkaşendî, bu lakabın anlamları içerisinde Haremeyn'e hakim olup hizmet etmeyi de kapsamasının bulunduğunu kaydetmektedir.[\[518\]](#)

Memlûkler Hicaz'a hükmederek İslâm'ın kutsal yerlerini muhafaza ettikleri gibi Müslüman dünyasındaki diğer devletler nazarında da itibarlarını artırıyorlardı. Medine ve Mekke'de idari tasarruflarda bulunuyorlar ve buradaki emirlerin kendilerine bağılılıklarının devamı için gerekli tedbirleri alıyorlardı. Medine'de Memlûk hükümlanlığının yerleşmesinin Mekke'ye nazaran her hangi bir engelle karşılaşmadan gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü Medine'de Mekke gibi köklü bir bürokrasi geleneği yoktu ve hükmü Medine ile sınırlı veya bazen Mekke'ye bağılı olan bir emir tarafından yönetiliyordu. Diğer taraftan Medine'nin Abbasîler'in ikinci yarısından itibaren ciddi nüfus kaybetmesi ve bedevî saldırıları şehrin hac mevsimleri dışında cazibesinin azalması siyasî hayata mutlaka yansımış olmalıdır. 1268 yılında Medine'de toplanan zekat ve öşürün Mısır'a gönderilmiş olması buradaki Memlûk hakimiyetinin güçlülüğüne işaret etmektedir.[\[519\]](#) Memlûk sultanına Mekke'de olduğu gibi, Mescid-i Nebevî'nin minberinde okunan hutbelerin yanında cemaatle

kılınan her namazın arkasında dua edilmesi de bağıllığın önemli bir göstergesi olmalıdır. [\[520\]](#)

Memlûk Sultanı I. Baybars'ın ölümüyle (1277) Mısır'da iç istikrarın bozulması, hakimiyet alanlarını Yemen dışına yaymayı arzulayan Resûlîler'in ilgi alanlarına Hicaz'ın yeniden girmesine sebep oldu. Yeni rekabeti kendi lehlerine geliştirmek isteyen Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Mansur Kalavun Şerif Ebû Nümeý'den kendisine ve haleflerine bağıllık yemininin yanı sıra Kâbe'ye her yıl Mısır'dan gönderilen ve Mekke'ye hakimiyetin en önemli siyasî alâmetlerinden olan örtü dışında her hangi bir örtü asılmayacağını sözünü de aldı. [\[521\]](#) Böylece Mekke'de Resûlîler'e karşı Memlûk hakimiyeti tescil edilmiş oldu.

Memlûk sultanları Haremeyn'de otoritelerini hissettirmek ve İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden buraya gelen insanların nazarında perestişlerini artırmak için Kahire'de özel olarak hazırlatılan Kâbe'nin örtüsü ile Mısır hac kervanının her yıl emniyet içerisinde Mekke ve Medine'ye ulaşmasını sağlamaya büyük önem veriyorlardı. Memlûkler Mekke şerifleriyle ilişkilerini o kadar derinleştirmişlerdi ki, XIV. asrın sonlarından itibaren her Mekke şerifi Kâbe'nin örtüsünü taşıyan kervanı şehrin dışına çıkararak karşılar ve kisveyi taşıyan devenin ayağını saygıyla öperlerdi. [\[522\]](#) Bu hareketle Mekke'nin yerel idarecisi konumunda olan şerifin Memlûk otoritesine boyun eğişi temsil ediliyordu. [\[523\]](#)

Memlûk sultanları Hicaz'da otoritelerini yerleştirdikten sonra Ebû Nümeý zamanından itibaren zaman zaman Mekke'nin içişlerine müdahale ediyorlardı. Bu müdahaleler bazen Mekke emirinin talebi üzerine bazen de sultanın insiyatif almayı gerekli gördüğü zamanlarda gerçekleşiyordu. Bu bakımdan Ebû Nümeý, emirliğinin sonlarına doğru Mekke'nin içişlerine Mısır'dan yapılan müdahalelerin artmasından endişe duymaya başladı. Bunu tetikleyecek bir unsur da, çocukları arasında emirlik konusundaki anlaşmazlıkların olacağını sezmesiydi. Oluşan siyasî durumu Mekke merkezli olarak düşünen Ebû Nümeý Memlûkler'e karşı Resûlîler'i devreye sokmayı denedi. Yemen'in devreye girmesi Mekke'nin özellikle de şeriflerin lehine ekonomik bakımdan bir takım sonuçlar doğurabilir ve böylelikle Mısır-Yemen rekabetinden istifade ederek siyasal konumunu daha da güçlendirebilirdi. [\[524\]](#) Ebu Nümeý Memlûk Devleti'ne bağıllık sözü vermesine rağmen 1288 yılında bunu bozup bağımsızlık için harekete geçerek bu siyaseti yürülmüşe sokmayı denedi. Memlûkler adına hutbe okutmayı bırakıp Yemen Resûlî hükümdarlarından el-Melikü'l-Muzaffer adına hutbe okutmaya başlayarak Mekke'de Memlûkler (Mısır) ile Resûlîler (Yemen) arasındaki rekabeti yeniden canlandırmaya çalıştı. [\[525\]](#)

Ebû Nümeý'in Mısır yerine Yemen'e yöneldiği haberini alan Memlûk sultanı, Mısır'dan bir ordu sevkiyle bağıllığından emin olduğu Medine valisi Cemmâz b. Şeyha el-Hüseynî'ye askerî destek vererek Mekke'ye göndermek suretiyle, Mekke emirini bu girişiminden vazgeçirmek istedi. Ebû Nümeý Medine'den bir ordunun geldiğini haber alınca Mekke'yi terk ederek şehrin çevresindeki köylerden birisindeki akrabalarının yanına sığındı. Cemmâz her hangi bir engelle karşılaşmadan Mekke'ye girerek hükümet konağını istila etti. Bir süre Mekke'yi yöneten cemmâz hutbeyi yeniden Memlûkler adına okuttu ve Mekke hakimiyetinin tescili anlamına gelmesi için kendi adıyla Memlûk sultanı Kalavun'un adının yer aldığı sikke kesilmesini emretti. [\[526\]](#) Bütün bunlara rağmen Ebû Nümeý kolaylıkla alt edilecek bir rakip değildi. Cemmâz'ın yanında Memlûk sultanı tarafından gönderilen Cemmâkî adlı komutanı maddî imkânlar sağlayarak elde etti ve Cemmâz'ı zehirleyerek öldürmeyi denedi. Zehirli içeceği içtikten sonra durumu anlayan ve yakınında bulunan Cemmâkî adlı

komutanı tutuklatarak Medine'ye döndü ve şans eseri ölümden kurtuldu.[\[527\]](#) Cemmâz'ın Sultan Kalavun yanında güvenilirliğinin bundan sonra sürdüğü 1292 yılında Yenbû' emirinin tutuklanması üzerine sultan nezdinde araya girerek affedilmesini sağlamasından anlaşılmaktadır.[\[528\]](#)

Ebû Nümeý'in vefatından sonra Memlûkler ile Resûlîler arasında Hicaz'a hükmetmek konusundaki rekabet devam etti. Her iki taraf her fırsatta birbirleriyle mücadele etmeyi sürdürüyorlardı.[\[529\]](#) Yarım asra yaklaşan bir süreçte Mekke siyasetini yönlendiren Ebû Nümeý'in vefatından (1301) sonra yirminin üzerinde olan erkek çocuklarından en güçlü olan dört tanesi taht mücadelesine başladı. Şerifler arasındaki rekabet ve ihtilaf Memlûkler'e doğrudan askeri müdahalede bulunarak Mekke'de siyasî otoritelerini pekiştirmek için bir fırsattı.[\[530\]](#)

1301 yılı hac mevsiminde Ebü'l-Gays ve Uteýfe diğer kardeşlerinin Mekke emirliğinin hak ve ayrıcalıklarından kendilerini mahrum bıraktıkları gerekçesiyle Mısır emîr-i haccı olan Baybars el-Mansûrî ed-Devâdârî ile hac için Mekke'ye gelen emirlere başvurular. Hac mevsimi sona erince diğer iki kardeş Humayda ve Rumeýse, dikkatlerinin çekilmesi ve terbiye edilmeleri için azledilerek Mısır'a götürülerek hapsedildiler ve Ebü'l-Gays ve Uteýfe Mekke emirliği için ortak olarak görevlendirildiler.[\[531\]](#)

Bundan sonraki süreçte Memlûkler'in Mekke'nin iç siyasetine sıkça müdahale ettikleri görülür. Zaman zaman askerî müdahalede bulunmak zorunda kalmalarının yanında yönetimde sıkça değişikliklere başvurdukları dikkat çekmektedir. Yapılan değişikliklerde temel hareket noktası Memlûk isteklerine yatkınlıktı. Memlûkler'in isteklerini yerine getirmeyenler azlediliyor yerlerine bunları yapacak kimseler getiriliyor ve bazen bu yüzden Mekke'de problemler yaşanıyordu.[\[532\]](#) Memlûk devleti tarafından görevlendirilen emîr-i haccın şerifler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, farklı görüşleri uzlaştırmak ve bazen müşterek emir atamak gibi daha önce nadir rastlanan görevleri üstlendikleri görülür.

Richard T. Mortel XV. asrın ilk yarısına kadar Mekke'deki Memlûk varlığının askerî işgalle sonuçlanmadığını ve bunun Kahire'den Hicaz'e sevk edilen 100 ile 700 kişi arasında değişen Memlûk güçlerinin küçüklüğü ile ilgili olduğu görüşünü ileri sürer.[\[533\]](#) Ortaçağ'da kurulan Türk-İslâm devletleri halifeliği Abbasîler'in mirası değil İslâm'ı ve mukaddes yerleri koruma, onlara hizmet etme olarak algılıyorlar, kutsal yerlere ve peygamber sülâlesinden gelen şerif ailesine duydukları saygıdan dolayı Mekke ve Medine'ye başka bir yer için söz konusu olmayan imtiyazlı bir statü verdiler. Hac mevsimi dışında da buraya ulaşımın güvenlik içerisinde gerçekleşebilmesi için en önemli iç tehdit olan bedevî saldırılarını önlemeye yönelik tedbirler aldılar, hac yolunda güvenliğin sağlanmasını, hac törenlerinin esenlik içerisinde yapılmasını ve Haremeyn'de yaşayan halkın ihtiyaçlarının karşılanmasını öncelikli politika edindiler. Bu bakımdan iç işlerinde serbest bıraktıkları Mekke emirleri olan şeriflere saygılarından ve Haremeyn'in özel statüsü nedeniyle mecbur kalmadıkça buraya asker sevkıyatı yapmaktan imtina ediyorlardı.[\[534\]](#)

Bu dönemde Mekke'ye hakim olma ve hizmet konusunda Müslüman devletler arasındaki rekabet artarak devam etti. Mekke emirleriyle iyi ilişkiler kuran Memlûk sultanları hakimiyetlerini pekiştirdikten sonra Mekke'deki hutbelerde bazen aralarında dostluğun geliştiği Altın Orda hanlarının adlarını hutbelerde kendilerinden sonra zikredilmesine izin veriyorlardı. Babası Olcaytu'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Ebû Said Bahadır Han'ın Memlûkler ile yaptığı antlaşmanın (1323) şartları arasında İlhanlı sultanının adının Memlûk sultanından sonra zikredilmesi bulunuyordu.[\[535\]](#)

XV. asrın doksanlı yıllarında Memlûkler ve taraftarları Mekke emirliğinde söz sahibi olmak için mücadele ediyorlardı. 1395 yılında Şerif Ali ile kardeşi Şerif Hasan arasında iktidar mücadelesi başladı. Bunu gerçekleştirmek için Mısır'a giden Hasan'ı gözetim altına aldırان el-Melikü'z-Zâhir Berkûk Mekke'ye dönmesine izin vermemişti. Şerif Hasan Mısır'da tutukluyken Mekke'de şerifler arasındaki mücadele devam etmiş ve sonunda Emîr-i Mekke Şerif Ali öldürülmüşü (28 Mayıs 1395).[\[536\]](#) Şerif Ali'nin öldürölmesiyle mücadele dinmemiş ve Mekke halkı can ve mal güvenliklerinden endişe etmeye başlamışlar ve şehir bir istikrasızlık ortamına sürüklenmişü. Bu esnada Mısır'da tutuklu olan Hasan b. Aclân serbest bırakılarak Mekke emirliği görevi ona verildi.[\[537\]](#)

Hasan Mekke ve çevresinde oluşان istikrarsızlık ve kaos ortamını düzelterek kısa bir sürede Memlûk Sultanı Berkûk ve veliaht olan oğlu el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in güvenini kazandı. Mekke'yi on bir yıl dokuz ay tek başına, oğlu Berekât ile bir yıl yedi ay müşterek, yedi sene bir ay civarında nâib-i saltanat unvanıyla yöneten Hasan b. Aclân'dan sonra emîr-i Mekke görevini 1426-1455 yılları arasında oğlu Berekât, 1455-1497 yılları arasında torunu Muhammed üstlendi.[\[538\]](#)

Muhammed b. Berekât'ın ölümüyle Mekke'de istikrasızlık ve huzursuzluk döneminin yeniden başladığı görülür. Bunun en önemli sebebi de uzun süredir ortaya çıkmayan şerifler arasındaki iktidar rekabetiydi. Memlûk Sultanlığı Hicaz'daki probleme Kayıtbay'ın ölümünden sonra (1496) ortaya çıkan iç sorunlar ve taht kavgaları sebebiyle müdahale edemedi. Merkezî otorite boşluğu bazen Mescid-i Nebvî ile Mescid-i Harâm'da güvenlik problemi ortaya çıkıyor ve idarecilerinde göz yumması veya bedevîlerle birlikte hareket etmeleri iki mescidin kıymetli eşyalarının zarar görmesine sebep oluyordu.[\[539\]](#) Mekke ve Medine'deki idarî ve siyasî zaaf Haremeyn'nin Osmanlı hakimiyetine girişine kadar sürdü.

Mekke ve Medine'nin Osmanlı Hakimiyetine Giriş

Memlûk Devleti'nin Hint ve uzak doğu ülkeleriyle ticarî, Abbasî hilâfetin merkezî ve Haremeyn'in hâmisî olarak da manevî ilişkisi bulunuyordu. Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin iktidarının (1501) üzerinden bir yıl geçmeden Portekiz ve İspanyalılar'ın Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hint denizindeki faaliyetleri Memlûkler'i zor durumda bıraktığı gibi kutsal yerler de tehdit altına girmiş bulunuyordu.[\[540\]](#) Sultan Gavri, Portekizliler'in Müslüman tüccar ve hacıların gemilerine saldırılarını durdurmaları için papaya bir elçi gönderdi ve bu yapılmazsa Hristiyanlara ait kutsal yerleri tahrip edeceğini bildirdi. Durumdan haberdar olan Portekiz kralı papaya kendi kuvvetlerinin Mekke ve Medine'yi işgal etmeye muktedir olduğunu ve gerekirse karşılık olarak Hz. Muhammed'in kabrini tahrip edebileceğini söyledi.[\[541\]](#) Kansu Gavri'nin girişimlerinin olumsuz sonuçlanması üzerine harekete geçen Emir Hüseyin Mekke ve Medine'nin önemli ticaret limanı olan Cidde'nin savunması için kale ve burçlar yaptırdı.[\[542\]](#) Öbür yandan Portekizliler'in doğu ticaret yollarını kesmelerinden dolayı Mısır önemli ölçüde gelir kaybına uğramıştı. Bunu gidermek için alınan ekonomik tedbirler özellikle Hicaz başta olmak üzere pek çok bölgede huzursuzluk ve isyanlara sebep olmuştu. Haremeyn'de bozulan istikrarsızlığı sağlamak ve aleyhine olan gelişmeleri bastırmak için askerî ve siyasî girişimlerde bulunan Kansu Gavri duruma hakim oldu ve Mekke emirliğine Şerif Berekât'ı tayin etti.[\[543\]](#) Buna rağmen merkezî otoritenin Haremeyn üzerindeki denetimi gittikçe azalıyordu. Mayıs 1513 tarihinde Mekke Şerifi'nin Portekizliler'in Cidde'ye saldıracakları haberi Memlûkler'in Mekke ve Medine'yi korumakta ciddî anlamda zaafa düştüklerinin bir işaretiydi.

Osmanlı padişahları Memlûk hakimiyeti altındaki kutsal topraklarda nüfuz arayışlarına, başta İstanbul'un fethi olmak üzere çeşitli cepheelerde kazandıkları zaferleri fetihnâmelerle Mekke emîrlere bildirerek, ayrıca hediyeler göndererek onları hem başarılarından haberdar etmek hem de gönüllerini kazanmakla başladılar. Memlûkler devrinde Osmanlı padişahlarının Mekke'ye olan ilgilerinin gönderilen yardımlarla sürdüğü Mekkeli şair İbnü'l-Uleyf'in mısralarından anlaşılmaktadır.[\[544\]](#)

Anadolu'ya tam hakim olmanın yolunun Memlûk etkisini ortadan kaldırmaktan geçtiğini gören Yavuz Sultan Selim, bu fikrini daha da ileri götürerek kutsal yerler üzerinde nüfuz tesis etmek suretiyle İslâm dünyasının güçlü bir koruyucusu sıfatını kazanacağını hesaplıyordu. Mekke ve Medine'ye yönelik oldukça ciddî boyutlara ulaşan Portekiz tehdidi karşısında tedbir almakta zorlanan Memlûkler'in yerini almayı planlayan Sultan Selim, bu Hristiyan tehdidine daha kuvvetli bir karşılıkta bulunarak Haremeyn'i koruma ve kollama misyonu üstlenmeyi de arzu ediyordu.[\[545\]](#) Nitekim Memlûk sultanının kutsal beldeleri ve hac yollarını Portekiz ve İspanyol saldırılarına karşı koruyamaması[\[546\]](#) üzerine Sultan Selim Memlûkler'e karşı harekete geçti. Mısır'ın fethinden (1517) sonra o sırada Mekke emîri olan Şerif Berekât b. Muhammed, oğlu Ebû Nüme'y'i bir elçilik heyetiyle Mısır'a yollayıp Mekke'nin anahtarlarını Osmanlı padişahına takdim etti. Kahire'de iken Mekke ve çevresinin zaptı için asker sevketmeyi düşünen Sultan Selim, Mekke emirinin, oğlu Ebû Nüme başkanlığında bir heyet göndererek itaatini bildirmesi üzerine bundan vazgeçerek Ebû Nüme'y'i çeşitli hediyelerle ve Şerif Berekât'ı Mekke Emirliği'ne tayin ettiği menşurla birlikte Mekke'ye göndermesiyle Haremeyn Osmanlı hakimiyetine girdi.[\[547\]](#)

MEDİNE’NİN YÖNETİMİ

Medine’de yönetimle ilgili ilk düzenlemeler hicretten sonra yapıldı. Hz. Ali zamanında hilafet merkezinin önce Kûfe daha sonra da Dımaşk’a nakledilmesinden sonra Medine, merkezden atanan Emevîler ve Abbasîler döneminde çoğunlukla burada oturan ve Haremeyn valisi adı verilen yöneticiler tarafından idare edildi.[\[548\]](#) Bu arada bazen her iki şehre ayrı valiler tayin edilebiliyor ve hangi şehri idare ettikleri ihtilaf konusu da oluyordu.[\[549\]](#)

Emevîler döneminde başlayan ve Abbasîler devrinde yaygınlaşan Medine merkezli kıyam ve isyanlar bazen valilerin şehirden çıkartılmalarına veya terk etmelerine sebep oluyordu. Bundan dolayı aynı anda Medine’de merkezi hükümet ile siyasî karşı hareketi başlatanlar tarafından görevlendirilen iki vali olabiliyordu. Abbasîler Medine’ye ayrı bir önem vermişler, tayin ettikleri özel görevliler vasıtasıyla hem yöneticileri hem de halkı sürekli denetim altında tutmuşlardır. 16 Ocak 763’de Medine’ye yeniden hakim olan Abbasî idaresi ilk olarak divanı yeniden düzenlediler ve şehirdeki halkı daha iyi denetleyip takip edecek tedbirler aldılar.[\[550\]](#) Abbasîler’in ilk döneminde Medine valilerinin özellikle muhalefet hareketlerinin yaygınlaşmasından sonra merkezi otoriteye bağlı olmalarına önem veriliyor ve idarî tasarrufların çoğu bizzat halifenin denetiminden geçiyordu.[\[551\]](#)

Medine bir süre Tolunoğulları ve İhşidîler’e bağlı valiler tarafından yönetildi. Mekke Şerifliği’nin kurulmasından sonra Medine’ye Âl-i Fâtıma’nın Benî Hüseyin kolu hakim oldu. 880 yılında başlayan mücadeleden sonra Benî Hasan’a üstünlük sağlayan Hüseyinîler, Abbasîler’in ikinci döneminden itibaren İslâm dünyasında kurulan bütün devletlerin Haremeyn’e hakim olarak Müslüman dünyasının liderliğini üstlenmek için gösterdikleri mücadele ve rekabetten en iyi şekilde yararlanarak Medine’deki konumlarını güçlendirdiler. X. yüzyıldan itibaren Hicaz’daki Abbasî-Fâtımî rekabetinden en iyi şekilde faydalanmaya çalışan Medine’nin yerel yöneticisi konumunda olan Hüseyinîler çıkarlarına göre bazen Abbasîler bazen Fâtımîler adına hutbe okuttular. 969 yılında Mekke ile birlikte Fâtımî hakimiyetine giren Medine[\[552\]](#) Abbasîler ile Fâtımîler’in rekabet alanı hâline geldi ve Medine emirleri menfaatleri gereği güçlüden yana tavır takındılar.

Abbasî-Fâtımî rekabetinin yanında Medine ve Mekke emirleri arasında da mücadeleler oluyor, bazen Medine Mekke emirleri tarafından isitila ediliyor, bazen de Medine’den Mekke’ye sefer düzenleniyor ve iki taraf arasında çatışmalar meydana geliyordu.[\[553\]](#) Bazen de kendi adlarına hareket eden Mekke şerifleri Medine’yi kendilerine bağlamak istiyorlardı.[\[554\]](#) İdarî bakımdan zaman zaman Mekke şeriflerine bağlanan Medine’de Hüseyinîler’in yönetimi Osmanlı döneminde Mekke emirliğine bağlanmasına kadar sürdü.[\[555\]](#) Kalkaşendî (ö. 1418) zamanında Medine’nin yönetiminin Benî Hüseyin’in uhdesinde olduğunu kaydeder.[\[556\]](#) Öbür yandan Benî Hüseyin’in Medine’yi yönetirken siyasî hareket alanları genellikle Medine ile sınırlı kalmış, Mekke şerifleri gibi Hicaz bölgesi ve dışına nadiren taşmıştır. Medine Mekke’ye bağlı olan bir nâib tarafından yönetildiği zaman Mescid-i Nebevî minberlerinden hem Mekke’yi hem de Medine’yi yöneten şeriflere dua edilirdi.[\[557\]](#)

İlk defa Eyyübîler tarafından ihdas edilen “şeyhülharem” tabiri hadımların başkanı, Mescid-i Nebevî ve Mescidü’l-Harâm’ı yönetenlerin yanında Mekke ve Medine mescidlerinde ilim sahibi kimseler için kullanılan bir unvan olarak yaygınlaştı.[\[558\]](#) Eyyübîler ve Memlûkler döneminde bu iki devletin otoriteleri, idarî ve siyasî bakımdan en önemli görevli sayılan, aynı zamanda Harem-i Şerif’te vazifelendirilen hadımların başkanı olan şeyhülharem tarafından temsil ediliyordu.[\[559\]](#) Memlûkler

döneminde Mescid-i Nebevî ile Mescid-i Harâm'a hizmet eden bu görevlilerin yerlerine belirli aralıklarla değişiklik yapılırdı.[\[560\]](#) Bunula birlikte bu müessesenin gelişimi hakkında Osmanlı öncesinde özellikle de hadımların nitelikleri hakkında çok açık ifadeler kaynaklarda yer almamaktadır. Genellikle kaynaklarda müessesenin işleyişı hakkındaki bilgilerden çok işin teorisini öne çıkaran bir yaklaşım söz konusudur.[\[561\]](#)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABBASÎLER'DEN OSMANLILAR'A KADAR HAC HİZMETLERİ HAREMEYN'DE HAC HİZMETLERİNİ KOLAYLAŞTIRICI FAALİYETLER

Tarihin ilk dönemlerinden beri Arap yarımadası Akdeniz ülkeleriyle uzak doğu arasında bir geçit sahası olmuştur. Mekke ve Medine'nin yer aldığı Hicaz kuzeyde Şam ile güneyde Yemen'i birbirine bağlayan ticaret yolunun üzerinde bulunuyor; yarımadanın bu iki bölgesi arasında bir kavşak ve geçit noktası görevi yapıyordu.[\[562\]](#) Hicaz böyle bir kavşakta bulunması dolayısıyla bölge içerisindeki uzun ticaret damarının bir kesiti ve develerle aşılacak bir ticaret yolu hâline gelmiş ve stratejik bakımdan daima üstün ve karlı bir merkez olarak öne çıkmıştı. Üzerinde meydana gelen bu ticarî aktivitenin bir sonucu olarak Hicaz bölgesinde hicret öncesinde Mekke, sonrasında ise Medine gibi yerleşim birimlerinin şehirleşmesine ve kervan şehirlerinin ortaya çıkmasına yardım etmişti. Hicaz bu yol sayesinde Mısır, Irak, Habeşistan, Somali, Suriye (Şam), Akdeniz ve Yemen'e, Kızıldeniz vasıtasıyla da Hint okyanusuna bağlanıyordu. Bu yol Hicaz bölgesindeki ticaret kafileleri için olduğu kadar Mısır, Habeşistan ve Irak için de bir kavşak vazifesi görüyor ve Hicaz'ı diğer bölgelere bağlayan altı ana yol bu yol güzergâhı üzerinde bulunuyordu. İslâm'dan sonra Hicaz içerisinde zikredilen ana yola bağlı olan yollar, fetih ordularının hareketi, idarî ihtiyaçlar, göç ve artan nüfusun ihtiyaçları, hac ve ticaret gibi sebeplerden dolayı yapılan yeni ilâvelerle gelişimlerini devam ettirdiler. Bu bağlamda hac için Mekke ve Medine'ye gidecek olanların yolculuklarını kolaylaştırmak ve yol emniyetinin sağlanması idarecilerin ilk devirlerden itibaren önem verdikleri işlerin başında geliyordu. Bu amaçla mevcut yollar ıslah edilirken yenileri açılıyor ve yollar misafirhane, menzil ve sebil gibi kurumlarla zenginleştiriliyor[\[563\]](#) ve bunlar için vakıflar kurularak daimi gelirler sağlanıyordu.[\[564\]](#) Abbâsiler dönemiyle birlikte Şam-Yemen yol güzergâhının yerini Irak-Yemen almış ve bunun gelişmesi için çeşitli faaliyetler gerçekleştirilmiş; Haremeyn'e ulaşımın daha rahat olması için çeşitli tedbirler yürürlüğe konulmuştu. Mekke-Kûfe güzergâhında dinlenme yerleri, haberleşme kuleleri inşası gibi ulaşım ve haberleşmeyi kolaylaştıracak faaliyetler bu tedbirlerin en dikkati çekenleriydi.[\[565\]](#) 166 (782-783) yılında Haremeyn şehirleri ve çevreleri arasında posta düzeni de kurularak faaliyetler daha da ileri götürüldü.[\[566\]](#)

Bağdat başşehir olunca (766) yeni hilâfet merkeziyle Mekke arasında bir bağlantı kurularak Mekke-Kûfe yolu kuzeye doğru uzatılıp 3 milyon dinar harcanarak Bağdat'a bağlandı. Bu yol daha sonra Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve, Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk tarafından tamir ettirildi.[\[567\]](#) Abbasî divan kâtiplerinden Kudâme b. Ca'fer (ö. 958 [?]) Kitâbü'l-Harâc adlı eserinin altıncı bölümünde dinî ve siyasî başşehirleri oluşturan Mekke ile Bağdat'ı merkez alarak İslâm ülkesinin karayolları yanında deniz-nehir ulaşımını inceleyerek Irak-Hicaz hac yolunun işleyişi hakkında bilgi vermektedir.[\[568\]](#)

Mekke'nin İmarıyla İlgili Faaliyetler

Yerleşik hayatın başlamasından itibaren Ma'lât ve Mesfele olmak üzere iki ana bölümden oluşan Mekke, Abbasîler döneminde de bu özelliğini sürdürdü. Türkler'in Cennetü'l-Muallâ adını verdikleri şehrin mezarlığı yukarı mahalle olan Ma'lat'ta bulunuyordu. Kâbe merkezli olarak gerçekleşen bu yerleşmeden sonra çevreye yapılan evlerin arasından Kâbe'nin bulunduğu alana geçiş için çeşitli adların verildiği geçitler oluşmuştu. Mekke'deki siyasî ve toplumsal hayatın bütün fonksiyonlarının yerine getirildiği bir merkez olarak temayüz eden ve Hz. Ömer zamanında çevresi bir adam boyu duvarla çevrilerek kapalı hâle getirilen bu alana Mescid-i Harâm adı verilir. Mekke'de yapılan her türlü imar faaliyeti şehrin ortasında yer alan Mescid-i Harâm merkezli olarak tasarlanmış ve yapılan düzenlemeler buna göre gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarımı ile genişletilip güzelleştirilmesiyle ilgili olarak yapılan tüm faaliyetler Mekke'nin mimarî yapısıyla doğrudan ilgilidir.

Mekke'de Harem-i Şerif'in çevresi dışında şehri kuşatan dağ eteklerinde yoğun bir iskân vardı. Mescid-i Harâm ve çevresinde yapılan düzenlemelerin ardından Harem-i Şerifin etrafında yoğunlaşmış çok sayıda meskenin yıkılarak arsalarının mescide dâhil edilmesi Mekke'nin dışa doğru genişlemesinde etkili oldu. Şehir merkezinden başlamak üzere Kâbe'den daha yüksek bina yapılmamasına özen gösteriliyordu. Hac ibadetinin gerçekleştiği Mescid-i Harâm, Arafat, Müzdelife ve Mina arasındaki ulaşımı daha kolay hâle getirmek için çeşitli tedbirler alındı.[\[569\]](#) Abbasî halifeleri Mu'tasım-Billah ve Mütevekkil-Alellah hac yerlerinin kandil ve meşalelerle aydınlatılmasına önem verdiler[\[570\]](#) ve bu uygulama kesintilere uğramakla birlikte sonraki dönemlerde de sürdü.

Mekke'nin Batnı-Mekke'de birleşen üç girişi vardır. Bunlardan Kuaykân ve Ömer dağları arasında bulunan batı girişi en önemlisi olup Mekke'ye 70 kilometrelik uzaklıktaki Cidde ile bağlantıyı sağlamaktadır. Kuzeyde Ma'lât tarafındaki girişten Mina, Arafat ve Tâif, güneydeki Mesfele girişinden Yemen ile irtibat kurulmaktadır. Mekke'nin surlarında zaruret olmadıkça açılmayan kuzeyde Ma'lât, güneyde Mesfele ve güneybatıda Şübeyke kapıları bulunuyordu.[\[571\]](#) Mekke'nin etrafının surlarla çevrilmesinin Muktedir-Billâh zamanına kadar götürüldüğü rivayetin bulunduğunu kaydeden Takıyyüddin Fâsî bunun şehri çevrelediği konusuna şüpheyle yaklaşır.[\[572\]](#) Bu şüphenin sebebi Mekke'nin coğrafi yapısının o zamanın şartları içerisinde etrafının surlarla çevrilmesinin mümkün olmamasıyla ilgili olmalıdır. Bu bakımdan burada kastedilenin Mekke'nin girişlerine yaptırılan muhkem kale ve burçların olması kuvvetle muhtemeldir.[\[573\]](#) Nitekim bazı dönemlerde bu şekilde tahkim edilen girişlerdeki kapıları kapatmak suretiyle Mekke'ye girmek isteyenlerin engellendiği görülmektedir.[\[574\]](#)

Mekke'nin çekirdeğini Harem-i Şerif'in çevresinde yoğunlaşan, bazılarının kuruluşu İslâm öncesine kadar giden semtler oluşturur. Mekke bu özelliğini Memlûk döneminin sonuna kadar muhafaza etmiştir. Abbasîler'in ikinci yarısından itibaren Mekke'nin Cervel'den başlayarak Ma'lât'a kadar uzanan tek bir ana caddesi vardı; mahallelerin bir kısmı ancak yüklü bir hayvanın geçebileceği kadar dar tutulmuş sokaklarında evler bitişik nizamda sıralanmıştı.[\[575\]](#) Gölge yoğunluğunun çok fazla olduğu bu sokaklarda Mekke'nin özellikle yaz aylarında artan çöl sıcağının etkisinin azaltılması hedeflenmişti. Mekke'de sokaklara açılan evlerin inşa tarzında iklim ve coğrafya şartları gözetilmiş, bilhassa sam yelinin meydana getirdiği sıcakların az hissedilmesi için gerekli düzenlemeler

yapılmıştır. [576] Kuruluşundan itibaren Mekke şehir plânındaki değişimleri ve ev mimarisi hakkındaki bilgileri Fâkihî'nin (ö. 278/891-892 [?]) eserinden ayrıntılı olarak takip etmek mümkündür. [577] Fâkihî'den çok daha sonra yaşamış olan Takıyyüddin Fâsî'nin (ö. 1429) vermiş olduğu bilgiler dikkate alındığı zaman Mekke'nin şehir plânının çok fazla değişime uğramadığı ve evlerin mimarî tarzlarının aynı şekilde sürdüğü görülmektedir. [578] Bu bakımdan Mekke özellikle sivil mimarî açısından Abbasîler'den Osmanlılar'a kadar çok fazla değişime uğramamıştır.

Mekke hakimiyeti ve buraya hizmet Müslüman hükümdarlar arasında büyük bir rekabete vesile olmuştur. Cahiliye döneminden beri devam eden bir gelenekle Mekke'ye hizmet, büyüklüğün ve liderliğin simgesi kabul ediliyordu. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonları ve Emevîler döneminde Mekke'de daha önce yerleşimin olmadığı yerlere evler inşa edilerek şehir büyümeye ve gelişmeye başlamışsa da, Emevîler'in ikinci yarısında şehre yapılan yatırımlar büyük oranda azaldı. Abbasîler de Emevîler gibi kendilerine muhalefet eden Haremeyn şehirlerine yatırım yapma konusunda çok istekli davranmadılar. [579] Ancak her yıl düzenlenen hac törenleri, Haremeyn'e hakim olmak konusunda devletler arasında ortaya çıkan rekabet ve Mekke Şerifliği'nin kuruluşu buraya yatırım yapmayı zorunlu hâle getirmişti.

Abbasîler döneminde Ebû Ca'fer el-Mansur, Muhammed el-Mehdî, Hârûnürreşîd, Mu'tasım-Billâh, Mu'tazid-Billâh gibi buraya özel önem veren halifeler sebebiyle, Suriye ve Mısır'dan getirilen usta ve malzeme desteğiyle Mescid-i Harâm merkezli olarak yeniden düzenlenen Mekke oluşturulan altyapı tesisleri, sosyal ve kültürel bina kompleksleriyle yeni bir çehre kazandı. Abbasîler'den sonra Mekke'nin fizikî yapısının gelişimine halifelerin dışında çeşitli devlet adamları da katkıda bulunuyorlardı. [580] Memlûk sultanları da Mekke'ye gereken önemi vererek buradaki birçok yapıyı yenilediler ve egemenliklerinin son yüz yılı olan XV. yüzyıl boyunca çok sayıda büyük çaplı inşaat projeleri geliştirdiler. [581]

Mekke'nin coğrafi konumu itibarıyla sık sık maruz kaldığı sel baskınlarının yol açtığı zararın en aza indirilmesine yönelik tedbirler şehrin kentsel gelişimi bakımından önem arz eder. Nitekim Mekke'nin su baskınlarından gördüğü zararın en aza indirilmesine yönelik tedbirler şehirleşmesine paralel olarak artmıştır. Abbasîler devrinden itibaren sel yataklarının yolları değiştirilerek Kâbe ve Mescid-i Harâm'a gelebilecek zararların en aza indirilmesine çaba gösterildi. Başta salgın hastalıklar olmak üzere Mekke'ye çeşitli zararlar veren ve bazıları ölen şahısların adlarıyla anılması meşhur olan bu seller şehrin ortasında yer alan Kâbe için daima bir tehdit oluyordu. Abbasîler döneminde Mekke'ye gelen sellerden ikisi ciddî tahribat yapmıştır. 800 yılında Mekke'ye iki defa sel gelmişti. Bunlardan birisi Mescid-i Haram'da maddî hasara yol açmış, diğeri ise sadece maddî hasarla kalmamış gerisinde bazı izler bırakmıştır. Bu sel baskınına maruz kalan insanların vücutlarına hastalık, dilerine de bozukluk isabet etmişti. Bundan dolayı Mekkeliler bu sele “el-Muhabbil” adını vermişlerdi. [582]

Halife Me'mûn zamanında gelen sellerden ikincisi Mekke'de ciddî anlamda hasar ve tahribata sebep olmuştu. [583] 824 Şubat'ında Mekke'yi basan sel Mescid-i Harâm'ı tamamen kaplamış, su seviyesi Hacerülesved'in hizasına kadar yükselmiş; Harem-i Şerif'in çevresinde 1000'den fazla evin yıkılmasına ve tavaf esnasında sele yakalanan 1000 civarında insanın ölümüne sebep olmuştu. [584] Selin akabinde Mekke'de hayat şartları zorlaşmış, fiyatlar artmış ve insanlar zarurî ihtiyaçlarını bile karşılayamaz hâle gelmiş ve Mekkeliler bu seneye “pahallılık yılı” [585] adını vermişlerdi. Mekke'de bulunan kadın-erkek herkes büyük bir iş bölümü yaparak Mescid-i Harâm'ı çamur ve topraktan

temizlediler.[\[586\]](#) Mekke valisi olan Ubeydullah b. Hasen selin Mekke’de meydana getirdiği tahribatı Halife Me’mûn’a bildirdi. Bu konuyla ilgilenmesi için Mübarek et-Taberî’yi görevlendiren Me’mûn tarafından Mekke’ye gönderilen usta, malzeme ve para desteği sayesinde hasarlı evler tamir edildi, yıkılan bentler yeniden inşa edildi ve Mescid-i Harâm’ın zarar gören yerleri ıslah edilerek selin yaraları sarılmaya çalışıldı.[\[587\]](#) Bu esnada gerçekleştirilen faaliyetlerden sonra uzunca bir süre Mekke’ye gelen seller ciddî anlamda can ve mal kaybına sebep olmamıştı.[\[588\]](#) Çünkü bundan sonraki süreçte Mekke’nin çeşitli yerlerine yapılan setler ve Mescid-i Harâm’ın daha muhkem hâle getirilmiş olmasından dolayı gelen sel suları çok ciddî bir hasara yol açmamıştı.[\[589\]](#)

Mekke Arap yarımadasında su kaynakları bakımından fakir olan yerleşim birimlerinin başında gelir. Kâbe’nin yapımıyla birlikte su ihtiyacını karşılamak için çeşitli kuyular açılmışsa da, Hz. İbrahim’in eşi Hacer ve oğlu İsmail’i Mekke’ye getirmesinden sonra bulunan zemzem suyu şehirdeki en önemli su kaynağı olma özelliğini tarih boyunca sürdürmüştür. İslâmiyet’ten sonra yeni kuyular kazılıp eskileri ıslah edilirken Mekke dışından borularla (kanallar) şehre su getirme çalışmaları yapılarak şehrin su sisteminde düzenlemeler yapılmıştır. Devraldıkları mirası aynen koruyan Abbasîler döneminde yerli halkın ve hac mevsimlerinde gelenlerin su sıkıntısı çekmemesi için mevcut kuyular ıslah edilerek yenileri ilâve edilmiştir.[\[590\]](#) Ayrıca zemzem kuyusunun daha verimli olarak kullanılmasını sağlayacak çeşitli tedbirler alınmıştır.[\[591\]](#) Bazı yıllar özellikle kuraklıktan dolayı hac mevsimlerinde mevcut kaynaklar yetmiyor ve bunun en pratik sonucu su fiyatlarının yükselmesi şeklinde tezahür ediyordu.[\[592\]](#) 245 (859-860) yılında Mekke’de su sıkıntısı o seviyeye ulaşmıştı ki, bir tulum su 80 dirheme satın alınabiliyordu.[\[593\]](#) Halbuki Mekke’de bir tulum suyun en yüksek fiyatı hac mevsiminde 10, bunun dışında 6 dirhemi geçmiyordu.[\[594\]](#)

Mekke’deki su yatırımlarında Hârûnürreşîd’in eşi Zübeyde Hanım’ın ayrı bir yeri vardır. 210’da (825-826) başlayıp 213’te (828-829) tamamlanan 1.700.000 miskal altın harcanarak Tâif yolu üzerindeki Tâd dağının eteğinden çıkarılan su Arafât’a indirilerek burada oluşturulan bir havuz vasıtasıyla çevreye taksim edilmiş, kalan su ise kurşun kullanılarak yapılan kanallar vasıtasıyla Mekke’ye ulaştırılmıştır ki, bu su Aynizübeyde adıyla meşhur olmuştur.[\[595\]](#) Huneyn vadisinden itibaren su yolu için ciddî ödemelerle bazı kamulaştırmalar yapılan, Bağdat’tan gelen mühendislerden teknik destek almak suretiyle tamamlanan bu Aynizübeyde Mekke’ye uzun yıllar hizmet vermiştir.[\[596\]](#) Çeşitli dönemlerde tahrip olan bu tesisat birçok kere tamir edilerek yenilenmiş X. yüzyıldan itibaren genellikle her otuz yılda periyodik olarak bakımı yapılmış ve sellerle dolan kanallar temizlenerek genişletilmek suretiyle yeni kaynaklar ilâve edilmiştir. Aynizübeyde’yi tamir ve ıslah eden emir ve sultanlar arasında Emir Çoban, Mekke emiri Hasan b. Aclân, Memlûkler’den Emir Ebû’n-Nasr Mahmud, Sultan Kayıtbay ve Sultan Kansu Gavri sayılabilir.[\[597\]](#)

Mekke’nin su ihtiyacının karşılanması için sonraki dönemlerde de faaliyetler sürdürülmüştür. İlhanlılar’dan Ebû Said Bahadır Han’ın veziri Emîr Çoban, büyük kuraklığın yaşandığı 1326 yılında, Huneyn tarafında Aynibâzân denilen suyu dört aylık bir çalışmadan sonra elli bin dinar harcayarak Mekke’ye getirtmişti.[\[598\]](#) Emîr Çoban’ın su kaynağından Mekkeliler’in düzenli olarak istifade etmelerini temin maksadıyla periyodik bakımı için maddî kaynak oluşturmayı da ihmal etmemiş olması dikkat çeken bir husustur.[\[599\]](#) Mısır sultanları bundan hoşlanmamakla beraber olumsuz bir tepki sergilememişler, döşenen boru hattının yanına yeni bir hat ilâve ettirmeyi de ihmal etmemişlerdi.[\[600\]](#) Aynibâzân Mekke’de büyük bolluğa sebep olmuş, meyve ve sebze bahçelerinin sulanmasına dahi imkân vermişti.[\[601\]](#)

Özellikle su konusunda yapılan düzenlemeler sadece harem bölgesiyle sınırlı kalmıyor, başta Arafat olmak üzere harem dışında yeni su kaynakları oluşturuluyordu.[602] Mekke’de çeşitli imar faaliyetlerinde bulunan Zengîler’in ünlü veziri Cemâleddin el-İsfahânî Arafat’a bir su hattı döşetmişti.[603] Arafat’a ilk kez su sarnıçları yaptırarak getirdiği suyu hizmete sunan Begteginliler’in son hükümdarı Muzafferüddin Kökböri’nin de Mekke’de pek çok hayratı vardı.[604]

Mekke’de özellikle hac mevsimlerinde temizlik ihtiyaçlarının giderileceği mekânlara ihtiyaç artıyordu. Fâkihî, Abbasîler döneminde Mekke’de on altı adet hamamın bulunduğunu kaydeder.[605] Zaman içerisinde Mekke’de temizlik ihtiyaçlarının giderildiği mekânların sayısında bir azalma dikkat çekmektedir. Nitekim Takıyyüddin Fâsî, Memlûkler devrinde Mekke’de biri hanımlara ait sekiz adet umumi hamamın bulunduğunu, bunlardan birinin kullanılmadığını kaydederek bu hususu teyit etmektedir.[606]

Mekke’ye ilk hastane Abbasîler zamanında yapıldı. Mescid-i Harâm’ın kuzeyinde Abbasî Halifesi Müstansır-Billâh tarafından yaptırılan, 1358 ve 1413’te tamir ettirilen bîmâristanın vakfiyesi 1231 tarihlidir.[607] 1413 yılında Hasan b. Aclân tarafından tamirattan sonra hastanenin Mekke halkı ve hac için gelenlerin daha çok faydalanacakları bir hâle getirilmiş olduğu görülür.[608]

Mekke’de Abbasîler döneminden itibaren hac mevsimlerinde ziyaret için gelenlerle burada mücâvir olanların ikamet etmeleri için bazı evler inşa edilmeye başlandı.[609] Daha sonra ribât adıyla yaygınlaşan Mekke’de ilmî ve fikrî hayatın gelişmesine de büyük katkısı olan bu yapıların sayısı Eyyûbîler ve Memlûkler devrinde arttı. Eyyûbî ve Memlûk devlet adamları ile şerifler ve özellikle de hükümdar eşleri Mekke’de bazı evleri satın alarak ribât hâline getirerek hac mevsimlerinde dışarıdan gelenlerin ve burada mücâvir olanların hizmetine sunmaya büyük önem veriyorlardı.[610] Bunlar içerisinde sonraki dönemlerdeki kültürel işlevleri açısından 578’de (1182-1183) Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ve 579’da (1183-1184) Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillâh’ın annesi Zümrüt Hatun tarafından yaptırılarak giderleri için çeşitli vakıfların oluşturulduğu iki ribat özellikle zikredilmelidir.[611]

Ayrıca Mekke’de bulunan ve her biri İslâm’ın ilk dönemini hatırlatan önemli ziyaret yerlerinin bakım ve onarımları yapılarak korunmasına da önem veriliyor ve bunlar Mekke’nin fizikî yapısının tamamlayıcı unsurları olarak görülüyordu. Hârûnürreşîd’in annesi Hayzürân, Hz. Muhammed’in doğduğu evi tamir ettirerek mescide çevirmiş ve eşinin kendisine bağışladığı Dârülerkam’ı da yenilettiği.[612] Mescid-i Hayf, Mescid-i Müzdelife, Mescidü’l-bey’a, Mescidürrâye, Mescid-i Âişe, Hz. Ebû Bekir’in evi, Hz. Ali’nin doğduğu ev, korunmasına önem verilen mekânlardan bazılarıydı.[613]

Mekke’de korunmasına önem verilen bir diğer mekân şehrin kabristanı olan Cennetü’l-Muallâ idi. Başta Hz. Hatice olmak üzere bazı meşhur şahsiyetlerin kabirleri üzerine kubbe yapılarak diğerlerinden ayırt edilmesi sağlanmıştı.[614] Hz. Hatice’nin kabrinin 729 (1328-1329) yılına kadar bilinmediği ve bu tarihte ortaya çıkarılarak türbe hâline getirildiği ve türbedar görevlendirildiği haber verilmektedir.[615] Evliya Çelebi’nin kaydettiği[616] Cennetü’l-Muallâ’daki yetmiş beş adet kubbeli mezarın önemli bir kısmının Osmanlı öncesine ait olduğu burada belirtilmelidir. Memlûkler’in son dönemi Mekke’si hakkında en mevsuk bilgilerin bize ulaşmasını sağlayan Kutbeddin Nehrevâlî (ö. 1582) bunların bir kısmına eserinde işaret etmektedir.[617] Ayrıca bazı kimseler de vefat ettikleri zaman Mekke’deki Cennetü’l-Muallâ’ya defnedilmeyi vasiyet

ediyorlar[618] ve çoğu kere bu vasiyetleri yerine getiriliyordu.[619]

Kâbe'nin Bakımı ve Giydirilmesi

Kâbe, yeryüzündeki ilk ibadet yeri olması ve İslâmiyet'e inananların kıblesi olması sebebiyle ortaçağda kurulan bütün Müslüman-Türk devletlerinin ihtimam göstermelerine ve ona hizmet etmeyi bir vazife olarak telakki etmelerine sebep olmuştur. Abbasîler'den Osmanlılar'a kadar Kâbe bazı onarım ve tadilatlar geçirmiş; güzelleştirmesiyle ilgili çeşitli faaliyetler yapılmıştır. Kâbe ile ilgili bütün hizmetler “sidâne”, kapısıyla ilgili hizmetler ise “hicâbe” kavramıyla karşılanmışsa da, Kâbe'nin bakımı, örtüsü, kapısı ve anahtarlarının muhafazası için hicâbe terimi daha yaygın olarak kullanılmıştır.[\[620\]](#)

Abbasîler döneminde ve sonrasında Kâbe'nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının muhafazası ve kapısının belli zamanlarda ziyaretçilere açılması, Makâm-ı İbrâhim'in, hediye edilen kıymetli eşya ile iç ve dış örtülerin korunması ve bakımı ile bunlar hakkındaki tasarruf hakkı daha önce olduğu gibi Şeybeoğulları'nın elindeydi.[\[621\]](#) Zaman zaman Mekke emirleriyle ihtilafa düşen Benî Şeybe'nin uzun süre özellikle Kâbe'nin örtüleri konusunda tasarrufta tek yetkili oldukları anlaşılmaktadır.[\[622\]](#) Abbasîler'den sonra da hicâbe görevi Benî Şeybe tarafından yürütüldü.[\[623\]](#) Kâbe ve Mescid-i Harâm'a taalluk eden bütün işler Memlûkler döneminden itibaren “nâzıru'l-Mescidi'l-Harâm”[\[624\]](#) adı verilen görevlilerin gözetiminde yapılırdı. Ancak bu kişi görev yaparken daima Benî Şeybe'nin denetimi altında çalışırdı.

Kâbe'ye hediye gönderme âdeti İslâm öncesinden beri devam eden uygulamalardandır. Hediyeler Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşa ederken içerisine kazdığı “Kâbe'nin Hazinesi” adı verilen mahzende saklanırdı. İlk Abbasî halifesi Seffâh ile başlayan hediye gönderme âdeti daha sonraki halife ve sultanlar tarafından da sürdürülen bir uygulama olmuştur.[\[625\]](#) Çünkü Abbasîler'den itibaren İslâm dünyasında kurulan bütün devletler, Emevîler'le birlikte başlayan Kâbe'ye hediye gönderme ve hizmet etmenin bir hakimiyet alâmeti ve perestij vasıtası olarak görülmesi anlayışını benimseyerek sürdürüyorlardı.

Kâbe'ye gönderilen hediyeler içerisinde İslâmiyet'i kabul ettiğinin bir nişanesi olarak 259 (872-873) yılında Sind sultanı tarafından gönderilerek Kâbe'ye asılan altın tâk özellikle zikredilmelidir.[\[626\]](#) Kâbe'ye gönderilen eşyalar önce bir süre halka teşhir edilir, daha sonra içine konurdu. 970 yılında Abbasî Halifesi Mutî'-Lillâh 600 miskal değerinde altın ve gümüşten iki adet kandil göndermiş ve beş gün halka teşhir edildikten sonra Kâbe'nin içine alınarak asılmıştı.[\[627\]](#) Mekke tarihi ve kültürünün önemli kilometre taşlarından birisi olan Takıyyüddin Fâsî'nin (ö. 1429) zamanında Kâbe'ye gönderilen hediyelerden üçü gümüş, biri altın, ikisi bakır, biri şeffaf cam, gerisi cam olmak üzere on altı kandilden başka bir şey bulunmadığını kaydeder.[\[628\]](#) Bu haber Abbasîler'in ilk dönemindeki hediye çeşitliliğinin ortadan kalktığını ve sadece Kâbe'de kullanılan eşyaların kaldığını göstermektedir.

Abbasî Halifesi Mütevekkil-Alellah, 241 (855-866) yılında İshak b. Seleme adlı bir ustanın başkanlığında otuz civarında ustayı gerekli malzeme ve 18. 000 altınla Mekke'ye gönderdi. Bunlar Kâbe'nin içten iki köşesinin gümüş olan levhalarıyla diğer iki köşesinin altın olan levhalarını sökerek hepsini aynı tarzda altın levhalarla kapladılar. Kâbe'nin iç örtüsü üzerine gümüşten yapılmış bir kuşak geçirerek etrafına altından bir pervaz takıp, çürüyen kapının eşiği yerine sac ağacından bir eşik yaparak gümüşle kapladılar. Kâbe'nin damına çıkan merdivenin önünde yer alan ve tevbe kapısı adı

verilen yerin etrafı da gümüş levhalarla kaplandı. Yapılan bütün bu işler için 9.000 miskal altın ile 70.000 dirhem gümüş harcanmıştı.[\[629\]](#) Mütevekkil'in vefatından sonra Mekke emirleri 251 (865) ve 268 (881-882) yıllarındaki iç ihtilafları bastırmak için Kâbe'de bulunan altın ve gümüşleri eriterek para bastırdılar. Bunun üzerine Abbasî Halifesi Mu'tazîd-Billâh 281 yılında Bağdat kadısı Yusuf b. Ya'kub'u gerekli altın ve gümüşle Mekke'ye göndererek eski tezyinatını yeniden yaptırdı.[\[630\]](#)

Mekke'nin fethinden sonra Kâbe'nin içinin Hz. Muhammed tarafından yıkatılması uygulaması sonraki dönemlerde sürdürülen bir uygulama olmuştur. Kâbe'nin rebîülevvelin 12. günü ile zilkadenin sonu veya zilhiccenin başında yılda iki defa yıkanması âdettendi. Zilkadenin sonu veya zilhiccenin başında yıkanmasının sebebi emîr-i haccın Mekke'ye gelmesinin beklenmesinden kaynaklanıyordu.[\[631\]](#) Nitekim Takiyyüddin Fâsî'nin (ö. 1429) zamanında 29 Receb ve 26 Zilkâde olmak üzere yılda iki defa yıkandığı görülmektedir.[\[632\]](#) Emîr-i hac başta olmak üzere Mekke şerifi ile üst düzey görevlilerin öncülüğünde Kâbe zemzemle yıkanıp kurulandıktan sonra kokulandırılması ve tütsülendirilmesi işi gerçekleştirilirdi. Halife ve sultanlar hac için Mekke'ye gelmişlerse Kâbe'nin yıkanması işini bizzat üstlenirlerdi.[\[633\]](#) İçten ve dıştan temizlenen Kâbe'nin kokulandırılmasında en çok misk ve amber kullanılırdı.[\[634\]](#)

Kâbe'ye ilk defa kapı 605 yılında Kureyşliler tarafından takılmıştı. İlk defa Emevîler'den I. Velid tarafından altın levhayla kaplatılan Kâbe'nin kapısının kaplamaları Abbasî halifelerinden Emîn tarafından yeniletildi. Emîn zamanında 194 (809-810) veya 195 (810-811) yılında Mekke valisi Salim b. Cerrah'ın öncülüğünde gerçekleştirilen bu iş için 18.000 dinar gönderilmişti. İç direklerinin kaplamaları da sökülerek yenilendikten sonra artan parayla kapının çivi ve halkaları da altınla kaplanarak yenilendi.[\[635\]](#) Tâhirîler'den II. Tâhir 834 yılında hacca geldiği zaman Haccâc b. Yûsûf tarafından yaptırılan kilidi altın bir kilitte değiştirdi.[\[636\]](#) Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin öncülüğünde 930'da Kâbe yağmalanmış, kapısı da tahrip edilmişti.[\[637\]](#) 550 yılında Musul Atabegliği vezirlerinden Cemâleddin el-İsfahânî altın suyuna batırılmış gümüşlerle kaplanmış, üzerine devrin halifesi el-Müktefi-Liemrillâh'ın adının yazıldığı yeni kapıyı Mekke emirine gönderdi. Ertesi yıl Kâbe'ye bu yeni kapı takılmış, eski kapının altınları Haremeyn emirine bırakılırken, ağaç kısmının kendisine tabut yapılması için gönderilmişti.[\[638\]](#)

Bundan sonra Resûlîler'den el-Melikü'l-Muzaffer Yûsuf b. Mansûr, Memlûkler'den el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Hasan b. Muhammed ve el-Melikü'l-Eşref Şa'bân'ın Kâbe'nin kapısının ya tamamını ya da sadece kaplamalarını yenilettikleri ve bunun için özel tahsisatlar ayırdıkları bilinen bir husustur.[\[639\]](#) Memlûkler döneminin sonlarına doğru dünyaya gelen Kutbeddîn en-Nehrevâlî (ö. 1582) Kâbe'nin kapısının zamanında gümüşle kaplı olduğunu, ancak eli hafif dini az bazı kimselerin تنها zamanları seçerek gümüşleri aldıklarını ve kapının alt kısmının açıldığını kaydeder.[\[640\]](#) Bu kişilerin bunu maddî bir kazanç sağlamak amacıyla yaptıkları gibi, memleketlerine Kâbe'den bir teberrük olarak götürmek istemiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir.

İslâmiyet sonrası dönemde Kâbe'nin kapısının pazartesi ve perşembe veya cuma günlerinde açılması uygulamasının Abbasîler'den itibaren pazartesi ve cuma günlerinde açılmak üzere sürdüğü görülür. 1183 yılında İbn Cübeyr Mekke'yi ziyaretinde Kâbe'nin haftanın pazartesi ve cuma günleri recep ayında ise hergün açıldığını haber verir.[\[641\]](#) İbn Cübeyr'in ziyaretinden sonraki dönemlerde sadece cuma günleri Kâbe kapısının açılması âdet olmuş, Muharrem ayının onu ve Mevlid kandili gibi özel bazı günlerde de istisnâ olarak açılmıştır. Öbür yandan 12 Rebîülevvel ile 29 Receb başta olmak

üzere Kâbe'nin kapısının açıldığı bazı günlerin hanımlara tahsis edildiği de bilinmektedir.[642] Ramazan bayramı sabahı âyan ve eşrâf için açılan Kâbe'nin kapısının hac günleri girmeden önce zilhiccenin ilk sekiz günü açılarak ziyaretçilerin belli bir ücret ödeyerek Kâbe'yi ziyaret ederlerdi.[643] Mekke'yi yöneten şeriflerin merkezî otorite baskısıyla ücretten vazgeçtikleri de olurdu.

Kâbe'nin Rüknuşşâmî ile Rüknulgarbî adı verilen köşeleri arasındaki kuzeybatı duvarının üstüne ilk defa Kureyşliler tarafından bir oluk (mîzâbü'l-Kâbe) konuldu (605). Medineliler'in kıblesi tarafında olan ve ilk defa Emevîler zamanında altınla kaplanan bu oluk Türkçe'de "altınoluk" adıyla meşhur olmuştur.[644] Bu oluk ilk defa Mekke'de kendi adıyla bir ribâtın sahibi olan Ebü'l-Kasım İbrahim b. Hüseyin el-Fârisî tarafından hazırlatılarak 539 (1144-45) yılında yenilendi.[645] 541 veya 542 (1147-48) yılında Abbasî Halifesi Müktefi-Billâh tarafından gönderilen altınoluk Râmuşt tarafından yaptırılan oluğun yerine konuldu.[646] Daha sonra bu oluğun yerine Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillâh tarafından konulan üzerine adının yazıldığı oluğun dıştan görünüşü gümüş kaplamalıydı.[647] 717 (1317-1318) yılında el-Melikü'l-Müeyyed tarafından ahşaba çevrilen Kabe'nin oluğu, 843 (1439-40) yılında Emir Zeyneddin tarafından yenilenerek altın yaldızla kaplatıldı.[648]

Hicr'in Kâbe'den olduğunun anlaşılması için Kureyşliler zamanında göğüs hizasındaki duvarına "hatîm" adı verilir. Mekke'ye merkezî hükümetlerden gelen emir ve fermanlar buradan halka ilân edilirdi.[649] Hatîm duvarı 140 (757-758) yılına kadar sade taşlarla yapılmış ve sıvanmamış bir hâlde idi. Bu sene hac için Mekke'ye gelen Ebû Ca'fer el-Mansûr Hicr ve Hatîm'i mermerle kaplattı ve duvarını da sıvattı.[650] Daha sonra pek çok halife ve devlet adamı Hicr ile Hatîm'in imar edilmesi için çeşitli faaliyetlerde bulundular.[651] 1483 yılı Aralık ayında Hicr'in bütün mermerleri yenilenmiş, Hoca Şemseddin İbnü'z-Zemân ile Mescid-i Harâm Nâzırı Kâdîlkudât Burhaneddin b. Zahîra yapılan işleri bizzat denetlemişlerdi.[652]

Kâbe hizmetleri içerisinde önem bakımından ilk sıralarda yer alanların başında Kâbe'nin giydirilmesi gelmektedir. İçten ve dıştan giydirilen Kâbe'nin dış örtüsü iki parçadan oluşur, örtünün üst kısmına "kamîs" alt kısmına ise "izâr" denilir.[653] Abbasîler iktidara gelince 821 yılına kadar yılda iki kisve yaptırarak Kâbe'nin giydirilmesini üstlendiler. 821 yılı aşûra günü kırmızı ipek örtünün ramazan ayına ulaşmadan eskiyerek parçalandığı Hâlife Me'mûn'a bildirildi. Bunun üzerine Me'mûn beyaz renkli üçüncü bir örtünün hazırlanmasını emretmesiyle Kâbe'nin kisvesi yılda üç defa yenilenmeye başladı.[654] Bunlardan kırmızı ipek örtü arefe günü, kabâtî[655] örtü receb ayı başında, beyaz ipek örtü de ramazanın yirmi yedisinde asılıyordu.[656] Bununla birlikte arefe günü, zikredilen iki parçadan meydana gelen kırmızı örtünün üst kısmı dikilmeksizin Kâbe'nin üzerine örtülür, alt kısmı ise hacılar tarafından parçalanarak memleketlerine götürülmesini önlemek için aşûra günü onların Mekke'den ayrılmalarından sonra asılırdı.[657] Bazı kaynaklarda Kâbe'nin örtüsüyle ilgili ilk kapsamlı faaliyetin Haremeyn ile ilgili işler gibi Kâbe örtüsüne de büyük önem veren Mehdî-Billâh tarafından yapıldığı kaydedilir.[658] Mehdî zamanında Kâbe önceki dönemden kalan örtülerden tecrit edilmiş ve konulan örtüler kaldırılmadan yenileri üzerine giydirilmesi sürdürülmüştü. Nitekim İbn Haldun Abbasîler'in Mehdî zamanında Kâbe'den tecrit edilen örtülerin Emevî halifelerinden Hişam b. Abdülmelik döneminden kalma olduğunu kaydetmektedir.[659] Me'mûn zamanından itibaren ise yeni örtü giydirilirken eskisinin kaldırılması çalışmalarına da başlanmıştı. Öbür yandan Mekke Tarihçisi Ezrakî'nin gözlemlerine dayanarak 815-859 yılları arasında Mekke'ye gönderilen örtülerin sayısının 170 adedi bulunduğunu kaydetmiş olması[660]

Kâbe'nin örtülerinden yıllık olarak tecrit edilmesinin yaygınlaşmadığını ve bu süreçte yılda üçten fazla kisvenin gönderildiğini göstermektedir.[661]

Halife Me'mûn'a kendisi tarafından ihdas edilen ve Ramazan'ın 27. gününde Kâbe'ye asılan beyaz ipek örtünün izâr kısmının Kâbe'yi tavaf edenlerin el ve yüz sürmeleri neticesinde hac günlerine ulaşmadan eskidiği ve yer yer yırtıldığı haberi verildi. Bunun üzerine zilhicce ayının yedinci veya arefe günü örtülmek üzere beyaz ipek örtünün yapımından kalma kumaşlardan oluşturulan ikinci bir izâr gönderilmeye başlandı.[662] Mütevekkil-Alellah zamanında aşura günü Kâbe'ye giydirilen kırmızı ipek örtünün kısa bir süre içerisinde eskiyip yıprandığı halifeye bildirilince esas örtü ile birlikte gönderilen izâr dışında iki izâr daha gönderildi. Bunun bir devamı olarak her iki ayda yeni bir izâr asılmaya başlanmışsa da, hicâbe görevlisinin iki tanenin yettiğini bildirmesi üzerine eski uygulama sürdürüldü; 243 (857-58) yılından itibaren de Kâbe'nin kabâtî kumaştan yapılan örtüsüne etek geçirilerek şâzervân'a kadar sallandırılmaya başlandı.[663] Abbasîler'in ilk döneminde Kâbe'nin kisvesi Bağdat'ta hazırlanarak Mekke'ye hac kafilesıyla birlikte gönderilir ve örtüyü taşıyan kimseye "es-sitterî" unvanı verilirdi.[664]

Abbasî iktidarının zayıflaması ve İslâm dünyasında birden çok devletin ortaya çıkmasından sonra, 991 yılında Mekke emirlerinden Ebü'l-Futûh Hasan b. Ca'fer tarafından yapılması[665] veya 1062 yılında Yemen hükümdarı Ali es-Süleyhî'nin göndermesi[666] gibi bazı nadir örnekler olsa da Kâbe örtülerinin Abbasî halifeleri tarafından gönderilmesi âdeti sürmüştür. Bizzat Abbasîler tarafından gönderilmesi mümkün olmadığı zamanlarda onların siyasî temsilcisi olan sultan veya hükümdarlar bu görevi üstleniliyordu. Çünkü Kâbe'nin giydirilmesi Mekke ve Medine'ye hakim olmanın en önemli göstergelerinden birisiydi. 1073 yılında Kâbe'ye Sultan Mahmûd Sebüktekin tarafından yaptırılan ve bir şekilde Selçuklu Veziri Nizâmülmük'ün eline geçen sarı renkli kisve Ebü'n-Nasr el-Esterâbâzî tarafından Mekke'ye getirilerek Kâbe'ye giydirilmişti.[667]

Bununla birlikte yukarıdaki örneklerde olduğu gibi XI. yüzyıldan itibaren Kâbe örtülerinin yapımı ve gönderilmesine Abbasî halifelerinin dışında bazı devlet adamları ve özel girişimcilerin de katkıda bulundukları ve bu görevi üstlendikleri görülür.[668] 1120 yılında Kâbe'nin örtüsünü yaptırma işini Ebü'l-Feth el-Beydâvî, 1137 yılında ise halifenin iç ve dış mücadelelerle meşguliyetinden dolayı Ebü'l-Kasım İsmail adlı bir işadamı tarafından üstlenilmesi gibi örnekler de vardır.[669] Fâtımîler'in devreye girmesiyle Kâbe örtüsünün yapımı ve Mekke'ye gönderilmesi bazen Mısır, bazen de Yemen sultanları tarafından üstlenilmeye başlandı. Kâbe örtüsünün hazırlatılıp gönderilmesi faaliyeti Mısır'da Abbasî hilâfetini yeniden kuran I. Baybars'ın ikinci saltanat yılı 1262'den itibaren Memlük sultanlarının uhdesine geçti.[670]

Kâbe örtüsünün rengi ve üzerinin yazılarla süslenmesi tarih boyunca bazı değişikliklere uğramıştır. Fâtımîler döneminde murabba' olan örtü kırmızı ipekten dokunur içine dövülmüş misk dolgusu yapılır, etrafına hac ile ilgili ayetler zümrüt yeşilinden yazılır, üzerine altından bir hilal ile yakut ve güvercin yumurtası gibi büyük inci sabitlenirdi.[671] XII. yüzyıla ait iki haberde Kâbe'nin kisvesinin önce sarı daha sonra ise yeşil olduğu kaydedilir.[672] Nitekim aynı yüzyılın son çeyreğinde (579/1183-1184) Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillâh tarafından gönderilen örtülerin yeşil, üzerlerinin ise kırmızı renkli yazılarla tezyin edildiği görülür.[673]

Nâsır'ın hilâfetinin sonlarına doğru gönderdiği giysiler siyah, zemini ise sarı renkli yazılarla süslenmeye başlar (609/1212-1213). Siyah olan örtünün üst tarafında Kâbe'yi dört tarafından kuşatan

sonradan “nitâk” veya “hizâm” adı verilecek kuşak şeklinde kitabeler sarı renkli olarak yazılmıştı.[674] XIII. yüzyılın başında meydana gelen bu gelişmeden sonra, Abbasî halifesi Me’mûn’la başlayan ve genellikle beyaz olan giysinin renginin siyah ve daha önce beyaz olarak yazılan hatların da sarı olması gelenekselleşti.[675] Nitekim XIV. yüzyıla ait haberlerde siyah olan Kâbe örtüsünün zeminin doğu, güney ve batı yüzüne Kâbe ile ilgili ayetler kuzey yüzünde kalan kısmına ise örtünün yapılmasını emreden sultanın adının sarı renkli olarak yazıldığı tasrih edilir.[676]

Memlûkler’in sonlarına doğru Kâbe örtüsüne üretim aşmasında üzerine yazılar yazılmaya ve bazı süslemeler yapılmaya başlanarak Kelime-i tevhid ve ilgili ayetlerin belli bir düzen içerisinde yazılması gelenekselleşti. Bu dönemde siyah ipektan dokunan Mısır hac kervanı (mahmil) eşliğinde her yıl Mekke’ye gönderilerek Kâbe’ye giydirilen Kâbe örtüsünün üzeri altın ve gümüşten yazılı Kur’an âyetleriyle süsleniyor, gönderenin ad ve unvanlarıyla birlikte ithaf yazısı da üzerinde yer alıyordu.[677] Bundan sonra Kâbe örtüsü klasik hâle geldi ve sadece işlemler yapılırken kullanılan ipek yerine gümüş ve altından mamul sırma adı verilen madenî iplik kullanılmaya başlandı. Bu arada 776 yılından itibaren örtünün Kâbe’nin batı köşesine (Rüknüşşâmî) gelen kısmına yaptıran halife veya şahsın adıyla nerede ve hangi tarihte hazırlandığının yazılmasının gelenek hâline geldiği de burada belirtilmelidir.[678]

Doğu İslâm dünyasına ait bilgileri Endülüslüler’e aktarmak amacıyla el-İkdü’l-Ferîd (eşsiz gerdanlık) adlı eseri kaleme alan İbn Abdürrabbih (ö. 940) hac için Mekke’ye gittiğinde gördüğü Kâbe örtüsünü şöyle tasvir eder: “Hacerü’l-esved köşesi dışında Kâbe’nin tamamı örtülüdür. Kâbe’nin örtüsü hac mevsimi süresince bir buçuk insan boyu kadar yukarıya kaldırılır. Hac mevsimi yaklaştığında beyaz Horasan ipeğinden hazırlanan “kabatî” örtü giydirilir. Bu örtü hacılar ihramdan çıkıncaya kadar kalır. Kurban Bayramı’nın ilk günü hacıların ihramdan çıktıkları gibi Kâbe’nin örtüsü de değiştirilir ve Horasan ipeğinden yapılmış kırmızı örtü Kâbe’ye giydirilir. Bunun üzerinde “elhamdülillah, sübhanellah, Allahüekber” gibi Allah’ı tazimi ifade eden sözler işlenmiştir ki Kâbe’nin bu örtüsü ertesi yıla kadar üzerinde kalır.”[679]

İbn Abdürrabbih’ten yaklaşık bir asır sonra Mekke’yi ziyaret eden ortaçağın önemli seyyahlarından Nâsır-ı Hüsrev (1073’ten sonra) Kâbe örtüsüyle ilgili benzer şeyler anlatır. Farklı olan tek şey örtünün üzerinde bir zira’ genişliğinde Kâbe’yi yukarıdan aşağıya üçe ayırmış gibi iki kuşak ile üzerlerinde altın sırma ile işlenmiş örtünün her bir yüzünde üçer mihrabın bulunmasıdır.[680] 1166 yılında Mekke’yi ziyaret eden Endülüslü edip ve şair Ebü’l-Haccâc el-Belevî örtünün üzerinde bulunan mihrabların içine kırmızı uzaktan okunacak büyüklükte besmele ve bazı ayetlerle yapıtış tarihi ve yaptıranın isminin yer aldığını kaydetmiş olması örtünün her bir yüzüne mihrab işlenmeye devam ettiğini göstermektedir.[681]

XII. yüzyılın son çeyreğinde Mekke’yi ziyaret eden İbn Cübeyr ise Kâbe’nin örtüsüyle ilgili ayrıntılı ve teknik bilgiler verir: “Kâbe’nin dış yüzü 34 parçadan meydana gelen, ancak dört yüzünü tamamen tek parçaymış gibi örten yeşil ipek bir örtü ile kaplıdır. Bu parçalardan dokuzu Kâbe’nin kapısının bulunduğu yüzeyde, dokuzu Rüknülyemânî-Rüknüşşâmî, sekizi Rüknühacerülesved-Rüknülyemânî ve diğer sekizi de Rüknülırâkî-Rüknüşşâmî arasında bulunmaktadır. Yukarısında üç zirâ’ genişliğinde dört tarafını çepeçevre kuşatan yazı şekilleri vardır. Bunların üzerinde okunabilir büyüklükte ayeti ile zikir ve tesbihatin yanında örtünün yapılmasını emreden Abbasî halifesi Nâsır’a dualar işlenmiştir.

Her biri ilginç sanat eseri olarak işlenmiş mihrap şekilleri vardır. Kâbe'nin örtüsünün üzerinde doğu ve batı yüzünde on sekiz, güney ve kuzey yüzlerinde on altı olmak üzere 34 satır yazı vardır. Yani örtünün her bir parçasına bir satır yazılmıştır. Ayrıca kapının bulunduğu doğu yüzünde küçük beyaz iki daire içerisinde kırmızı ince bir hatla Kur'an ayetleri ile halifenin ismi yazılıdır.”[682]

İbn Cübeyr'den sonra birçok kere Mekke'yi ziyaret eden pek çok meşhur seyyah Kâbe'nin örtüsünü ayrıntılı olarak anlatmazlar. İbn Battûta'nın yaptığı gibi “siyah örtü Kâbe'yi yukarısından aşağısına (şâzervân) kadar kuşatır, üst tarafından beyazla yazılmış ve dört tarafının kuşatan kuşak yazıları vardır”[683] şeklinde bilinen bilgileri tekrarlamakla yetinirler.

Fâtımîler döneminde Muiz zamanından itibaren Kâbe örtüsü hazırlandıktan sonra Kahire'de sergilenirdi. Daha sonra bu kisve özel nafaka ve ihsanlara nail olan özel bir birlik tarafından yılda iki kere olmak üzere Mekke'ye gönderilirdi.[684] Abbasî-Fâtımî rekabetinin yaşandığı dönemlerde bazen hem Bağdat'tan hem de Mısır'dan ayrı ayrı örtü gönderilir ve bazen Bağdat'tan gönderilen örtü karayoluyla gönderildiği için Mekke'ye ulaşmadan hacı kafillesiyle birlikte bedevîler tarafından yağmalanırdı.[685] Kâbe'nin giydirilmesi konusunda Abbasî-Fâtımî rekabetinin yerini Yemen-Memlûk sultanları arasındaki rekabet aldı.

Memlûk sultanları tarafından gönderildiği bilinen en eski kisve 1263 tarihli'dir.[686] Memlûkler de Fâtımîler gibi Kâbe ve Hicaz'da bulunan diğer meâsir için hazırlanan örtülerin gönderilmesi için tören düzenlerlerdi. Memlûkler döneminde emîr-i haccın görevi her yıl yenilenen Kâbe'nin örtüsünün receb ve şevval aylarında düzenlenen parlak törenlerle halkın ziyaretine açılmasıyla başlardı. İkinci tören düzenlendiği esnada Kâbe örtüsünün yanında içerisine Mekke ve Medine halkıyla oradaki mülkî ve askerî erkana dağıtılması için gönderilen para keseleri ve çeşitli hediyelerin konulduğu “mahmil”[687] adı verilen mahfe veya sandık emîr-i haccın gözetiminde tören alanına çıkarılırdı. Bunlardan birincisi tören yol güvenliğinin sağlandığı, ikincisi ise hac kervanının yola çıkmaya hazır olduğu anlamına gelirdi. Nitekim emîr-i haccın da içerisinde bulunduğu kabile ikinci törenden sonra yola çıkardı.[688] Kâbe örtüsünü ve sırma işlemeli Kâbe resmini taşıyan mahmil-i şerifinde yer aldığı hac kafillesi hareket ederken Memlûk sivil ve askerî erkânı da hazır bulunurdu.

Emîr-i haccın başkanlığında askerî bir birliğin gözetiminde şevval ayının ikinci yarısında yola çıkan hac kafillesi önce Medine'ye uğrayarak Hz. Muhammed'in kabrini ziyaretten sonra Mekke'ye gider ve haccın tamamlanmasından sonra muharrem ayının 10.-20. günleri arasında Kahire'ye dönerdi.[689] Yol güzergâhı boyunca bazı merkezlerde törenler düzenlenir ve bu merkezlerin en büyük idarecisi konumunda olanların mahmili taşıyan devenin ayağını öperlerdi. Memlûk otoritesine boyun eğmeyi ifade eden bu uygulamayı el-Melikü'z-Zâhir Çakmak (1438-1453) kaldırdı.[690]

Hiz. Ömer tarafından başlatılan Kâbe örtülerinin masraflarının beytûlmâlden karşılanması geleneği Abbasîler, Fâtımîler ve Memlûkler tarafından sürdürüldü. İlk zamanlarda örtünün hazırlanması ve kullanılan malzeme için Yemen öne çıkarken[691] daha sonra Hicaz'a hükmeden devletin başşehirinde hazırlanmaya başlandı.[692] Memlûk Sultanı I. Baybars tarafından giydirilen Kâbe örtüsünün parçalanması üzerine, 1138 yılında Mekke'de pek çok hayratı bulunan Farslı Tüccar Râmûşt'un girişimleriyle yenilenen yeni örtüye 18.000 dinar harcanmıştı.[693] Bahrî Memlûklü sultanlarından el-Melikü's-Sâlih İsmâil (1342-1345) Kalyûbiye kasabasına bağlı üç köyü satın alarak Kâbe örtüsü yapımında kullanılması için vakfetti.[694]

Kâbe'nin örtüleriyle ilgili tasarruf konusunda genellikle Benî Şeybe tek yetkili olmuşsa da, Mekke halkının bundan bir payının olduğu da kabul edilirdi. 877 yılında Mu'temid-Alellah zamanında devlet yönetiminde söz sahibi olan kardeşi Ebû Ahmed Muvaffak Mekke valisine bir mektup yazarak Kâbe'yi örtülerden tecrit etmesini istedi. Bu yılın hac mevsiminde hükümet konağında okunan bu mektupta istenildiği üzere, Mekke valisi Kâbe'nin örtüsünü üç parçaya ayırdı. Parçalardan birisi hicabe görevlisi olan Benû Şeybe'ye, birisi Hz. Muhammed'e yakınlığından dolayı Kureyşliler'e, diğeri ise divanda kayıtlı olanlara taksim edildi.[\[695\]](#) Sonraki yıllarda böyle bir uygulamanın olmadığı ve örtüler konusunda yetkili olan hicâbe görevlisinin hacdan bir müddet önce örtünün aşağısından yaklaşık iki metrelik bir kısmını keserek hacılara sattığı, en azından Takiyyüddin Fâsî'nin zamanındaki uygulamanın böyle olduğu anlaşılmaktadır.[\[696\]](#)

Bununla birlikte özellikle Mekke emirlerinin merkezî otoriteye karşı kendilerini güçlü gördükleri dönemlerde Kâbe ve kapısının örtülerinin büyük bir kısmını veya bunlara bedel olarak bir miktar para aldıkları da görülür. Memlûkler'in sonlarına doğru Şeybeoğulları'nın Kâbe ve kapısının örtülerine bedel olmak üzere altı bin dirhem ödedikleri rivayet edilmektedir.[\[697\]](#) 1386 yılında Mekke emiri olan İnan b. Mugammis b. Rumeysye eskiden olduğu gibi Kâbe'nin örtüleriyle ilgili tasarruf hakkını Şeybeoğulları'na bıraktı.[\[698\]](#) 1396-1426 yılları arasında Mekke emiri olan Hasan b. Aclân, emirliğinin sonlarına doğru Makâm-ı İbrâhim ile Kâbe'nin kapısının örtüsünü tekrar emirlik uhdesine almış ve bundan sonra bu uygulama sürmüştür.

Kâbe'nin iç duvarlarını yukarıdan yarısına kadar örten kırmızı perdeye “sitâre” (iç örtü) adı verilir. Bu örtünün ne zaman kullanılmaya başlandığı hususunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Fâsî'nin kayıtlarından iç örtü uygulamasının XIII. yüzyıldan itibaren uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kâbe'yi ilk defa içten örten Yemen'de hüküm süren Resûlîler'den el-Melikü'l-Muzaffer Yusuf olduğu söylenebilir.[\[699\]](#) Çünkü Emevîler ve Abbasîler döneminde böyle bir uygulamanın olduğuna dair her hangi bir kayıt yoktur. Memlûkler döneminden itibaren her saltanat değişikliğinde Kâbe'ye kabatî siyah dış örtünün yanında kırmızı iç örtü göndermek gelenekselleşmiştir.[\[700\]](#)

Başlangıcı tespit edilemeyen hususlardan birisi de Kâbe'nin kapısı için “burku” adı verilen ayrı bir örtünün kullanılmasıdır ve İbn Battûta bu örtüyü gördüğünü kaydetmektedir.[\[701\]](#) Memlûkler'in sonlarına doğru Kâbe'ye örtü gönderilirken kapısı için de siyah veya mavi ipekten ayrı bir örtü gönderme âdetinin yerleştiği anlaşılmaktadır.[\[702\]](#) Bu dönemde burku adı verilen örtüyle makâm-ı İbrahim'in örtülmesi için her yıl 5.000 dinar ödenek ayrılıyordu.[\[703\]](#)

Mescid-i Harâm'ın Bakım, Onarım ve Genişletilmesiyle İlgili Faaliyetler

Yeryüzünde bilinen en eski mescid olan Mescid-i Harâm tabiriyle Kâbe, Mekke veya Mekke Haremi'nin yanında esas olarak Kâbe'yi kuşatan ve ibadet için kullanılan alan kastedilir.[\[704\]](#) Mescid-i Harâm'ın en çok kullanılan diğer adlarından Harem-i Şerif terkihi Medine'deki Mescid-i Nebevî ve Kudüs'teki Mescid-i Aksâ için de kullanılmaktadır. İlk defa Hz. Ömer zamanındaki genişletmede (638) etrafı göğüs hizasında bir duvarla çevrilerek üzeri açık kapalı bir mekân hâline getirilen Mescid-i Harâm'a Hz. Osman devrindeki genişletme esnasında ilk revak yapıldı.[\[705\]](#) Emevî Halifesi I. Velîd döneminde 710 yılında tamamlanan ilâvelerle birlikte Mescid-i Harâm'ın alanı 10,270 m²'ye ulaştı.[\[706\]](#)

Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, Mescid-i Harâm'ın ihtiyacı karşılayamaması sebebiyle Mekke Valisi Ziyâd b. Ubeydullah el-Hârisî'den mescidin genişletilmesini istedi (137/754-55). Kuzey tarafındaki evler istimlak edilip Mescid-i Harâm genişletilirken bir revak ile kuzeybatı köşesinde umre kapısının yanına bir minare de ilâve edildi. Mescid-i Harâm mermerle kaplanarak mermerden olmayanların sütunların yüzü mozaik ile sıvandı ve ilk defa sabit bir minber konuldu. Ayrıca Şeybe b. Osman'ın evi ile Dârünnedve ve Dâruzübeyde de birleşen tek bir kemer yaptırıldı. 757 yılında tamamlanan bu imar faaliyetlerine dair kitâbe Benî Cehm kapısı üzerine yerleştirildi.[\[707\]](#) Yapılan çalışmalardan sonra Mescid-i Harâm'ın alanı 15,491 m²'ye ulaşmıştı.[\[708\]](#)

Abbasî Halifesi Mehdî-Billâh 777 yılında hac için Mekke'ye geldiğinde Mescid-i Harâm'ın yukarı kısmındaki evler satın alınarak genişletilmesini emretti. Kamulaştırma faaliyetleri o zaman Mekke kadısı olan Muhammed b. Abdurrahman el-Evkaş tarafından yerine getirildi. Mescid-i Harâm'a dâhil edilmek için kamulaştırılan evlerin bir kısmının ücreti m² (arşın) ödenirken, bir kısmı için de Mekke'nin aşağısından evler verilmişti. Kamulaştırma ücreti olarak m² (arşın) başına Mescid-i Harâm'a yakın evler için 25, vadinin içerisinde kalanlar için ise 15 dinar belirlenmişti.[\[709\]](#) Daha sonra Mescid-i Harâm vadi tarafında genişletilerek Mes'â alanına kadar ulaştı. Şam'dan deniz yoluyla Cidde'ye getirilerek oradan Mekke'ye ulaştırılan direkler Mescid-i Harâm'ın avlusunu kuşatan revaklarda üst kısmında üç sıra, Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından yaptırılan kemerin önünden Benî Cümah kapısına kadar iki sıra olarak kullanıldı. Böylece buradaki direkler de üç sıra oldu. Sütunları yerleştirildikten sonra bunların çevreleri boyunca kaide olmak üzere temeller kazıldı. Her bir sıra için düz bir hat boyunca kazılan bu temeller üzerine duvar yaptırıldı ve sütunlar yer seviyesine gelen bu duvarlar üzerine konuldu.[\[710\]](#) Vadi ile Safâ tepesi tarafında yapılan bu genişletmede Mescid-i Harâm'da önceden mevcut olan hiçbir şey her hangi bir değişikliğe uğramadı. Bunun sebebi Harem-i Şerif'in gerek yapılamayan kamulaştırmalar ve gerekse bu tarafın fizikî yapısı daha fazla genişletilme imkânı vermemişti. Bu bakımdan Mescid-i Harâm'ın üst tarafından Dârünnedve'yi takip eden aşağı kısmı genişleyip, vadi ile Safâ tarafının daralması sebebiyle Kâbe merkezli simetrisi tam olarak sağlanamamıştı.[\[711\]](#) Halbuki bundan önce yapılan genişletmelerin en bariz özelliği Mescid-i Harâm'ın merkezinde Kâbe'nin yer aldığı avlunun açık alan olarak korunmuş olmasıydı.

Mehdî-Billâh, 781 yılında hac için Mekke'ye geldiğinde Mescid-i Harâm'ın simetrisinin güney

tarafından bozulduğunu görünce Kâbe'yi merkeze alacak şekilde bir genişletme daha yapılmasını emretti. Mehdî tarafından görevlendirilen teknik ekip arada vadi ile burada bulunan sel yatağı sebebiyle bunun mümkün olmadığı şeklinde rapor verdi. Ayrıca vadinin arka tarafında gereken kamulaştırma maliyetinin çok yüksek bir miktar tutacağını belirterek genişletme çalışmalarının bütçeye büyük yük getireceğini ileri sürdüler. Bunun üzerine Mehdî, "Beytül-mâl'in tamamını da harcasam mutlaka Mescid-i Harâm'ı genişletip Beytullâh'ı ortaya alacağım" diyerek kararlılığını gösterdi.[\[712\]](#) Harem-i Şerif'in Kâbe merkezli olarak bir planı çizilerek yapılacak çalışmalar ve kamulaştırma için harcama miktarı belirlendi. Hac dönüşü belirlenen miktarın Mehdî tarafından gönderilmesiyle faaliyetler başladı ve kamulaştırma bedeli olarak her bir m² (arşın) için mescide dâhil edilecek evlere 25, vadinin arka tarafında sel yatağına alınacaklar için 15 dinar belirlendi.[\[713\]](#) Yapılan faaliyetlerden sonra Harem-i Şerif'e yüksekliği 4,8 m ve ortalama olarak çevresi 1,44 m olan 103'ü doğu, 105'i batı, 135'i kuzey ve 141'i güney tarafında olmak üzere 484 sütun konuldu. Sütunların üstüne Yemen sediri ve sâc kerestesinden iki farklı ağacın kullanıldığı sıcağı önlemesi için ikisi arasında yaklaşık 1,12 m bir boşluğun bulunduğu çift katlı ahşap bir tavan yapıldı. Yıldızla süslenen tavana Mescid-i Harâm ile ilgili ayetler, Hz. Muhammed'in sözleri ve ona salâtu selâmlar ile Mehdî'ye dua içeren sözler hakkedildi.[\[714\]](#) Bâbüsselâm, Bâbü Ali ve Bâbüvedâ'nın yanına mescidin kuzeydoğu, güneydoğu ve güneybatı köşelerine birer minare ilâve edildi, kapı sayısı da on dokuza çıkarıldı.[\[715\]](#)

167 yılında (783-84) başlayan çalışmalar esnasında Mehdî-Billâh vefat etti. Yerine geçen sonra oğlu Hâdî-İlêlhak çalışmaların aynı süratle devam etmesini istedi. Mehdî zamanında tamamlanamayan işler Hâdî zamanında tamamlandı (170/786-87) ve işi çabuk bitirebilmek için mermer sütunlar eksik kalınca onların yerine kireçle sıvanmış taş sütunlar dikildi.[\[716\]](#)

Yapılan çalışmalar neticesinde Harem-i Şerif içi itibarıyla Kâbe merkezli olarak dizayn edilmişse de, dışı bakımından Mekke'nin fizikî yapısından dolayı aynı simetrisinin sağlanamadığı Bâbüzziyâde ve Bâbüibrahim çıkıntılarından ve Fâkihî ile Ezrakî'nin verdiği ölçülerden anlaşılmaktadır. Mehdî-Billâh zamanında başlayan ve oğlu Hâdî-İlêlhak zamanında tamamlanan çalışmaların teknik ve mimarî planlaması Yaktûn b. Musa ve İbrahim b. Salih tarafından üstlenilmişti.[\[717\]](#) Mehdî-Billâh zamanında gerçekleştirilen iki genişletme faaliyetinden sonra % 81 oranında genişleyen Mescid-i Harâm'ın alanı 28,003 m²'ye ulaştı.[\[718\]](#)

Harem-i Şerif'in kuzeyinde olup Emevî ve ilk Abbasî halifelerinin ikametine ayrılan, Velîd zamanındaki genişletmede mescid alanının ortasında kalan Dârünnedve, Halife Mu'tazîd-Billâh devrinde sütunlar eklenerek Mescid-i Harâm'a dâhil edildi (897).[\[719\]](#) Daha sonra 306'da (918-19) Abbasî Halifesi Muktedir-Billâh zamanında Bâb-ı İbrâhim'in Harem-i Şerif'e dâhil edilmesiyle[\[720\]](#) Mescid-i Harâm'ın alanı içerisinde yer alan iki ayrı bölüm gibi olan kısımları ortadan kaldırdı ve merkezinde Kâbe'nin yer aldığı Mescid-i Harâm'ın avlusu açık alan olarak iyice belirgin hâle geldi.[\[721\]](#)

Bundan sonra Mescid-i Harâm'ın alanı Memlûkler döneminin sonuna kadar bir takım düzenleme, tamir ve tadilatlar dışında her hangi bir değişikliğe uğramadı.[\[722\]](#) 1400 yılında Mescid-i Harâm'ın yakınında çıkan bir yangın ve ardından sel felâketi Harem-i Şerif'in kuzey ve batı taraflarındaki 130 sütuna büyük hasar vermişti. Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Ferec döneminde 803'te (1400-1401) başlayan ve malzemenin önemli kısmının Hindistan ve Anadolu'dan getirilmesinden dolayı

yaklaşık dört yıl süren bir çalışmayla Mescid-i Harâm'ın yanan bölümü tamamen yenilendi.[723]

Mescid-i Harâm'ın içerisinde yer alan önemli mekânlardan birisi de Makâm-ı İbrâhim'dir.[724] Hz. İbrâhim'in Kâbe'nin inşası esnasında iskele olarak kullandığı Makâm-ı İbrâhim'e ilk mahfaza Mehdî-Billâh zamanında Harem-i Şerif'in ilk genişletilmesi esnasında 1000 dinar harcanarak yapılmıştır (161/777-778).[725] Daha sonra 850 yılında Mütevekkil-Alellah, 8000 miskal altın ve 70.000 dirhem gümüş kullanarak eskisinin üzerine yeni bir mahfaza yaptırmıştır.[726] Bu dönemde yapılan Makâm-ı İbrâhim'in mahfazası 866 yılında siyasî harekete geçen İsmâil b. Yûsuf ile mücadele etmek için Mekke valisi Ca'fer b. Fazl ile Muhammed b. Ahmed tarafından sökölerek para bastırılmıştır.[727] Mehdî-Billah tarafından yaptırılan mahfazanın 256 yılında (869-870) demir bir kubbe içine alınmıştır.[728] Harem-i Şerif'e yapılan imar, tadilat ve tamiratlar esnasında Kâbe'nin içinde muhafaza edilen Makâm-ı İbrâhim 317 yılında (929-930) Mekke'yi işgal eden Karmatîler'in tasallutundan korumak maksadıyla Kâbe hizmetlileri tarafından saklanmıştı. Aramalara rağmen Makâm-ı İbrâhim'i bulamayan Karmatîler'in tehdidinin ortadan kalkmasından sonra eski yerine konulmuştur.[729] Daha sonra Makâm-ı İbrâhim'in etrafı dört mermer direk ve demir şebeke ile çevrilmiştir. İki direk daha ilâve edilerek üstü kornişte kavisli dirseklerle genişletilmiş, saçaklı bir çatıyla örtülmüş, üzerine gelen kısmı kübik olarak biraz yükseltip üzerine küçük bir kubbe yapılmıştır. Bu sırada Makâm-ı İbrâhim'in üzerine yontma ince taştan dört sütun üstüne ahşap bir kubbe yapılmış ve etrafı demir şebekelerle çevrilmişti.[730]

Mescid-i Harâm'ın mimarî unsurlarından birisi de emîr-i hac ile hatibin üzerine çıkarak hutbe okuduğu minberidir.[731] Abbasî Halifesi Hârûnürreşîd tarafından Mısır valisi Musa b. İsa eliyle Harem-i Şerif'e dokuz basamaklı, nakışlarla süslenmiş minber hediye edilince Muâviye döneminde Şam'dan getirilen seyyar minber Arafat'a nakledildi.[732] Abbasî Halifesi Vâsık-Billâh hac yaptığı yıl emîr-i haccın konuşma yaptığı Mescid-i Harâm, Mina ve Arafat'a kendi adına yaptırdığı üç ayrı minber hediye etmişti.[733] Memlûk sultanları veya üst düzey devlet görevlileri de Mescid-i Harâm'a çeşitli minberler hediye ettiler. Bazen sultanın Mekke'ye verdiği önemi gösteren minber değiştirilirken bazen de yangın gibi sebeplerden dolayı hasar gördüğü için mecburen değiştirilirdi.[734] 470 (1077-1078) yılında Muktedî-Biemrillâh tarafından Bağdat'tan gönderilen minberin kırılarak yakılması Abbasî-Fâtımî rekabetinin Mescid-i Harâm'a hizmet alanlarına kadar yansıdığını göstermektedir.[735]

Mescid-i Harâm'ın kuzeydoğusunda Zemzem Kuyusu'nun önünde su dağıtılan sikaye ile içerisinde çeşitli malzeme ve eşyanın saklandığı yapının üzerine Mehdî-Billâh zamanında başlayan ve oğlu Hâdî-İlelhak zamanında tamamlanan ikinci genişletme esnasında birer kubbe yaptırıldı.[736] Daha sonra Tâhirîler'den II. Tâhir 834 yılında hacca geldiği zaman "kubbetü's-sikaye" adı verilen bu mekânı tamamına mermer döşeterek ve bazı kısımlarına da altın kaplatarak yeniletti.[737] Kubbetü's-sikaye'de, bazı önemli günlerde Makâm-ı İbrâhim'de teşhir edilen Zeyd b. Sâbit mushafı ile diğer mushaf ve kitapların muhafaza edildiği bir dolaplık yer bulunmaktaydı.[738]

Fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışından sonra farklı mezhep mensupları kendilerine ayrılan yerlerde cemaatle namaz kıldılar. Bu uygulamanın ne zaman başladığı ve mezhep imamlarına ait makamların üzerinde yer alan yapıların hangi dönemde yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Necmeddin İbn Fehd'in, 1095 yılında Mescid-i Harâm'a Mâlikî makamına yapılan tayinden bahsetmesi;[739] Takıyyüddin el-Fâsî'nin de 1104 yılında Mâlikî ve Hanefî makamlarının varlığını kaydetmiş

olmasından;[740] bu yapıların V. (XI.) yüzyılda konulmaya başlandığını, önce dört Sünnî mezhep daha sonra da Zeydî mezhebi için olmak üzere beşe ulaştığını göstermektedir.

Nitekim İbn Cübeyr 1217 yılında Harem-i Şerif'te zikredilen beş mezhebe mensup insanların kendilerine tahsis edilen makamlarda ayrı cemaatler hâlinde namaz kıldıklarını kaydetmektedir.[741] Eyüp Sabri Paşa, 1265 yılında Harem-i Şerif'te Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri için birer imam tayin edildiğini kaydeder.[742] 1326 yılında Memlûk sultanının emriyle Zeydîler'in makamı kaldırılıp Mescid-i Harâm içindeki faaliyetleri yasaklanmıştır.[743]

Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Ferec zamanında 807 yılında (1404-1405) onarılarak yeniden yaptırılan Kâbe'nin batısında yer alan Mâlikî, Şâfiî ve Hacerülesved'in karşısında zemzem kuyusunun yakınında yer alan Hanbelî makamları iki taş sütun üzerine yapılan bir kemerden oluşuyordu. Kâbe'nin doğusunda Makâm-ı İbrahim'in arkasında yer alan Şâfiî makamında iki sütun arasında her hangi bir yapı bulunmazken, Mâlikî ve Hanbelî makamlarında iki sütunun arasındaki yapının ortasında mihrap bulunuyordu.[744] 1399 yılında tekrar inşa edilen Kâbe'nin kuzeyinde altın oluğun karşısında bulunan Hanefî makamı ise dört taş sütun üzerine kurulmuştu ve üzeri kapalıydı.[745] Öndeki iki direk arasında mermerden bir mihrap vardı.[746] Makamlarda yapılan onarım ve ilâvelerde makamın ait olduğu mezhebe ait ulemadan izin alınması âdettendi.[747]

Harem-i Şerif'te ayrı ayrı makamların yer aldığı dönemlerde hangi mezhep imamının namaza önce başladığı konusunda Mekke'ye hakim olan devletin mezhep anlayışının öncelikli olduğu görülür. Eyyûbîler ve Memlûkler'in ilk döneminde öncelik Şâfiîler'e verilmişti.[748] 1388 yılından itibaren Şâfiîler'in ardından ikinci sırada namaz kılan Hânefilîler'in XV. yüzyıldan itibaren öncelik kazandıkları görülmektedir.[749] Bu sıralamanın bazı vakit namazlarında değiştiği de olurdu. Vaktin darlığı sebebiyle ayrı cemaatler tarafından aynı anda kılınan akşam namazı imam ve müezzinlerin seslerinin birbirine karışmasından dolayı 1408 hac mevsiminden itibaren Memlûk Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Ferec'in emriyle topluca tek bir Şâfiî imamının arkasında kılınması zorunlu hâle getirilmişti.[750]

Hz. Ömer zamanında meşalelerle aydınlatılan Mescid-i Harâm'a Emevî Halifesi Muâviye'den itibaren kandiller konulmuş, Abbasî Halifesi Me'mûn devrinde bunlara fenerler ilâve edilmiş, Hârûnürreşîd döneminden itibaren şamdan ve avize kullanımı yaygınlaşmıştır. III. (IX.) yüzyılda sayıları 455'e ulaşan kandil ve şamdanlara ramazan ayında ve hac mevsiminde sekiz adet avize ekleniyordu.[751] Özel günlerde Mescid-i Harâm'ın kokulanıp tütsülenmesi için konulan buhurdanlıklar aydınlatmada kullanılan araçlarla bir bütünlük arz etmesine özen gösterilmiştir. Mescid-i Harâm'ın içerisinde ve dışında Abbasîler'in ilk döneminde konulan dibek taşı gibi oyuk taşları ilk şadırvan örneği olarak nitelemek mümkündür.[752]

Abbasîler döneminde Mescid-i Harâm'ın bakım ve onarımıyla burada yürütülen dinî hizmetlerin, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin masrafları Bağdat'ta kurulan Dîvânü'n-nafakat'tan karşılanmıştır.[753] Ayrıca Hârûnürreşîd'den itibaren Mescid-i Harâm'a yapılacak her türlü masraf için özellikle Memlûkler döneminde Mısır, Suriye ve Anadolu gibi bölgelerde vakıflar tahsis edilmiş, zamanla ortadan kalkan bazı vakıfların yerine yenileri kurulmuştur.[754]

İslâmiyet'in erken döneminden Memlûkler'e kadar Mescid-i Harâm'ın idaresi Mekke veya Haremeyn valileri yahut onların görevlendirdiği Mekke kadısı veya muhtesipleri tarafından üstlenilmiş, Mekke

Meml k idaresine geçince Harem-i  erif'in i lerine emir adına tayin ettiği  eyh lharem (n ib lharem, n z r lharem) bakmaya ba lamı tır.[\[755\]](#) Hz. Muhammed'in Mescid-i Har m'a müezzin tayin ettiği Eb  Mahz re'den sonra oğlu ve torunları bu görevi yüzyıllarca sürdürmüştür.[\[756\]](#) Bu bağlamda Emev ler'den itibaren Mescid-i Har m için özel görevliler tayin edilip tahsisat ayrılmaya ba landığı ve Abbas ler'le birlikte bunların kurumsal h le geldiği söylenebilir.[\[757\]](#)

Medine'nin İmarıyla İlgili Faaliyetler

Hicret esnasında tam anlamıyla kentleşmemiş ve tarıma dayalı bir ekonomik yapıya sahip olan Medine'nin şehir olarak gelişmesiyle ilgili tüm medenî aktiviteler hicret sonrasında gerçekleşti. İslâmiyet'in ilk döneminden itibaren Medine'de şehirleşme daima teşvik edilmiş ve şehrin İslâmlaşması ile medenîleşmesi bir arada telakki edilerek idare ve savunma, ekonomi ve pazar, dini hayat gibi medenî hayatın en önemli üç fonksiyonu sırasıyla düzenlendi. [\[758\]](#) Gerçekleştirilen yeni yerleşme düzeninde mahallelerin sayısı artarken, şehirle doğrudan ilgili olmayan bazı kenar semtler de kentin bir parçası hâline getirildi ve şehir planı hicretten sonra inşa edilen Mescid-i Nebevî merkezli olarak tasarlandı. [\[759\]](#)

Mescid-i Nebevî inşasıyla birlikte Mescid-i Harâm gibi şehir hayatının merkezine oturarak bir ibadethâne işlevi yanında daha sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan sosyal hayatın pek çok müessesesini bünyesinde barındıran ve "külliye" adı verilen geleneğin de çekirdeğini teşkil etti. Bu bakımdan Abbasî halifelerinden Mehdî-Billah ile Memlûkler'den Sultan Kayıtbay tarafından yapılan geniş kapsamlı Harem-i Şerif'in genişletilmesi ve çevresinin düzenlenmesi şehrin fizikî yapısında önemli değişikliklere sebep oldu. Çünkü yapılanlar sadece Mescid-i Nebevî ile sınırlı kalmamakta ve şehrin tamamını içine almaktaydı. Abbasîler döneminden itibaren su şebekesi, kamu ve çevre sağlığı ile şehir içi ulaşımın sağlanması yolunda sürekli tedbirler alınarak şehrin fizikî yapısına sosyal ve kültürel bina kompleksleri ilâve edildi. Medine'ye halifeler, hanedan mensupları ve diğer ileri gelenler ile oluşturulan zengin vakıflar sayesinde idarî binalar, mescidler, medreseler, tekkeler, zâviyeler, ribâtlar, imâretler ve sebiller gibi yapılar inşa edilmiş ve bunlar bir taraftan şehrin fizikî yapısını güzelleştirirken, diğer taraftan da şehrin ekonomik hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Bunlardan medrese, tekke, zâviye ve ribâtlar hac mevsimlerinde veya ilim tahsili için Medine'ye gelenlere misafirhâne görevi de yapıyorlardı. [\[760\]](#)

Muktedir-Billâh'ın annesi hacıların ekonomik durumlarının yanında sağlık durumlarıyla da ilgilenmiş, Haremeyn'e tıbbî malzeme göndermeyi âdet edinmişti. [\[761\]](#) Medine'de sağlık problemlerinin çözümüyle ilgili ilk ciddi adım Büveyhî Hükümdarı Adudüdevle tarafından yaptırılan hastane ile atıldı ve uzun süre hizmet veren şehrin tek hastanesi Memlûk Sultanı Baybars I tarafından tamir ettirildi. [\[762\]](#) Memlûklüler'in son döneminde Medine'de yaşayan Sehâvî (ö. 1496) zamanında bu hastanenin çalıştığını kaydetmektedir. [\[763\]](#)

Hilâfet merkezinin nakledilmesi, merkezî idareye uzaklık, ekonomik imkânların kısıtlılığı ve Medine'nin çevresinde bedevî kabilelerin varlığı şehri saldırı ve tecavüzlere açık hâle getirmişti. Medine'nin dış saldırılara karşı korumak amacıyla Mescid-i Nebevî merkezli olarak surlarla çevrilmesi ihtiyacı ortaya çıktı. Büveyhî Hükümdarı Adudüdevle tarafından 360 (970-971) yılında taş ve kerpiç kullanılarak yaptırılan [\[764\]](#) surların Cennetü'l-Bakî, Uhud, Kubâ ve Akîk'e çıkan dört adet ahşap kapısı vardı. [\[765\]](#) Bu surlar zaman içerisinde harap olmuş temelinden başka her hangi bir iz kalmamıştı. [\[766\]](#) 540'da (1145-46) Medine'de bir medrese de yaptırmış olan Zengîler'in ünlü veziri Cemaleddin el-İsfehânî tarafından Medine'nin surları yenilendi. [\[767\]](#)

Şehri kısmen kuşatan ve bedevî hücumlarına karşı yetersiz kalınca bu surlar Nureddin Mahmud Zengî tarafından 1162'de Mescid-i Nebevî merkez alınarak şehrin daha fazla bir kısmını içine alacak şekilde yeniden yaptırıldı. Eskiden olduğu gibi dört kapısı bulunan Medine surunun Bakî tarafındaki

kapısına bir kitabe konuldu.[768] İkinci defa ve daha geniş bir alanda Medine'nin güvenliğini sağlayan bu surun yapılmasından sonra sur içinin yanında sur dışında da yerleşim başladı.[769] Sonraki dönemlerde bazen tamir ettirilen Medine surlarıyla ilgili en kapsamlı çalışma, el-Meliküssâlih Muhammed b. Kalavun'un emriyle Medine valisi Sa'd b. Sâbit tarafından 1350 yılında başlatılmış ve 1354 yılında Medine valisi Fazl b. Kasım tarafından tamamlanarak gerçekleştirilmişti.[770]

Merkezî idareden oldukça uzak olan ve yapılan düzenlemelerin bir kısmının sadece hac mevsimiyle sınırlı olması ve malzemenin neredeyse tamamının Hicaz dışından getirilmesi yapılan yatırımların maliyetlerini artıran faktörlerdendi. Gerek Medine'nin mukaddes konumu ve gerekse buraya yatırım yapanların bunu bir perestij vasıtası gördükleri için bunlar dikkate alınmıyor ve nüfus azalması, sosyal yapı bozulması, bedevî baskınları ve yangınlar gibi olguların yanında coğrafi konum ile merkeze uzaklıktan kaynaklanan problemler buraya yansıtılmamaya çalışılarak bunların fizikî yapıda gerçekleştireceği tahribatın mümkün olduğunca az olmasına çaba gösteriliyordu. Çünkü Medine'nin yolları, sokakları, pınarları, evleri ve çevresi de dâhil olmak üzere şehrin her tarafında İslâmiyet'in ilk döneminden hatıra taşıyan manevî bir tarafının olduğuna inanılıyordu.[771]

Abbasîler döneminden itibaren önemli bir kısmı Ömer b. Abdülaziz'in çabalarıyla ortaya çıkarılan ilk döneme ait hatıra taşıyan ve Medine'nin fizikî yapısının tamamlayıcı bir unsuru olan bu mekânların bakım ve onarımına ayrı bir önem verilmiştir. Medine ile ilgili çalışmalarıyla tanınan ve ömrünün önemli bir kısmını bu şehirde geçiren Sehavî'nin (ö. 1496) zamanında bu türden 51 adet mescidin olduğunu kaydetmiş olması bu hususu teyit etmektedir.[772] Yine Sehâvî'den Cennetü'l-Bakî ile Uhud Şehitliği'nde önemli kimselerin kabirlerinin kubbe ile örtülerek türbe hâline getirilmiş olduğunu da öğrenmekteyiz ki,[773] İbn Battûta bunlar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.[774] Bunların neredeyse tamamı Abbasîler ve sonraki dönemlerde gerçekleşmişti. 765 yılında yılında vefat eden Ca'ferî fikhının kurucusu Ca'fer es-Sâdık Cennetü'l-Bakî'de babası ve dedesinin yanına Ali evlâdına ait türbeye defnedilmiş olması erken dönemden itibaren kubbeli mezarların varlığına işaret etmektedir.[775] Cennetü'l-Bakî'de türbe haline getirilen diğer önemli mekânlar arasında Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim ile Selmân-ı Fârisî'nin kabirlerinin bulunduğu yerler sayılabilir.[776] Öbür yandan sağlıklarında Medine'de türbe şeklinde hazırladıkları mezar yerine veya Cennetü'l-Bakî'ye defnedilmeyi vasiyet edenler vardı.[777]

Mekke kadar olmasa da Medine'nin de bazen sel baskınlarına uğradığı ve maddî kayıpların olduğu görülmektedir. 19 Şubat 1286 tarihinde Medine ve çevresine çok şiddetli bir yağmur yağmış Mescid-i Nebvî başta olmak üzere çevresindeki evler ciddî hasar görmüştü. Yağmurun akabinde gelen sel ise sadece binalara değil aynı zamanda hurma bahçeleri başta olmak üzere tarım alanlarında büyük hasara sebep olmuş ve bazı su kaynakları zarar görmüştü.[778] Medine emiri Cemmâz b. Şeyha şehirde olan durumu el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'a bildirdi. Bu işin yapılması için özel çaba gösteren Kalavun'un emriyle başta Mescid-i Nebvî olmak üzere Medine'deki hasar gören bütün yerler tamir edilmeye başlandı ve işlerin bir kısmı Kalavun'un vefatından sonra (1290) Memlûk sultanı olan oğlu el-Melikü'l-Eşref Halil zamanında tamamlandı.[779]

Mescid-i Nebevî'yi Genişletme ve Yenileme Çalışmaları

İslâm tarihinde bir dönüm noktası olan Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra gerçekleştirilen ilk faaliyetlerin başında Mescid-i Nebevî'nin inşası gelir. İslâmî ilimlerin yazıya geçirildiği Abbasîler döneminde yapılan tartışmalar arasında Mekke ve Medine mescitlerinden hangisinin daha faziletli olduğu konusu da vardı. Bilginlerin çoğuna göre Mescid-i Nebevî fazilet bakımından Mescid-i Harâm'dan sonra gelir. Ancak İmam Mâlik başta olmak üzere bazı bilginlere göre ise Hz. Muhammed buraya defnedildiğinden Mescid-i Nebevî daha faziletlidir. [\[780\]](#) Hz. Muhammed zamanından itibaren çeşitli dönemlerde genişletilen Mescid-i Nebevî ile Abbasîler zamanından itibaren Medine'ye hakim olan hükümdar, sultan ve devlet adamları ilgileniyorlardı.

Abbasî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansûr Mescid-i Nebevî'yi genişletmek istemiş ve bununla ilgili Medine'den bazı kimselerle yazışmıştı. Özellikle cuma günleri Mescid-i Nebevî'nin çevresindeki bazı mekânların namaz için kullanılması genişletme faaliyetinin yapılmasını gerekli kılıyordu. Ancak Mescid-i Nebevî'nin konumu ve Medine'deki muhalefet hareketleri böyle bir çalışma yapmaya izin vermedi. [\[781\]](#) Ebû Ca'fer 758 yılında Medine'ye geldiği zaman Mescid-i Nebevî'nin avlusunun bir paravanla kapatılmasını istedi. Ortasında bir direğin olduğu Cidde'den getirilen gemi halatıyla tutturulan bir çadıra benzeyen bu paravan her hafta cuma günleri kuruluyor ve namazdan sonra kaldırılıyordu. Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kalkışmasına kadar kullanılan bu paravanın malzemesi onun kıyamı esnasında tamamen ortadan kaldırılarak yok edildi. [\[782\]](#)

Abbasî halifelerinden Mehdî-Billâh, 777 yılında Medine'ye geldiğinde Mescid-i Nebevî'nin hizmet vermede yetersiz kaldığını görüp genişletmeye karar verdi ve burada bulunan maksûrenin de kaldırılıp mescitle aynı seviyeye getirilmesini emretti. [\[783\]](#) Önce yapılacak işin planı çizildi, gereken bütçe oluşturuldu ve tepe camı başta olmak üzere gerekli malzeme Şam'dan deniz yoluyla getirildi. Medine valisi Ca'fer b. Süleyman'ın öncülüğünde gerçekleştirilen genişletme işinin sorumluluğu Ömer b. Asım b. Ömer b. Abdülaziz ile Şamlı Abdülmelik b. Şebîb'e verildi. [\[784\]](#) Daha sonra başlayan çalışmalarla sadece kuzey yönünden genişletilerek yaklaşık 9309 m²'ye ulaşan Mescid-i Nebevî'deki sütun sayısı 290'a ulaştı. [\[785\]](#) Süslemesine özel bir önem verilen kible duvarının alt kısmı mermer kaplanırken üst tarafı ise uzaktan mozaik gibi görünen altın parçalarıyla, doğu ve batı duvarlarının avluya dönük yüzleri de renkli dekoratif oymalarla süslendi. [\[786\]](#) Genişletme faaliyetlerinin Mehdî-Billâh'ın emriyle 162'de (778-79) başlayıp 165'te (781-82) tamamlandığı bir kitâbe ile kayıt altına alındı. [\[787\]](#) Mehdî, Mâlik b. Enes'e giderek Hz. Peygamber'in minberine Emevîler'in yaptıkları ilâveleri kaldırmak istedi. Ancak İmam Malik ahşap olan minberin bundan hasar göreceğini söyleyince bundan vazgeçti. [\[788\]](#)

Hârûnürreşîd, Me'mûn, Mütevekkil-Alellah, Mu'tazîd-Billâh dönemlerinde de Mescid-i Nebevî'nin bazı bölümlerinde onarım ve değişiklikler yapıldı. Ancak bu faaliyetler esnasında Mescid-i Nebevî'nin alan hacminde herhangi bir değişiklik olmadı. Hârûnürreşîd zamanında 809 yılında Medine valisi Ebü'l-Buhterî tarafından gerçekleştirilen bazı tadilat ve onarımlar esnasında Hz. Muhammed'in kabrinin bulunduğu yerin tavan kısmı onarıldı ve avludan kible tarafına su girmesini önlemek için kesme taştan küçük bir set yapıldı. [\[789\]](#) Mütevekkil-Alellah 860 yılında Mescid-i Nebevî'de bazı onarım ve yenileme faaliyetlerinin yapılmasını emretti. İshak b. Mesleme'nin yapım

sorumluluğunu üstlendiği çalışmalarda, zeminine mermer döşenen Mescid-i Nebevî'nin iç duvarları 1.75 m yüksekliğinde mermerle kaplandı ve kaplama yapılmayan duvarlar da mozaikle sıvandı.[790]

Mescid-i Nebevî'nin zaman zaman doğal afetlere maruz kaldığı haberlerine tarih kitaplarında rastlanır. 1068 ve 1121 yıllarında Medine yakınlarında meydana gelen iki depremden Mescid-i Nebevî ciddî anlamda hasar görmüştü. Medine mescidinin gördüğü hasar giderilirken bazı bölümleri de yenilendi.[791] 22 Eylül 1256'da Mescid-i Nebevî'de meydana gelen yangın büyük hasara sebep oldu ve avludaki zahire konulan kubbe dışındaki ahşap olan her şey zarar gördü.[792] Bunun üzerine yangının verdiği tahribatın ortadan kaldırılması için Abbasî Halifesi Müsta'sım-Billâh, Irak hac kafilesıyla malzeme ve eleman gönderip imar faaliyetlerini başlattı. Ancak Hülâgû'nun Bağdat'ı işgal ederek Abbasî hanedanına son vermesi çalışmaların yarıda kalmasına sebep oldu.[793]

Abbasîler'den sonra Mescid-i Nebevî'nin bakımını üstlenen Memlûkler'den Sultan el-Melikü'l-Mansûr Nureddin Ali, yarım kalan faaliyetleri Yemen Hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer Şemseddin Yûsuf'un da katkısıyla yeniden başlattı. Bununla birlikte dört ana kapının bulunduğu ön tarafın imarı ancak Memlûk Sultanı Kutuz zamanında (1259-1260) tamamlanabildi.[794]

1264 yılında mescidin tavanının yapımı tamamlandı ve kuzey tavanı hariç sıcağı kesmesi için tavanın üzerine ikinci bir tavan daha yapıldı ve minareler ile kapılar yenilendi. 1256 yılının sonlarında başlayan çalışmaların geriye kalan kısmı Bağdat Abbasî hilâfetini Mısır'da yeniden kuran I. Baybars tarafından ancak 668'de (1269-70) bitirilebildi.[795]

I. Baybars 1260-1265 yılları arasında, her yıl Mescid-i Nebevî'nin yarım kalan imarını tamamlamak için Medine'ye gönderilecek malzeme ve aletleri Kahire'de halka teşhir edip usta ve işçilerle birlikte buraya gönderirdi.[796] Bundan sonra Medine'ye gönderilecek her türlü malzemenin halka teşhir edildikten sonra törenle yola çıkarılması âdet oldu.

Mescid-i Nebevî, Sultan Kayıtbay dönemine kadar herhangi bir değişikliğe uğramadı. Kayıtbay Hücre-i Saâdet'in kubbesini yenileyerek mescidde bazı düzenlemeler yaptı (1476).[797] 5 Kasım 1481 tarihinde Mescid-i Nebevî'nin güneydoğu köşesindeki minareye düşen bir yıldırım sebebiyle çıkan yangında Hücre-i Saâdet'i örten iç kubbe hariç iki tavan, minber ve maksûre tamamen yandı; sütunların büyük bölümü de zarar gördü. Bunun Sultan Kayıtbay tarafından Memlûk sanatının özelliklerine göre tezyin edilen Medine Mescidi'nin yenilenmesi 1483 yılında tamamlandı.[798] Bazı ince işler ve çevre düzenlemeleri ertesi yıl bitirildi ve sütun sayısı 305, tavan yüksekliği 11 m olan Mescid-i Nebevî'nin alanı 9429 m²'ye ulaştı.[799] Hücre-i Saâdet'in kubbesinin yerine daha büyük bir kubbe ve mescidin Bâbüsselâm tarafına iki kubbe daha yapıldı. Batı duvarına bitişik Bâbüsselâm ile Bâbürrahme arasında bir medrese ve ribât inşa edilerek bir külliye olarak birçok fonksiyonu olan Mescid-i Nebevî modernize edildi.[800]

Yapıldığı yıllarda hurma dalları yakılarak aydınlatılan Mescid-i Nebevî'ye zaman içerisinde büyük kandiller asılmış ve buhurdanlıklar konulmuştur. Daha sonra kandil, fener, mum ve meşale gibi aydınlatma araçları kullanılmış, bunlar için özel tahsisatlar ayrılmıştır.[801] Mescidin tamamının ilk olarak ne zaman tefriş edildiği bilinmemekte, ancak konuyla ilgili haberlerin Memlûk devrinin sonlarına doğru arttığı görülmektedir.[802]

İlk zamanlarda Medine valileri veya özel görevliler vasıtasıyla takip edilen teknik ve mimarî işler

için ise Memlûk döneminde dâimî statüde bina eminleri vazifelendirilmiştir.[\[803\]](#) Mescid-i Nebevî, Hz. Peygamber'den Abbasîler'in sonuna kadar Mekke veya Haremeyn valisi yahut onlar tarafından görevlendirilen Medine kadısı veya muhtesibleri tarafından yönetilmiş, Eyyûbîler döneminden itibaren ise Mescid-i Nebevî'de görevlendirilen hadımlerin başkanı olan şeyhülharem bunlara ilâve edilmiştir.[\[804\]](#) Bu arada Mescid-i Nebevî'nin ihtiyaçları için vakıflar kurularak buradaki hizmetlerin aksamamasına önem verilmiştir.[\[805\]](#)

Hz Muhammed'in Hz. Âişe'nin odasına defnedilmesinden sonra burası Hücre-i Saâdet adıyla anılmaya başlandı. Mescid-i Nebevî ile ilgili bütün onarım faaliyetlerinde Hücre-i Saâdet'e öncelik verilmiş, burası, Hz. Peygamber'in minberinin bulunduğu yerle bütünleşerek mescidin en önemli bölümü hâline gelmiştir. 19 Şubat 1286 tarihinde Medine ve çevresine çok şiddetli bir yağmur yağmış Mescid-i Nebevî başta olmak üzere çevresindeki evler ciddî hasar görmüştü. Medine emiri Cemmâz b. Şeyha şehirde olan durumu el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'a bildirdi. Bunun üzerine Mescid-i Nebevî'nin hasar gören yerleri tamir edilmeye başlandı ve Hücre-i Saâdet'in üzerine ilk defa ahşap bir kubbe inşa edildi. Kurşun levhalarla kaplanan bu kubbe daha "Kubbetü'n-nûr" adıyla anılmaya başlandı.[\[806\]](#) Mescid-i Nebevî'nin diğer işleri ise Sultan Kalavun'un vefatından sonra (1290) Memlûk sultanı olan oğlu el-Melikü'l-Eşref Halil zamanında tamamlandı.[\[807\]](#) Kurşun levhaların kaplandığı Hücre-i Saâdet'in kubbesinin altın ve gümüş kullanılarak tezyin edildiği zaman zaman bazı Medine emirlerinin bunları sökerek şahsi amaçları için kullanmalarından anlaşılmaktadır.[\[808\]](#) Hz. Muhammed'e ait bazı özel eşya burada muhafaza altına alınmıştı.[\[809\]](#)

Mescid-i Nebevî içerisinde Hz. Muhammed'in kabri ile minberi arasındaki yaklaşık 330 m²'lik bölüme Ravza-i Mutahhara adı verilir.[\[810\]](#) Bu alanın ortasında Kayıtbay tarafından gönderilen minber durmaktadır. Ravza-ı Mutahhara'da İslâmiyet'in ilk döneminden her biri ayrı bir hatıra taşıyan ve bunlara uygun adlar almış olan sütunlar (üstüvâne) vardır. Bu sütunlar Mescid-i Nebevî genişletilirken diğer sütunlardan ayrı bir tarz ve şekilde süslenerek ilk dönemden kaldığı belli olacak şekilde muhafaza edilmiştir.[\[811\]](#)

Muâviye b. Ebû Süfyân devrinde altı basamak ilâve edilen ilk minber 1256 yılındaki yangında yanınca yerine Yemen hükümdarı el-Melikü'l-Muzaffer Şemseddin tarafından gönderilen minber konulmuş (1258), ardından bu minber Memlûk Sultanı I. Baybars tarafından yenilenmiştir (1268).[\[812\]](#) Memlûk Sultanı Berkuk'un 1395'de gönderdiği minberi 1417'de Memlûk Sultanı Şeyh el-Mahmûdî değiştirmiştir.[\[813\]](#) Bu minber 1481'deki Mescid-i Nebevî yangınında hasar görerek kullanılamaz duruma gelince Medineliler tuğla ve alçıdan yeni bir minber yaptırmış, bu minber, Kayıtbay tarafından 1483'de gönderilen mermer minberin Mescid-i Nebevî'ye konulmasına kadar kullanılmıştır.[\[814\]](#) Hz. Osman zamanında Resûl-i Ekrem'in minberinin üzerine bir kubbe yapılarak kumaşla örtülmüş ve basamakları abanoz ağacıyla kaplanmıştı. Abbâsîler her yıl alametleri siyah bir örtü göndermeyi âdet edinmişlerdi.[\[815\]](#) İbnü'n-Neccâr (ö. 1245) zamanında minberin üzerine giydirilen örtülerin sayıları artıp hasar verecek hâle gelince indirilerek Mescid-i Nebevî'nin kapılarına perde yapıldığını haber vermektedir.[\[816\]](#)

Ömer b. Abdülazîz, Mescid-i Nebevî'yi imar ederken ön duvara oyulmuş niş tarzında bir mihrap ilâve etmiş, bu mihrap daha sonra Hz. Muhammed'in mihrabı olarak tanınmıştır. Velîd b. Abdülmelik ve Mehdî-Billâh dönemlerinde yapılan düzenlemelerde mihraba giden revakın tezyinatına özel bir

önem verilmiş, çok dengeli çizgiler taşıyan, sağında imamın girmesi için bir kapısı bulunan mihrabın üstü altın tezyinatlı bir kubbe ile örtülmüştür.[\[817\]](#) Daha sonra Memlûk Sultanı Kayıtbay, 1483’de siyah-beyaz ve renkli mermerden yeniletip madalyon ve şerit hâlinde celî sülûs yazılar ve geometrik motiflerle süslettiği yeni bir mihrabı Mescid-i Nebevî’ye koydurmuştur.[\[818\]](#) Mescid-i Nebevî’de Hz. Muhammed’in mihrabından başka “Mihrâbü’t-teheccüd”, “Mihrâbü’l-Fâtıma” gibi mihraplar da vardır. Mescid-i Nebevî’de farklı mezhepler için ayrı ayrı mihraplar konulmuştur. Bunların en meşhuru, Memlûk Sultanı el-Melikü’l-Eşref İnal’ın 1457’de koydurduğu Hanefî mihrabıdır.[\[819\]](#)

Mescid-i Nebevî’ye ilk mahfili (maksûre) Hz. Ömer’in namaz kıldırırken şehid edilmesini dikkate alan Hz. Osman yaptırmıştır. Memlûk Sultanı I. Baybars 666 (1267-68) yılında 3,5 m yüksekliğinde iç kapısı olan ahşap bir mahfili Mescid-i Nebevî’ye dâhil etmiştir.[\[820\]](#) İlk zamanlarda basit ve sade yapıda ahşap olan mahfil, Sultan Kayıtbay tarafından kare planlı ince ve zarif dört direktan bir kaide üzerine tamamı mermerden yaptırılmıştı.[\[821\]](#)

Ömer b. Abdülazîz, Mescid-i Nebevî’yi genişletirken dört köşesine 8 × 8 zirâ ebadında bir kaideye oturan yaklaşık 26 m yükseklikte dört minare yaptırmış, 97’de (716) Süleyman b. Abdülmelik, güneybatı köşesindeki minareyi şerefesinin mesken mahremiyetine zarar verdiği gerekçesiyle yıktırmıştır.[\[822\]](#) Mescid-i Nebevî’nin bundan sonra yüzyıllar boyunca üç minareli olarak kaldığı, Medine’yi ziyaret eden İbn Cübeyr’in kayıtlarından anlaşılmaktadır.[\[823\]](#) Muhammed b. Kalavun’un 706’da (1306-1307) inşa ettirdiği minare Bâbüsselâm adıyla meşhur olmuştur.[\[824\]](#) 5 Kasım 1481 mescidin güneydoğu köşesindeki minarenin bir kısmının yıldırım sebebiyle yıkılmasının ardından Mescid-i Nebevî imar edilirken bütün minareler tekrar yapılmıştır.[\[825\]](#)

Emevîler döneminden itibaren Mescid-i Nebevî’nin ortasında kum ve çakıl dökülmüş, iki tarafına hurma ağaçlarının dikildiği, üzeri bir alan oluşturularak Harem-i Şerif’in unsurları arasına eklendi. Daha sonra “kumluk” adıyla meşhur olan bu alan, ilk defa Ebû Ca’fer el-Mansûr zamanında ahşap direklerle gerilen iplerin üzerine konulan örtülerle kapatıldı.[\[826\]](#) 439’da (1047-48) Medine’yi ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev, Mescid-i Nebevî’nin üstü açık kısımlarının üzerinin kuşların girmemesi için ağla örtülmüş olduğunu kaydetmesinden[\[827\]](#) bu alanın gölgelendirilmesinin sürdüğü anlaşılmaktadır.

Mescid-i Nebevî’nin kapıları, genişletmeler sırasında daha ileriye alınmaları dışında Mehdî zamanındaki imara kadar herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Bu dönemde doğu ve batı duvarlarında sekizer, güney ve kuzey duvarlarında dörder olmak üzere kapı sayısı yirmi dört olmuştur.[\[828\]](#) Hz. Muhammed, hastalığı sırasında Hz. Ebû Bekir’in kapısı dışında mescidin avlusuna açılan bütün kapıların kapatılmasını istediğinden[\[829\]](#) bu kapı genişletmelerde korunmuş ve mescit dışına yeraltından bir geçit konulmuştur. Geçidin çıkışı Kayıtbay Medresesi’nin inşası esnasında kapatılmış, geçit ise çeşitli eşyaların konulduğu küçük depolar hâline getirilmiştir. Mescid-i Nebevî’de “Meşrebe” veya “Hizâne” adları verilen oda beytûlmâl görevi yapmaktaydı. Mescidin sahanlığının ortasındaki araç ve gereçlerin saklandığı yere ise “Kubbetü’z-zeyt” adı verilmekteydi.[\[830\]](#)

Mescid-i Nebevî’nin çeşitli yerlerine erken dönemden itibaren su getirilmiştir. Abbasîler’in ilk döneminde Harem-i Şerif’in iç ve dış bölümlerinde abdest almak ve su içmek için on dokuz adet su mahalli bulunduğu rivayet edilmektedir.[\[831\]](#) 1326’da Medine’yi ziyaret eden İbn Battûta Hücre-i Saâdet’in kuzeyinde mermer bir havuz bulunduğunu, Bâbüsselâm’ın yanına Aynüzzerkâ kaynağından

gelen çeşmeye bir merdivenle inildiğini kaydetmektedir.[\[832\]](#) Mescid-i Nebevî'ye ilk şadırvan Memlük Sultanı Kalavun tarafından inşa ettirilmiştir.[\[833\]](#)

ABBASÎLER'DEN OSMANLILAR'A HAC

İlk dönem Abbasî halifeleri hac vesilesiyle Mekke ve Medine şehirlerini ziyaret etmeye önem veriyorlardı. Bu ziyaretler hac görevini yerine getirmenin yanında özellikle Haremeyn şehirlerinde yaşayan ulemanın desteklerini almak ve İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Mekke ve Medine'ye gelen insanlarla görüşerek memleketleri hakkında bilgilenmek bakımından önem arz ediyordu. Abbasîler'in ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr 758, 765, 766, 769 ve 775 yıllarında hac için Haremeyn'e gitmiş ve sonuncu yolculuğunda haccını tamamlayamadan hac yolunda vefat etmişti.[\[834\]](#) Babası Ebû Ca'fer zamanında 770 yılında emîr-i hac olan Mehdî-Billâh hilâfeti süresince iki defa hac etmiş (777) ve Haremeyn halkı için Mansûr tarafından iptal edilen imtiyazları geri vermesi başta olmak üzere pek çok ihsanda bulunmuştu.[\[835\]](#)

Abbasî halifeleri içerisinde hac için Haremeyn'e en çok giden halife Hârûnürreşîd'dir. Dokuz veya on bir kez hacca giden Hârûnürreşîd bunların beş veya altısında hanımı Zübeyde'yi, birinde de oğulları Emîn ve Me'mûn'u beraberinde götürmüştü.[\[836\]](#) 795 yılı Ramazan ayında umre için Mekke'ye gelen Hârûnürreşîd daha sonra Medine'ye giderek hac zamanına kadar orada kalmıştı. Hac için Mekke'ye geldiği zaman hac yerlerinin tamamına yaya olarak gitmek suretiyle haccını tamamlamıştı.[\[837\]](#) Hacca geldiği zaman Mekke ve Medine'de halka geniş ihsanlarda bulunan ve hediyeler dağıtan Hârûnürreşîd'in beraberinde aralarında yüz adet fakih ve çocuklarında bulunduğu büyük bir topluluk yer alırdı.[\[838\]](#)

Hârûnürreşîd sonrası Abbasî halifeleri ile Fâtımî halifeleri yolculuğun uzun süreli olması sebebiyle uzun süre devlet merkezinden ayrılmanın ortaya çıkaracağı siyasî boşluk başta olmak üzere, iç karışıklıklar, dış tehditler, bedevîlerin çapulculukları, iktisadî sıkıntılar ve sağlık problemleri gibi hac yolculuğu ve merasimlerini etkileyen faktörler sebebiyle hacca gidemiyorlardı. Bunun yerine kendi adlarına bir vekil göndererek ve hac yolculuğu ile merasimlerinin emniyet içerisinde yapılabilmesi için çeşitli tedbirler alıyorlardı. Bu tedbirlerin başında hac kervanlarının geçeceği güzergâh üzerindeki görevlilerin hacı kafilesinin güvenlik ve emniyetini sağlayarak emîr-i hacca yardımcı olmaları geliyordu.[\[839\]](#) Abbasîler zamanında üst düzey devlet görevlileri ancak izin almak suretiyle hacca gidebilirlerdi. Abbasîler'in önemli kumandanlarından İnak et-Türkî Halife Mütevekkil'den hac için izin istemiş, Mütevekkil sadece izin vermekle kalmamış, İnak'ın geçeceği yerlerde misafir edilmesini hutbelerde adının anılması ve dua edilmesi hususunu da özellikle belirtmişti.[\[840\]](#)

Mekke ve Medine'nin nüfus yapıları hac mevsimlerinde önemli oranda artıyordu. Bu şehirlere gelen insanların barınma ve beslenme işlerinin sağlanması gerekiyordu. Özellikle gıda ihtiyacının tamamına yakını dışarıdan temin edilmek zorunda olan Mekke'de gerekli önlemler alınmadığı zaman pahalılık ortaya çıkıyor gerek yerli ve gerekse ziyaretçilerin geçim şartları zorlaşıyordu. Bu bakımdan Abbasîler'den itibaren Haremeyn'e hakim olan devletlerin üzerinde durdukları hususların başında fiyat istikrarının sağlanması geliyordu. Alınan bütün tedbirlere rağmen kıtlık, Mekke şeriflerinin yanlış politikaları, isyanlar, Hicaz'da meydana gelen olaylar ve bedevî baskınlarından dolayı bazı yıllarda Mekke ve Medine'de ortaya çıkan pahalılık hayatı olumsuz olarak etkilemiştir.[\[841\]](#) 908 yılı hac mevsiminde Müktefi'nin vefatı ve Muktedir-Billâh'a biat edildiği haberi Mekke'ye ulaşınca cülus bahşisi isteyen askerler Mina'da olaylara sebep olmuşlar; oluşan kargaşa ortamı hac törenlerinin sağlıklı yapılmasına engel olmuştu.[\[842\]](#)

Mekke ve Medine’de güvenliğin sağlanması kadar bu iki şehre güvenlik içerisinde ulaşımın sağlanması için Abbasîler döneminden itibaren çeşitli tedbirler alınmıştır. Ortaçağda hac için uzun ve zahmetli toplu yolculuklar yapıyordu. Her yıl gerçekleşen bu toplu yolculuklar için oluşturulan hac kervanlarına deve temin etmek, ücret karşılığında yol güvenliklerini sağlayarak onlara rehberlik etmek ve onları çeşitli saldırılardan önlemek merkezî otorite tarafından görevlendirilen küçük muhafız birliklerinden çok hac yolları güzergâhında bulunan bedevî kabileler tarafından üstleniliyordu.[843] Tarih boyunca hac ve ticaret kervanlarına baskın yapmayı âdet edinmiş olan bedevîlerin baskın ve saldırılarından korunmak için onların topraklarından geçerken belli bir miktar ücret ödenmesi de gerekirdi. Merkezî otoriteler ancak bu şekilde bu bölgede güvenliği sağlayabiliyorlar ve hac kervanlarının güvenlik içerisinde gidip dönmesi için önemli ölçüde ekonomik kaynak ayırıyorlardı.

Alınan tedbirlere rağmen Abbasîler döneminden itibaren merkezî hükümetlerin Hicaz’da uğraştıkları problemlerin başında yol kesme ile sık olmamakla birlikte Mekke ve Medine’nin içerisinde ve hac güzergâhı üzerinde yağmalama olaylarına rastlanılmaktadır.[844] Bazen Mekke’de meydana gelen yağmalama olaylarında şehri yöneten şeriflerin bizzat müdâhil oldukları görülür.[845] Bazen de şerifler ile emîr-i hac arasındaki otorite paylaşımı Mekke’de problemlere sebep olur, şehir halkı ve hac için Mekke’ye gelenler bundan zarar görürlerdi.[846] 1212 yılı hac mevsiminde Mekke’de yağmalanan Irak hacı kafilesinin kaybı bir milyon dinar gibi yüksek bir miktara ulaşmıştı.[847]

845 yılında Benî Süleym kabilesinden bir grup eşkıyanın Medine’de isyan edip Mekke ve Medine arasında yol kesmesi ve bazı köyleri yağmalaması üzerine Abbasî Halifesi Vâsik-Billâh tarafından gönderilen Boğa el-Kebîr lakaplı Ebû Musa et-Türkî Medineliler’in de yardımıyla âsileri cezalandırmayı başarmıştı.[848] Benî Süleym başta olmak üzere bazı bedevî kabilelerin sonraki dönemlerde hac yollarının güvenliğini tehdit ettikleri örneklere sıkça rastlanmaktadır.[849] Bedevî kabilelerin yol kesiciliği ve yağmacılık yapmaları Mekke ve Medine’de siyasî ve iktisadî bakımdan istikrarsızlığa sebep olmuş ve bazı yıllar Haremeyn’e hac kafileleri ulaşamamış veya hiç gönderilememiştir.

979 veya 980 yılında Fatımîler adına hac emiri olan Bâderîs b. Zîrî Mekke’ye geldiğinde yanına gelen yankesici ve hırsızlardan oluşan bir grup ona şöyle bir teklifte bulunmuştu: “Bize bu mevsimi 50.000 dirheme sat ve bizi serbest bırakarak yapacağımız hırsızlıklara karışma.” Emîr-i hac onların teklifini kabul ederek antlaşma yapmak için arkadaşlarının tamamıyla toplanıp huzuruna gelmelerin istemiş, onları huzuruna topladıktan sonra ellerini keserek cezalandırmıştı.[850] Mekke’deki otorite boşluğuna işaret eden bu olay hac mevsimlerinde sadece hac yollarının değil Mekke ve Medine’nin iç güvenliğinin sağlanmasının da önemli olduğunu göstermektedir.

Öbür yandan 1235 yılı hac mevsiminde olduğu gibi örneği çok olmamakla birlikte yoğun dış ilişkiler Haremeyn’e hac kafilelerinin ulaşmasını engelliyordu. Bu sene Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü’l-Kamil ile Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad arasındaki mücadeleden dolayı Mısır’dan deniz yoluyla ve Yemen’den karayoluyla gelenlerin dışında hiç kimse hac yapamamıştı.[851] Mekke ve Medine’ye gönderilen eşya ve malzemenin her hangi bir saldırıya uğramadan ulaşması için bazı ilginç tedbirlerin de alındığı görülür. Büveyhîler’den Adudüddavle Mekke’ye giden eşya ve yiyecek malzemesinin buraya ulaşmadan yol kesicileri tarafından gasbedilmesini önlemenin yolunu onlara zehirli tatlı ikram etmekte bulmuştu.[852]

Abbasîler döneminden itibaren yol güvenliğinin sağlanması kadar yolculukların daha iyi imkânlar içerisinde gerçekleştirilmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. İlk Abbasî Halifesi Seffâh 752 yılında Kûfe'den Mekke'ye kadar ulaşan güzergâhı sınır taşları dizdirerek belirgin hâle getirmişti.[\[853\]](#) Bu konuyla ilgili en kapsamlı çalışma Haremeyn şehirleriyle Yemen arasındaki ilk berîd (posta) teşkilatını kuran Mehdî-Billâh tarafından gerçekleştirildi. Mehdî 161 yılında (777-778) hac yollarının yenilenmesini, kuyular kazılarak küçük havuzlar yapılmasını ve yol boyunca istirahat yerlerinin inşa edilmesini emretti. Yapılan çalışmalar neticesinde Irak-Haremeyn ve Mekke-Medine arasındaki ulaşım daha kolaylaşmış ve Hicaz yolu Abbasî ülkesindeki en geniş ve güvenli yollardan birisi hâline gelmişti.[\[854\]](#)

Mehdî tarafından başlatılan bu çalışmalar sonraki dönemlerde geliştirilerek sürdürülmüştür. Fatımîlerin Yemen valisi olan Ali es-Süleyhî'nin Hicaz bölgesinde yaptığı ıslahatların arasında bölge içerisindeki hac yollarını güvene kavuşturmak, onları ıslah etmek, hac kabilelerinin ulaşımını kolayca yapmalarını sağlamak bulunuyordu. 834'te (1430-31) Emîr Şâhin Mekke-Kahire yolu üzerinde bazı düzenlemeler yaptı ve dinlenme yerleriyle su sistemini onarttı.[\[855\]](#) Mısır ve Şam hac kabilelerinin geçtikleri yerlerde bugün hala ayakta olan özellikle Memlûkler döneminden kalma kitâbeler mevcuttur.[\[856\]](#)

Abbasîler döneminde hareket merkezi Bağdat'tı; başta Suriye olmak üzere İslâm dünyasının her tarafından kabileler Bağdat'a gelerek burada toplanırlar ve emîr-ı haccın başkanlığında Mekke'ye hareket ederlerdi. Menâsik-i hac o yıl hac emiri olarak görevlendirilen kişinin rehberliğinde ifa edilir ve dönüşte Medine'ye uğranıp Hz. Muhammed'in kabri ziyaret edildikten sonra Bağdat'a dönülürdü.[\[857\]](#)

Hac kabileleri Fâtımîler'in Mısır'a hakim olmalarıyla birlikte Bağdat'ın yanında Kahire'den de düzenlenmeye başladı. Aslında Haremeyn'in fethinden itibaren Mısır'la özellikle ekonomik alanda bağlantısı hiçbir zaman kesilmemişti. Fâtımîler Mısır'a hakim olunca Haremeyn'de adlarına hutbe okunması için özel gayret sarf ettiler ve bunu gerçekleştirmek için Mısır'dan Mekke ve Medine'ye özel hac kabileleri düzenlediler. Mekke ve Medine şehirleri Fâtımîler'den itibaren siyaseten çok az kesintiye uğramakla birlikte Mısır'a bağlanmış ve hac mevsimlerinde Mısır'dan beraberlerinde bu iki şehrin halkına yönelik hediye ve ihsanlarla birlikte gelmeleri gelenekselleşmişti.[\[858\]](#) Bu geleneğin oluşmasında Haremeyn'in yerel yöneticisi konumunda olan şeriflerin siyasî desteklerini almak istemenin de önemli bir rolü vardı. Fâtımîler gerek halifelerin etkin oldukları ilk dönemlerinde ve gerekse vezirlerin etkin oldukları ikinci dönemlerinde Haremeyn ile ilgilerini hiçbir zaman kesmediler ve Mekke ile Medine'deki etkinliklerini artırmak için hac mevsimleri başta olmak üzere buldukları her fırsatta davetlerini yaymaya gayret ettiler.[\[859\]](#)

Moğol istilasından sonra Memlûk Sultanı Baybars'ın son Bağdat Abbasî Halifesi Zâhir-Biemrillâh'ın oğlu Ahmed'i Kahire'ye götürerek Müstansır-Billâh lakabıyla halife ilân etmesinden sonra hac kafilesinin merkezî hareket noktası tamamıyla Mısır oldu. Fâtımîler'den itibaren hac mevsimi yaklaşınca bütün Mısır camilerinde halifenin mersûmu okunur ve "Birketü'l-huccâc" adlı yerden kafilenin yola çıkacağı ve bütün ihtiyaçlarının karşılanacağı da ilân edilirdi.[\[860\]](#) Kâbe'ye 1266 yılında ilk defa mahmil ve örtü gönderen I. Baybars'tan sonra Muhammed b. Kalavun ve Sultan Kayıtbay hac için Mekke'ye gidip buradaki halka çeşitli ihsanlarda bulunmuşlardı. Memlûkler döneminde yeni emirin görevlendirilmesi esnasında Mekke'ye gönderilen aynî ve nakdî yardımlar

şehirde ekonomik rahatlığa sebep olabiliyordu.[\[861\]](#)

Emîr-i Hac Görevi ve İşleyişi

Mekke'nin fethinden sonra ihdas edilen görevlerden olan hac emirliği, hac kervanlarını güvenlik içerisinde götürüp getirmenin dışında, haccın kurallarına uygun şekilde ve emniyet içinde yapılmasını sağlayan makamdır. Emîr-i haccın Mekke'deki görevi tevriye[862] gününden bir gün önce başlar ve Mina'daki son gün güneş batıncaya kadar sürerdi. Bu zaman zarfında gerek Mekke'de ve gerekse hac yerlerinde en büyük mülkî âmir konumunda idi. Bu bakımdan hac süresince Mekke'nin emniyet ve asayiş başta olmak üzere bütün problemlerin çözümü emîr-i hac tayin edilen kişinin uhdesine verilirdi. Mekke, Arafat ve Mina'da olmak üzere üç adet hutbe okuması da gereken emîr-i haccın Medine'deki görevi ise Hücre-i Saâdet başta olmak üzere ziyaret yerlerinin görülmesine rehberlik yapmaktı.[863] Ayrıca veliahtlık gibi merkezî otorite önemli bir karar almışsa bunun Mekke ve Medine'de ilânı emîr-i hac tarafından üstlenilirdi.[864]

Ortaçağda hac ve umre ziyaretlerinin Mekke ve Medine'nin güvenli bir ortamında gerçekleşmesi çok önemliydi. Burada oluşabilecek olumsuzluklar Haremeyn şehirlerine hakim olan devletler açısından önemli perestij kaybına sebep oluyordu. Bu bakımdan ilk dönem Abbasî halifeleri hacca gidemedikleri zaman en güvendikleri ve bürokraside etkin olan kimseleri emîr-i hac tayin ederek özellikle Mekke'de hac mevsimlerinde güvenlik problemi yaşanmamasına dikkat ediyorlardı. Hac için Haremeyn'e gittiklerinde emîr-i hac görevini üstlenen Abbasî halifeleri, hacca gitmediklerinde Haremeyn valisi Davud b. Ali, Kûfe valisi İsa b. Muhammed, Basra valisi Süleyman b. Ali gibi kendi ailelerine mensup birisini emîr-i hac görevine getirerek bu vazifenin Emevîler'den itibaren siyasî hakimiyet alâmeti olarak görülmesi uygulamasını sürdürdüler.[865]

Hac emirliği görevinin temelini Hz. Muhammed'in gerçekleştirdiği Vedâ Haccı teşkil etmiş ve emîr-i hac görevini üstlenenler Hz. Muhammed'den gördükleri şekliyle hac yaptırmayı âdet edinmişlerdi. Bu bakımdan Abbasî halifeleri gerek kendileri bu görevi üstlendiklerinde ve gerekse emîr-i hac tayin ettiklerinde Mekke ve Medine'de bulunan Bilginlerin fikrine başvurmayı prensip etmişlerdi. Mehdî-Billâh hacca gittiği yıllarda Süfyân es-Sevrî'nin fikrine başvurur ve haccı ondan aldığı fetvalara göre yönlendirirdi.[866] Hârûnürreşîd'in hacca gittiği zamanlarda kalabalık bir ulemâ ve bürokrat grubunu Haremeyn'e götürmüş olması da bu hususla ilgili olmalıdır.[867] Beraberlerinde çok sayıda bilgini Haremeyn'e götüren Memlûk sultanları hac yaparlarken Mekke kadısının mihmandarlık yapması bu hususu teyit etmektedir.[868]

Abbasîler'in zayıflamasına paralel olarak emîr-i hac görevi merkezi otoritenin denetiminden çıktı. Bunun üzerine bu görev üst düzey kumandanlar tarafından üstlenilmeye başlandı. Böyle bir kararın alınmasında Irak hac kafilesinin emniyet içerisinde Mekke'ye ulaştırılması kadar Abbasîler ile Fâtımîler'in Mekke'ye hakim olmak konusundaki rekabetleri de önemli rol oynamıştı. Bununla birlikte zaman zaman emîr-i haccın görev yapmasına engel olduğu haberlerine de rastlanılmaktadır.[869] Hac kafilelerinin salimen Mekke ve Medine'ye ulaştırılması emîr-i hac olan kimsenin görevleri arasındaydı.[870] Büveyhîler'in Bağdat'a hakim olmalarından sonra (19 Aralık 945) genellikle Âl-i Fâtıma'ya yönelik faaliyet ve hizmetleri üstlenen ve bu soydan gelen nâkîb adı verilen görevlilerin hac emirliği görevini üstlendikleri görülür.[871]

Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 1055'de Bağdat'a girip Büveyhî hakimiyetine son vermesinden sonra hac emirliği görevini üstlenen nâkîb Ebü'l-Ganâim Muammer b. Muhammed el-

Alevî'nin yerine Ebû Mansûr Kutluğ adlı kumandan emîr-i hac tayin edilmiş ve aralıksız bu görevi on iki yıl boyunca sürdürmüştü.[872] Ancak Ebû Mansûr'un bu görevi üstlendiği süre içerisinde hac yapıp yapmadığı hususu belirgin değildir. 1049'dan 1062'ye kadar Irak'tan yol güvenliği ve Fâtımî tehdidi yüzünden özel gayretleriyle gizli gelenlerin dışından hiçbir hac kafilesi Mekke'ye ulaşamamıştır. 1062'den 1071'e kadar hac emirliği görevi ise Ebü'l-Ganâim Muammer tarafından üstlenilmişti.[873] Eserini başlangıcından zamanına kadar (1782) emîr-i hac görevini üstlenenlere tahsis eden Ahmed er-Reşîdî, hac emirliği görevini üstlenen ilk Türk'ün 1075 yılında "Tavîl" lakaplı birisi olduğunu kaydeder.[874] Abdülkadir b. Muhammed el-Cezîrî'nin, ed-Dürerü'l-ferâid adlı eserinde bu kişinin Ebû Mansûr Kutluğ olduğunu tasrih etmesinden[875] Kutluğ'un Mekke'de Sultan Alparslan adına hutbe okunmasından itibaren bu görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Kutluğ'un (ö. Ağustos-Eylül 1086) Mekke-Medine yolu üzerinde önemli hizmetlerde bulunduğu ve hac emirliği görevini 12 yıl süreyle üstlendiğini kaydederek[876] bu hususu teyit etmektedir.

Memlûk sultanları Emevîler döneminden itibaren siyasî anlamın yüklendiği Mekke ve Medine şehirlerine hizmet etmeyi şiar edinmişler ve bunu yönetimlerini meşrulaştırmak ve mukaddes toprakların idaresini yönlendirmenin hareket noktası olarak kabul etmişlerdir. Memlûkler döneminde emîr-i haccın görevi hac kafilesinin güvenlik içerisinde gidip dönmesini sağlamak, Mekke ve Medine'de yapılması gereken menâsiki yerine getirmekten ibaret değildi. Emîr-i hac yıl boyunca sürdürdükleri görevleri arasında Hicaz'a taalluk eden işleri düzenlemek, Mekke'de şürefâ arasındaki rekabeti dengeleyerek merkezî idareye bağlılıklarının sürmesini sağlamak ve gerektiği zaman Memlûk sultanının otoritesini bizzat hissettirmesi bulunuyordu.[877] 1301 yılında hac için emîr-i hac olarak Mekke'ye gelen Baybars el-Bundukdârî, Mekke Emîri Ebû Nüme'y'in vefatıyla şerifler arasında başlayan taht mücadelelerini bastırarak Ebü'l-Kays ve kardeşi Uteyfe'yi müşterek emir olarak tayinini sağlamış ve diğer iki kardeş Humeydâ ve Rumeysâ'yı Kahire'ye götürmüştü.[878] Emîr-i hac 320 kişilik Türkler'den oluşan askerî birlik ile Medine'den şeriflerin gönderdiği 500 kişilik birliğin desteğiyle Mekke'de güvenliği sağlamaya muvaffak olmuştu.[879] Memlûkler döneminde emîr-i hac görevini üstlenen kişilere "sultânü'l-hac"[880] unvanının verilmiş olması da merkezî otoritenin varlığını hissettirmesiyle ilgili olmalıdır. Öbür yandan Memlûkler dönemiyle birlikte emîr-i haccın hac menâsikini Hanefî mezhebinin kurallarına göre yaptırması istenirdi.[881]

Bir Hac Kurumu Olarak Surre

Arapça’da “para kesesi”[\[882\]](#) anlamına gelen “surre” Mekke ve Medine’ye gönderilen para, altın ve hediyeler için kullanılan bir terimdir. Bunu göndermek için düzenlenen törenlere de “Surre Alayı” adı verilir.[\[883\]](#) Kâbe örtüsünün yanında Hicaz’da bulunan diğer meâsir için hazırlanan örtüler ile içerisine Mekke ve Medine halkıyla oradaki mülkî ve askerî erkana dağıtılması için para keseleri ve çeşitli hediyelerin konulduğu “mahmil” adı verilen mahfe veya sandık emîr-i haccın gözetiminde Haremeyn’e gönderilirdi.[\[884\]](#)

Surrenin ilk defa ne zaman gönderilmeye başlandığını belirlemek mümkün değildir. Emevîler döneminden itibaren Mekke ve Medine halklarına düzenli olmasa da ihsan ve atıyye gönderilmiş ve hac için bu şehirlere gelen halife ve devlet adamları Haremeyn’de para ve mal dağıtmışlardı. Bununla birlikte Mekke ve Medine halklarına atıyye ve yardımlarda bulunma ameliyesi Abbasîlerle birliktedir. Abbasîler, adlarına ilk emîr-i hac görevini üstlenen Haremeyn valisi Davud b. Ali’den itibaren hac kafilelerinin Mekke ve Medine’ye ulaşmaları ve burada en iyi imkânlarla hac ve ziyaret görevlerini yerine getirmelerini sağlamakla kalmadılar; aynı zamanda Haremeyn halkına çeşitli ihsan ve hediyeler göndermeyi âdet edindiler.[\[885\]](#)

İktidarı suresince dört kez hac yapan Ebû Ca’fer el-Mansûr Haremeyn’e her gidişinde beraberinde çok sayıda Mekke ve Medine halkına dağıtılmak için aynî ve nakdî mal götürürdü.[\[886\]](#) 758 yılı haccında Ebû Ca’fer el-Mansûr Haremeyn’de Kureyş ileri gelenlerinin her birine 1000’er dinar, Haremeyn’in ileri gelen hanımlarına altın ve gümüş tabaklar ve bütün halka elbise olmak üzere daha önce örneği görülmemiş şekilde mal ve para dağıtmıştı.[\[887\]](#) Abbasî Halîfesi Mehdî-Billâh kendisinden önceki halifelerin muhalefet anlamında sıkıntı çektikleri Âl-i Fâtıma’nın yoğun olarak yaşadıkları Mekke ve Medine’deki halka bol miktarda ihsanlarda bulunmak suretiyle farklı bir siyaset izleyerek babasının iptal ettiği Mekke ve Medine’ye yönelik imtiyazları tekrar verdi.[\[888\]](#) 777 yılında Kâbe’nin örtülerini yenileyen Mehdî Mekke ve Medine ehline 30 milyon dirhem para dağıttı. Medine’ye geldiği zaman Mısır’dan gelen 300.000, Yemen’den gelen 200.000 dinarı da ek olarak Haremeyn’e tahsis eden Mehdî sadece para yardımıyla yetinmeyip Mekke ve Medine’de 150.000 giysi dağıtmıştı.[\[889\]](#) Başta Hârûnürreşîd olmak üzere Abbasî halifeleri, devlet adamları hacca gitmeyi ve Haremeyn halkına aynî ve nakdî yardımda bulunmayı sürdürdüler.[\[890\]](#)

Necmeddin İbn Fehd tarafından kaydedilen aşağıdaki bilgiler Mekke ve Medine’ye yönelik ekonomik katkı ve yardım konusunda yeni bir dönemin Muktedir-Billâh ile birlikte başladığını göstermektedir: “Muktedir-Billâh’ın zamanında 295 (908) yılından 320 yılının sonuna kadar (932) –Hamid b. el-Abbas’ın vezaretinde- Ali b. Musa b. el-Cerrâh[\[891\]](#) Haremeyni’ş-şerîfeyn’deki mücavir ve vazifelilere her yıl 300.000 dinar gönderdi.”[\[892\]](#) Bu rivayeti kullanan Abdulkadir el-Cezîrî ise toplam rakamı 305.426 dinar olarak kaydetmiştir.[\[893\]](#) İbn Kesîr ise gönderilenlere hububatı da ekleyerek Haremeyn’e gönderilen nakdî desteklerin aynî ayağını da tamamlar.[\[894\]](#) Muktedir-Billâh’ın Haremeyn’e bu kadar önem vermesinde Kârmatîler’in hacı kafilelerine saldırarak hac yolunun güvenliğini tehdit etmelerinin yanında Fâtımîler ile Mekke ve Medine’ye hakim olmak için girişilen rekabetin mutlaka bir rolü olmuştur. Ancak burada İslâm’ın iki kutsal merkezinin Müslümanlar nezdindeki manevî değerinin böyle bir politika geliştirmede öncelikli olduğu belirtilmelidir. Fâtımîler gerek şerifleri kendilerine bağlamak ve gerekse Mekke ve Medine’ye hakim olmak suretiyle İslâm dünyasında itibarlarını artırmak için Haremeyn’e maddî destekte bulunmaya

önem verdiler. Fâtımî vezirlerinden Hasan el-Yâzûrî zamanında (1050-1058) Mekke ve Medine'ye gönderilen aynî ve nakdî yardımının miktarı 200.000 dinara ulaşmıştı.[\[895\]](#)

Haremeyn'ne her yıl düzenli olarak aynî yardımların gönderilmeye başlanması Mekke ve Medine imaretlerinde pişirilen bir çeşit çorba anlamına gelen “deşîşe” tabirini karşımıza çıkarmaktadır. Aslında hacıların yemek ihtiyaçlarını gidermek için çok eski bir gelenek olan “rifâde” uygulamasının değişik bir şekli olandeşîşe ile ilgili haberler Memlûk döneminin sonlarına doğru artmaktadır. Memlûk sultanlarının yanında İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden hükümdar ve sultanlar Mekke ve Medine'ye gönderilen hububata katkıda bulunarak uygulamanın yaygınlaşmasını sağlamışlardır.[\[896\]](#) Mekke ve Medine'de hac mevsimlerinde ve diğer zamanlarda tüketilen zahire ve ekmek miktarı belirlenerek her iki şehrin bir yıllık tüketeyeceği zahire Memlûkler'in sonuna kadar aksatmaksızın gönderilmiştir.[\[897\]](#) Memlûk sultanları bütçeye sadecedeşîşe için değil Mekke ve Medine emirlerinin hacılardan ayakbastı parası almamaları içinde ödenek ayırıyorlardı.[\[898\]](#) Öbür yandan mahmil yola çıkarken kafiiledaki hayvanların yemleri dahi düşünülür ve yolculuk boyunca her birinin tüketebileceği miktar hesaplanarak ayrı tahsisat yapıldı.[\[899\]](#)

Bütün bunlar dikkate alındığı zaman Osmanlı öncesinde “surre” teriminin yaygınlaşmadığı ve Mekke ve Medine'ye giden hacı kafiileleri “el-mahmilü'l-hac” tabirinin daha yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Bazı muahhar kaynaklarda surre uygulamasının ilk defa Eyyûbîler zamanında 1248 yılında ihdas edildiği kayıtlıdır.[\[900\]](#) Eyyubîler ve Memlûkler dönemine ait çağdaş genel ve mahallî kaynaklarda bunu teyit eden bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte surre terimiyle halife ve devlet başkanlarının şahsi tasarruflarının dışında devlet bütçesinden belli bir miktar ayrılmak suretiyle düzenli olarak ve her yıl gönderilmesinin kastedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Arapça kaynaklarda “surre” uygulamasının Osmanlılar tarafından ihdas edildiği ve ilk defa Çelebi Mehmed zamanında gönderildiği kayıtlıdır.[\[901\]](#) Bazı çağdaş araştırmalarda ise bunun Yıldırım Beyazıd ile birlikte olduğu ileri sürülmektedir.[\[902\]](#)

MEKKE VE MEDİNE'DE TİCARET VE GÜNLÜK HAYAT

Ortaçağ'da kurulan bütün İslâm-Türk devletleri Mekke ve Medine'ye İslâmiyet'in doğup büyüdüğü birer mekân olması ve İslâm medeniyetinin ilk uygulama merkezi oldukları için hizmet etmeyi en önemli perestij vasıtası olarak görüyorlardı. Haremeyn'e yapılan hizmetler Mekke ve Medine'de imar ve onarım faaliyetleri, Kâbe'nin giydirilmesi ve temizliği, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'ye taalluk eden hizmetler, hac yollarının güvenliği ile bakım ve onarımının sağlanması olarak sayılabilir. Bunlara Mekke ve Medine'de yaşayanlar ile hac ve umre için buraya gelenlerin Arap yarımadasında en önemli coğrafi belirleyicisi olan suya yönelik çalışmalar ilâve edilebilir. Öbür yandan Abbasîler'den Osmanlılar'a kadar geçen süreç içerisinde İslâm dünyasında önemli olaylar Hicaz coğrafyası dışında meydana gelmiştir. Buna rağmen siyasî önemlerini kaybetmelerine rağmen Mekke ve Medine kültürel alandaki belirleyiciliklerini daima sürdürmüşlerdir. İslâm medeniyetinin kültürel birikimin oluşmasına en büyük katkıyı yapan Hicaz bilginlerinin etkileri siyaset sahnesinde daima var olmuş ve merkezî otoriteler bunları dikkate almak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda Hicaz'da yaşayan veya buraya gelerek Mekke ve Medine'de mücâvir olan bilginlerin ihtiyaçlarını karşılamak, ilmî faaliyetlerini rahat bir ortamda yapmalarını sağlamak, onların atıye, ihsan ve hediyelerle gönüllerinin alınması Haremeyn'e hakim olan devletlerin temel siyaset felsefesi olmuştur.[\[903\]](#) Bunun bir sonucu olarak Haremeyn halkına mahallinde hizmet verilmeye önem verilmiş ve her hangi bir aksamaya uğramaması için özel gayret sarfedilmiştir.[\[904\]](#) Diğer taraftan Hicaz âlimleri kendilerine sağlanan imkânların fikir hürriyetlerini kısıtlamasına ve idareciler yanında zillate düşmemeye de önem vermiş oldukları burada belirtilmelidir.[\[905\]](#)

Hicaz bölgesinde zimmî olmadığı ve araziden haraç vergisi de alınamadığı için bölgenin gelir kaynakları öşür vergisi ve zekât gelirleriyle kısıtlıydı[\[906\]](#) ve İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren bölgenin iktisadî hayatı daima dış destekli olarak ayakta duruyordu. Bu bakımdan kendine yetecek miktarda bir gelire sahip olmayan ve tüketilen hububatın küçük bir kısmı yakın çevrelerinde üretilebilen Haremeyn şehirleri, iktisadî ihtiyaçlarının büyük çoğunluğunu merkezden gelecek olanlarla karşılıyordu ve bunun en önemli ayağını da Mısır oluşturuyordu.

Ekonomik imkânları dar ve kıt, üstelik merkezî idareden de uzak olan Mekke ve Medine, zaman zaman kıtlık, salgın hastalık, seller gibi tabii âfetlere maruz kalıyordu. Doğal âfetlere karşı yaşanan asrın şartlarına göre çeşitli tedbirler alınıyordu.[\[907\]](#) Bu olaylar meydana geldiğinde zikredilen dışa bağımlılık yüzünden özellikle günlük hayatta etkileri daha derin hissediliyor ve temel gıda maddeleri karaborsaya düşüyordu.[\[908\]](#) Doğal afetlerin yaşandığı dönemlerde özellikle temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında ciddî artışlar görülüyordu. Bazı Mekke tarihçileri Osmanlı öncesi dönemde önemli pahalılıkların yaşandığı yılları ve bazı önemli tüketim mallarındaki fiyat artışlarını da kaydetmek suretiyle bir anlamda bu konuyla ilgili Mekke'deki ilk istatistik çalışmasının küçük bir örneğini vermişlerdir.[\[909\]](#)

Haremeyn şehirlerinin iktisadî yapılarını belirleyen en önemli bir diğer faktör de hac ibadetidir. Bu bakımdan hac mevsimlerinde bu iki şehrin ekonomisinde ciddî anlamda canlılık yaşanıyor. Öbür yandan hac kabilelerinde devlet başkanları veya üst düzey görevlilerin bulunması özellikle Mekke ve

Medine halkına yapılacak bağışların miktarı bakımından önem arz ediyordu. Çünkü hilâfet merkezinin Hicaz'ın dışına çıkmasıyla birlikte ihmale uğrayan ve yerli kaynakları bakımından da çok zengin olmayan Mekke ve Medine'nin merkezî idareler tarafından desteklenmesi zarureti vardı. Hac törenleri her yıl düzenlenmek zorunda olduğu ve Mekke ve Medine'ye hizmet bir perestij vasıtası olarak görüldüğü için merkezî idareler Haremeyn şehirlerinde özellikle temel gıda maddelerinde sıkıntı yaşanmamasına büyük önem veriyorlardı.[\[910\]](#) Abbasîler'in ikinci yarısından itibaren Haremeyn halkı büyük ölçüde, vakıflar başta olmak üzere merkezî idareler ile Mısır üzerinden gönderilen kaynaklardan bir tür bağışa dayanan gelirlerle geçimlerini sağlıyordu.[\[911\]](#) Haremeyn şehirlerine bazen Yemen'den erzak gönderilmiş olsa da Abbasîler'den Memlûkler'in sonuna kadar Mekke ve Medine'de tüketilen tahılın tek kaynağının Mısır olduğu burada belirtilmelidir.

Haremeyn halkının geçimini kolaylaştırmak için Emevîler döneminde bazı para yardımları ve ihsanlarda bulunuldu. Ancak bunların belli bir düzen dâhilinde yürürlüğe sokarak uygulanması ise Abbasîler'le birlikte başladı. Abbâsiler bütün masrafların hesabının tutulduğu ve çeşitli harcama kalemleriyle ilgilenen alt bölümleri mevcut olan “Dîvânü'n-nafakât”ı kurarak Mekke, Medine ve Tarîkimekke valiliğiyle ilgili harcamaları bu divana bağlı “nafâkâtü'l-Haremeyn” adlı birim vasıtasıyla karşıladılar.[\[912\]](#) Abbasîler'e karşı Hicaz merkezli kalkışma ve isyanların artmasına paralel olarak yapılan yardımların miktarı çoğalıp azalabiliyordu. Hac mevsimleri dışında da Haremeyn halkının ihtiyaçlarını gidermeye önem veren Ebû Ca'fer el-Mansûr, Muhammed en-Nesüzzekiyye'nin Medine'deki siyasi kalkışması üzerine Haremeyn şehirlerine gönderilen aynî ve nakdî yardımların kesilmesini emrederek burada yaşayanları cezalandırma yoluna gitmişti.[\[913\]](#) Yapılan harcamalar halka yönelik aynî ve nakdî ödemelerin yanında yatırım harcamaları, tamir ve onarım işleriyle bürokraside görev yapanlara yapılan ödemeler gibi farklı kalemlerde gerçekleşiyordu.

Mekke ve Medine'deki halka bol miktarda ihsanlarda bulunmak suretiyle farklı bir siyaset geliştiren Mehdî-Billâh dönemi Haremeyn'in ekonomik hayatına bazı yeniliklerin girmesine sebep oldu.[\[914\]](#) Bu yeniliklerin başında Vâsıt'ta, es-Sıla adlı kanalın kazdırılarak çevresindeki toprakların tarıma elverişli hâle getirilmesi gelmektedir. Açılan kanal ve çevresinde yapılan düzenlemelerle elde edilecek olan gelir Mekke ve Medine halkına tahsis edildi.[\[915\]](#) Bu kanaldan 204 (819-820) yılında elde edilen aynî ve nakdî gelir kalemleri 1000 kür[\[916\]](#) buğday, 3121 kür arpa ve 59000 dirhem şeklindeydi.[\[917\]](#)

Mekke ve Medine'nin ekonomik hayatında önemli bir yeri olan diğer bir yenilik ise gelirleri bu şehirlere harcanmak üzere vakıfların oluşturulmasıdır.[\[918\]](#) Haremeyn için sürekli gelir getiren vakıf oluşturma çabalarına ait en erken haberler Muktedir-Billâh zamanına (908-932) aittir. Bu dönemde Vezir İbnü'l-Cerrâh Ali b. İsa'nın öncülüğünde Bağdat'ta 13.000 dinar aylık geliri olan akarların yanında dıyâu's-sultandan elde edilen ve gelirleri Divânü'l-birr vasıtasıyla Haremeyn'e tahsis edilen vakıflar oluşturulmuştur.[\[919\]](#)

Haremeyn'deki işler için Hicaz divanını kuran Fatımîler döneminde Mekke ve Medine Yemen ve Mısır'dan gelen yardımlara bağlı yaşadı. Fâtımîler adına Mekke'de hüküm süren Ali es-Süleyhî Kâbe ve hac hizmetlerini kolaylaştırmak için aynî ve nakdî yardım geleneğini artırarak sürdürdü ve Haremeyn'in gıda ihtiyacını sadece hac mevsimlerinde değil bütün yıl boyunca sağlamaya özen gösterdi.[\[920\]](#) Ali es-Süleyhî'nin Mekke'ye hükmettiği günlerde mal, can ve yol güvenliğinin

sağlandığını gören insanlar yarımadanın çeşitli yerlerinden hac ve umre için Mekke'ye gelmeye büyük rağbet gösteriyorlardı. Ali es-Süleyhî'nin yardımları ve müdahalesiyle döneminde Mekke'de büyük ucuzluk meydana gelmiş ve yüksek fiyatla pazara mal çıkarılması önlenmişti.[\[921\]](#) Hacca gidişi kolaylaştırmak için çeşitli tedbirler alan Sultan Melikşah 1082 yılı hac mevsiminden önce hac kabilelerinin geçeceği çeşitli yerlere kendi adına ve Halife Muktedî-Biemrillah adına iki adet afiş astırarak hacıların her türlü vergiden muaf olduklarını ilân etmişti.[\[922\]](#)

Hârizmşahlar devleti hükümdarı Atsız b. Muhammed'in, Selçuklu Sultanı Sencer'e tabiliğini teyit etmek için yazdığı mektupta kaydettiği yeminleri arasında "bütün malımı mülkümü Mekke ve Medine fakirlerine sadaka eyleyeyim" demiş olması Haremeyn'de yaşayanların ihtiyaçlarının karşılanmasının İslâm dünyasındaki bütün devletler tarafından bir vazife olarak telakki edildiğinin en önemli göstergelerinden biridir.[\[923\]](#)

Memlükler devrinde her yıl düzenli olarak Mekke ile Medine'ye gönderilen ayni ve nakdî yardımlar artarak devam etti. Memlük sultanları Eyyûbîler'in büyük önem verdikleri vakıf sistemini daha da geliştirdiler ve Mısır, Şam ve Anadolu'da bulunan birçok arazi ve köyü Haremeyn halkına vakfederek buralardan elde edilen mahsulü ilk defa Muktedir-Billâh zamanından itibaren olduğu gibi "zahîre" adıyla Mekke ve Medine'ye gönderdiler.[\[924\]](#)

Hayır müesseseleriyle ilgili vakıflara bakan Dîvânü'l-ahbâs'ın üç bölümünden biri olan el-evkafü'l-hükmiyye Mekke ve Medine emlâkini idare etmekle görevliydi.[\[925\]](#) Memlükler dönemiyle birlikte Haremeyn vakıflarının bulunduğu bölgelerde özel görevliler tayin edilmeye başlandı. Özellikle dinî ilimler sahasında iyi yetişmiş kimseler arasından seçilen Haremeyn vakıflarının görevlileri belli bir süre kadılık yaptıktan sonra bu göreve atanırlardı.[\[926\]](#) Ayrıca Mekke ve Medine'de vakıf görevlileri vardı ve bunlar aynı zamanda kadılık görevini de üstlenirlerdi.[\[927\]](#)

İktidarları süresince hakimiyetleri altında olmasa da Mekke ve Medine'de yaşayanlara ve hac kervanlarına düzenli olarak katkıda bulunan ve buna önem veren hükümdar, sultan ve devlet adamları vardı.[\[928\]](#) 959 yılında Dînever, Hemedân ve Nihâvend gibi şehirleri ele geçirmek suretiyle bağımsız bir devlet kuran Hasanveyh b. Hüseyin Berzikânî Mekke ve Medine'de mücâvir olarak yaşayanlara sadaka olarak dağıtılmak, Hicaz yolundaki su kaynaklarını ıslah etmek ve yeni kuyular kazdırmak için 100.000 dinar tahsis etmiş ve hükümdar olmasına sebep olan Adudud-devle ve annesi adına 1.000 dinar sarfederek yirmi kişiyi hacca göndermişti.[\[929\]](#) Begteginliler'in son hükümdarı olan Muzaffe-rüddin Kökböri (ö. 1233) her yıl hac seferleri düzenler, fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılar ve Haremeyn şehirlerinde mücâvir olanlar ile fakir ve muhtaçlara dağıtılmak üzere 5000 veya 6000 dinar gönderirdi.[\[930\]](#) Bu arada gıda dışında her yıl düzenli olarak devlet adamları veya özel şahıslar tarafından giyecek tahsisatı da yapılırdı.[\[931\]](#)

İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Haremeyn'e gelen kimselerin buradaki halka aynî ve nakdî yardımlarda bulunmaları da âdettendi.[\[932\]](#) Hac için Mekke ve Medine'yi ziyaret eden kimselerin ekonomik güçlerine göre beraberlerine bir miktar para alıp bunu bu şehirlerdeki ihtiyaç sahiplerine dağıtmaları da âdettendi.[\[933\]](#) Aynı şekilde Haremeyn halkından ekonomik durumu iyi olanlar da bu işi üstlenirlerdi.[\[934\]](#) Bunların yanında başta Ebû Hanife olmak üzere Mekke ve Medine'yi ziyaret eden âlimler Haremeyn halkının ihtiyaç sahiplerine ekonomik yardımda bulunurlardı. Ebû Hanife ve İmam Şafiî'nin Mekke ve Medine'de yaşayan Kureyşliler'in bundan yararlanmaları konusunda hassasiyetleri vardı.[\[935\]](#)

Ticarî yünden fazla gelir kaynağına sahip olmayan Mekke, tarıma elverişli arazi bakımından da bölgenin en fakir yeri idi; tek geliri, şehre uğrayan ticaret kervanlarıyla hac mevsimlerinde yoğunlaşan ticarî faaliyetlere dayanıyordu.[\[936\]](#) Hac mevsimleri dışında ticarî canlılık görülmeyen Mekke’de bu dönemde fiyatlar artar, bazen temel ihtiyaç maddelerinin eksikliği hissedilirdi. Hac mevsimlerinde Mekke’de ticaret, Arafat dönüşü birkaç gün kalınan Mina ile şehrin içerisinde bulunan iki kapalı çarşı ve çevresindeki dükkânlarda gerçekleşiyordu.

Mekke İslâm dünyasının ekonomik hayatı bakımından da önem arz etmektedir. Hac kervanlarının gidiş ve dönüşü karşılıklı mal değişimine imkân verdiği için Mekke imalat merkezi olmadığı hâlde bilhassa Hindistan’dan gelen mallar başta olmak üzere kumaş, baharat, esans, kahve gibi emtianın İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine ulaşmasında ara merkez rolünü tarih boyunca sürdürmüştür.[\[937\]](#)

Medine medenî alanda olduğu gibi ekonomik alanda da gelişimini hicretten sonra gerçekleştirdi. Hicretten sonra Mescid-i Nebvî’nin inşasından sonra şehir planının tamamlayıcı unsurlarından birisi olan çarşı yeri bizzat Hz. Muhammed tarafından belirlenerek hayata geçirildi. Bu şekilde medenî hayatın bir ögesi haline getirilen çarşının işleyiş ve düzenine dair bazı düzenlemeler yapıldı. Tarım ve hayvancılık konusunda bilgi sahibi olan ensar ile ticaret konusunda mahir olan muhacirlerin tecrübelerinin birleştirilmesi çarşı ve işleyiş konusunda güçlü bir geleneği ortaya çıkardı. Hilâfet merkezinin nakledilmesinden sonra Medine çarşısı hac mevsimleri ve bazen uğrayan ticaret kervanları dışında içine kapalı bir şekilde sürdü.

Mekke’ye eskiden olduğu gibi Tâif’ten meyve, Vâdîfâtıma ve Hüseyiniye’den sebze getiriliyorsa da gıda ihtiyacının önemli bir kısmı ülke dışından ithal edilmektedir. Bazen hac mevsimlerinde Mekke’nin yiyecek ihtiyacı Cidde Limanı’ndan karşılanamaz hâle gelince Sevâkin ve Masavva‘ limanları devreye girerdi. Medine ile Mekke arasındaki farklılık coğrafi ve iklimin dışında en bariz olarak üretilen ürünlerde ortaya çıkar. Kalkaşendî’nin saydığı Hicaz’da üretilen meyve ve sebzelerin neredeyse tamamının Medine’de hasadı yapılmaktadır.[\[938\]](#)

Medine genellikle Mekke’de kullanılan ölçü birimine tabi oluyordu. Mekke’de hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde “müd” adı verilen bir ölçüyle yapılıyordu.[\[939\]](#) Takıyyüddin Fâsî, 1172 yılına ait Mekke müddünün XV. yüzyılın başlarında kullanılan çeyrek Mekke rub’una eşit olduğunu ve 1365 yılında Cidde müddünün Mekke’ninkinin iki katı tahıl aldığını kaydetmektedir.[\[940\]](#)

Abbasîler’den Osmanlılar’a kadar Mekke ve Medine’de temel para birimi altın dinar ve gümüş dirhemdi. Eyyûbîler’in son döneminde Mekke’de tedavülde olan dinarlar Mısır dinarıyla eşdeğerdi.[\[941\]](#) Haremeyn’de özellikle de Mekke’de Memlûkler’in sonuna kadar sonuna kadar saf gümüşten kesilen “Mes’ûdî dirhemi” en çok kullanılan para birimi olarak öne çıkmaktadır.[\[942\]](#)

Medineliler ve özellikle de Mekkeliler’in önemli gelir kaynakları arasında hac dönemlerinde üstlendikleri rehberlik hizmetleri bulunuyordu. “Delil” adı verilen rehberler Mekke’ye dışarıdan gelenlere kılavuzluk yaparak ihtiyaçlarıyla ilgilenirlerdi. Bunun yanında Mekke ve Medineliler’in önemli gelir kalemlerinden birisi de hac ve umre için gelenlerden elde ettikleri kira gelirleriydi.[\[943\]](#) Haremeyn’e yerleşerek kıt kanaat geçinerek buradan ayrılmayı istemeyenler olduğu gibi, hac ve umre mevsimlerinde gelerek veya sürekli olarak ticaretle uğraşanlar da vardı.[\[944\]](#) Mekke ve Medine’de nikahlar umurun huzurunda bazen şurta bazen de çarşı çarşı görevlisi tarafından kıyılırdı. Bu görevi

üstlenen kimseye ilâve maaş verilirdi. [945] Cenaze namazları genellikle valiler tarafından kıldırılırdı ve valinin yokluğunda ise şurta görevlileri bu vazifeyi üstlenirlerdi. [946]

İslâm öncesi dönemden beri Mekke’de günlük hayat Mescid-i Harâm ile yakın çevresinde yaşanıyordu. Mekke halkının yiyecekleri arasında buğday veya arpa ve hurma ile şeker karışımından oluşturulan bir tür ezme olan “sevîk” başta geliyordu. [947] İklim sıcak ve sıkıcı olduğu için meyveden yapılan tatlılara büyük rağbet olurdu. [948] Hurmadan mamul türlü yiyecekler her mevsim sofralardan eksik olmazdı. Ekonomik bakımdan güçlü olanlar ihrama girerlerken saf yünden, maddî durumu güçlü olmayanlar ise piyasada bulunan en ucuz beyaz kumaşı kullanırlar ve içini gösteren ince kumaş kullanımına izin verilmezdi. [949] Gündelik hayatın içerisinde hem şifa kaynağı hemde teberrük olarak görülen zemzemin önemli bir yeri vardı. [950] Mekke’de edebî ve siyasî konuşmalar başta olmak üzere şairlerin yanında şehrin tüm entelektüellerinin katıldıkları gece sohbetleri çok meşhurdu. [951] Genellikle Mescid-i Harâm’da yapılan bu sohbetlere zaman zaman Tâif başta olmak üzere Mekke’nin yakın çevresinden katılım olurdu. [952]

Medine’de bol miktarda üretilen hurma çeşitli şekillerde mamul hâle getirilerek yaş ve kuru olarak tüketilirdi. [953] Hurmadan mamul yiyecekler her mevsim sofralardan eksik olmazdı. Hurmadan yapılan içeceğin bekletilerek mayalanmasına izin verilmezdi. [954] Bu bakımdan Medine valileri zaman zaman bu içkiyi kullananlara had cezası tatbik ederlerdi. Kendisine Medine valisi tarafından had cezası tatbik edilen İbrâhim b. Hirmete Mehdî-Billâh’a bir şiirini takdim etmişti. Mehdi şiiri çok beğenmiş ve ondan isteğini sormuştu. O da içkiden vazgeçemediği için Medine valilerine göstereceği, had cezası uygulamamaları için bir belge vermesini istemişti. [955]

Medine’nin gündelik hayatı Mekke’de olduğu gibi Mescid-i Nebevî ve onun yakın çevresinde geçiyordu. Burada yapılan sohbetlerden oluşan sözlü kültür özellikle Hz. Muhammed’in yaşadığı gibi yaşama şeklinde tezahür etmiş ve hayatın her safhası ilk dönemle ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bu anlayışın oluşmasında Mâlik b. Enes’in büyük katkısı vardı. Çünkü Mâlik Hz. Muhammed’in sözleriyle gündelik hayat arasında bağlantı kurmaya büyük önem verirdi. [956] Bu bakımdan sonraki dönemlerde Medine’ye mücâvir olmak isteyen kimselerin yanında şehir halkının da Mâlik b. Enes tarafından benimsenen hayat tarzına uygun olarak yaşamak istedikleri görülür. Mescid-i Nebevî’de imam-hatiplik görevini Hz. Muhammed’e ve onun yüce makamına olan saygısından dolayı kabul etmeyen Bedreddin İbn Ferhûn (ö. 1367) öldüğünde terekesinden 30.000 dinarın ayrılarak yoksullara dağıtılmasını, köle âzad edilmesini ve geliri fakirlerin ihtiyacına harcanması şartıyla bir de fırın yapılmasını vasiyet etmiş olması bu geleneğin sürdüğünü göstermektedir. Mekke ve Medine’de ekonomik bakımdan güçlü olan kimselerin İslâm dünyasındaki gelişmelerden uzak kalmadıkları görülür. Ortaçağda İslâm-Bizans mücadelesinin en önemli veçhelerinden birisini oluşturan “sâife” seferlerine Mekke ve Medine halkından ekonomik yardımlarda bulunanlar vardı. [957]

Mekke ve Medine Abbasîler döneminin başından itibaren İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden yerleşmek isteyen insanlar için bir cazibe merkezi olmuştur. [958] Ancak bu Haremeyn şehirlerinin nüfusunu arttırmaktan çok Mekke ve Medine’ye yerleşerek sakin bir hayat sürmek ve ilimle meşgul olmak arzusundan kaynaklanıyordu. Farklı kültürlere mensup olan ve bazen yerli halkla ihtilaflar yaşayan bu insanlar Medine ve Mekke’ye gelirken beraberlerinde mahallî âdetlerini de taşıyarak kültürel sentez oluşumuna katkıda bulundular. Mücavirlerle şehrin yerlilerinin kültürünün birleşiminden musikî, mimarî, giyim kuşam ve mutfak alanında özellikle Memlûkler döneminden

itibaren eskisinden farklı bir Mekke ve Medine geleneği ortaya çıkmıştır.[959]

Mekke'nin Abbasîler dönemindeki nüfus durumu hakkında resmî bir tespate dayalı bilgi bulunmamaktadır. Abbasîler döneminde Mekke'nin yerlilerinin Mısır, Mağrib, Şam ve Irak gibi yerlerde ikamet etmeye başladıkları bundan dolayı yerli nüfusun önemli oranda azaldığı söylenebilir. Öbür yandan Hicaz bölgesinin siyasî belirleyiciliğini kaybetmesinden sonra hac mevsimlerinde nüfusu ikiye üçe katlanan Mekke'nin özellikle şerifler arasındaki mücadeleler ve salgın hastalıklar ciddî ölçüde nüfus kaybetmesine sebep olmuştur. Memlük döneminde yapılan tahsisatlardan şehrin nüfusu hakkında bazı neticelere ulaşmak mümkünse de kesin bir rakam vermek mümkün değildir.

Medine'de ise nüfus bakımından farklı bir durum söz konusuydu. İlk İslâm fetihleri Medine dışına çıkan kimselerin bir kısmının fethedilen şehirlere yerleşmeleri ve hilâfet merkezinin nakledilmesi hicretle birlikte başlayan nüfus artışını tersine çevirdi. Emevî ve Abbasî idarecilerin Medine'ye yönelik siyasetleri, Harre Savaşı gibi şehre önemli kayıplar verdiren olaylar ve kıtlık gibi bazı seneler yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı şehrin nüfus kaybı artarak sürdü. Mekke şerifliğinin kurulmasından sonra ise bu kayıp daha da hızlandı. Şehrin dış tehditlere açık olması ve surlarla çevrilmesi ihtiyacının ortaya çıkması nüfusu azaltan diğer bir etkendi. Hac mevsimleri dışında Medine hiçbir medenî aktivitenin görülmediğı bir şehir hâline geldi. 1502'de sur içinde var olan ev sayısının 300 civarında verilmesi Osmanlı öncesi dönemde şehir ve çevresinde 3000-8000 civarında bir nüfusun yaşadığına işaret etmektedir.[960]

MEKKE VE MEDİNE’NİN KÜLTÜREL YAPISI

Mekke ve Medine’de haccı kolaylaştırmak için yapılan faaliyetler bir taraftan Hicaz bölgesinin imarına sebep olurken diğer taraftan da ticarî faaliyetlerin canlanmasını beraberinde getiriyordu. Hilâfet merkezinin nakledilmesinden sonra siyaseten güç kaybeden Haremeyn şehirleri kültürel merkez olma özelliklerini ve etkinliklerini hiçbir zaman kaybetmediler. Bu bağlamda Mekke ile Medine geleneksel kültürün yaşadığı ve kırsal kesime yayılabildiği geleneksel eğitim ve öğretim anlayışının değişmediği iki şehir olarak öne çıktı ve kültürel faaliyetler için birer mektep vazifesi gördü.[\[961\]](#)

Mekke’de İslâmiyet öncesi ve sonrasında kullanılan Kûfî hattının aslı olan ve “hattü’l-Hîrî” adıyla bilinen yazı başta Medine olmak üzere Hicaz’da Mekkeliler vasıtasıyla yaygınlaştı. Mekke’de Hz. Peygamber tarafından başlatılan ilmî faaliyetler, Abbasîler döneminde de devam ettirilmiş, tefsir, hadis, fıkıh, dil ve tarih (siyer ve megâzî) gibi ilimlerin tedvinine en büyük katkı Mekke’de yetişen bilginler tarafından yapılmıştır. Mekkî nisbesiyle meşhur olan Humeydî’nin (ö. 834) Mekke’de kaleme aldığı eseri hadis alanındaki ilk müsnedlerden birisi sayılır.[\[962\]](#)

Medine ve Mekke’de Hz. Âişe tarafından başlatılan hanımların ilimle meşgul olmaları sonraki dönemlerde devam ettirilmiştir. Hadis alanında çalışmalarıyla tanınan kadınlardan birisi olan Kerîme binti Ahmed (ö. 463/1070-71), Mekke’ye mücâvir olarak yerleşmiş ve Sahîh-i Buhârî rivayetiyle ün kazanmıştı.[\[963\]](#) Mekke’de Abbasîler döneminin ikinci yarısından itibaren Taberî, Kastallânî, Fâsî, İbn Fehd, Benû Zahîra, Nüveyrî, el-Mürşidî ve Zirvî gibi birden fazla alim yetiştiren aileler temayüz etmişti.[\[964\]](#) Bu ailelere mensup olan ve uzun süre Mekke’deki kültürel hayatın belirleyicisi ve taşıyıcısı bu âlimler aralarında rivayet alışverişi yaptıkları gibi birbirlerini tamamlayan eserler de kaleme almışlardır. Bunların içinde Mekke kadılığı görevini üstlenen ve çok yönlü bir alim olan Muhibbüddin et-Taberî’nin (ö. 1295) ailesi özellikle zikredilmelidir. İlmî kudret ve şöhretinden dolayı “şeyhülharem” lakabını alan Muhibbüddin et-Taberî’nin ününü duyan Yemen Sultanı el-Melikü’l-Muzaffer onu Mekke kadılığına tayin etti ve Yemen’e davet ederek hem kendisi hem de oğlundan bir süre hadis okudu.[\[965\]](#) Ayrıca Muhibbüddin et-Taberî, Yemen sultanının isteğiyle bu aileye ait Mekke’deki Mansûriyye Medresesi’nde ayda 50 dinar maaşla ders verdi.[\[966\]](#)

Hicaz’ın siyasî olaylara yön vermedeki önceliğini kaybetmesine rağmen Medine ve Mekke, İslâm’ın ilk yıllarına ait hatıraları bünyelerinde yaşatmalarından dolayı kültürel alanda belirleyicilik ve üstünlüklerini her zaman korumuşlardır. Haremeyn’de İslâm’ın erken döneminden itibaren oluşan bu kültürel canlılığın sonucu olarak dinî ilimlerde yetkin bilginlerin yetişmesi, şehri İslâm dünyasının diğer bölgelerinde yaşayan bilginler için bir merkez hâline getirmiştir. Ortaçağ’da birçok alim ve edip meslek hayatlarının başlarında hac için Haremeyn’e geliyor; hac ve umre yapmanın yanında Mekke ve Medine ulemasıyla görüşerek özellikle İslâm hukuku ve hadis başta olmak üzere dinî ilimlerin her sahasında Hicaz âlimleriyle karşılıklı bilgi alışverişinde bulunuyorlardı.[\[967\]](#)

Hac merasimleri İslâm dünyasından gelen bilginler için bir görüşme vesilesi oluyor ve Mekke ile Medine’deki kültürel faaliyetler hac mevsimlerinde büyük canlılık gösteriyordu. Bu bilginlerden

bazılarının Haremeyn’de ders okutmaları ve çeşitli vesilelerle görüşlerini açıklamaları, İslâm dünyasında tanınmaları için bir fırsat oluyordu.[968] Bu bakımdan ilim adamlarının biyografisini anlatan eserlerde Mekke ve Medine yolculuklarıyla bu iki şehirdeki ilmî faaliyetlerinin kayıt altına alınmasına büyük önem veriliyordu.[969] Hadis aldığı ravilerden Mekke ve Medine’de yaşayanlarla yüzyüze görüşen Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Buhara’da yazmaya başladığı el-Câmiu’s-sahîh adlı eserinin önemli bir kısmını Mekke ve Medine’de tamamlamıştır.[970]

Fıkıh başta olmak üzere dinî ilimler alanında Mekke ve Medine ekolleri ortaya çıkmış tedvin ve tasnif faaliyetleri yapılırken bu husus dikkate alınmıştır. Dinî ilimler sahasında bir alimin yetişmesine bu şehirlerin katkıda bulunması Mekke veya Medine imamı, iki şehrin fikrî ortaklığına ise “Fukahâi’l-Hicaz” tabiri kullanılarak Hicaz ekolüne atıf yapılmış ve Haremeyn veya Hicaz’ı gösteren ortak bir dil geliştirilmiştir.[971] Bu bağlamda Mekkeli veya Medineli olanların dışında daha sonra bu şehirlere gelerek ilmî faaliyetlerde bulunan ulema Mekke veya Medine’ye mensup olarak adlandırılmıştır.[972] İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Haremeyn’e gelerek ilmî faaliyetlerde bulunduktan sonra buraya mücâvir olarak yerleşen çok sayıda alim vardır.[973] Mekke ve Medine’ye yerleşen bu âlimler içerisinde şehirdeki tasavvufî düşünceye katkısı olanların yanında[974] Mescid-i Nebevî ile Mescid-i Harâm’ın kıssacıları başta olmak Arap Dili ve Edebiyatı’nın gelişmesinin öncülüğünü yapanlar da vardı.[975]

Mescid-i Harâm hac mevsimlerinde dünya Müslümanları için toplantı ve buluşma yeri ve ilim merkezi olma özelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Tarih boyunca Harem-i Şerif’in harimiyle avlu ve revaklarında çeşitli ders halkaları kurulmuş, hac mevsimlerinde İslâm dünyasının her tarafından gelen bilginler bu derslere katılmaya özen göstermişler ve burada yapılan ilmî müzakere ve tartışmalar İslâmî ilimlerin oluşumuna önemli katkılar sağlamıştır. Öbür yandan hac mevsimlerinde İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden gelen bilginlere Mescid-i Harâm’da fetva sorulması da bir gelenektir.[976] Bu bakımdan Mescid-i Harâm’daki ilim halkalarının temsilcileri hem fetva mercii hem de dinî ilimlerin çeşitli alanlarında faaliyet gösteren kimselerden meydana geliyordu.[977] Bu halkalarda derslere katılarak yetişen bilginlerden birisi de ilmî çalışmalarının önemli bir kısmını Abbasîler döneminde gerçekleştiren İbn Cüreyc’dir (ö. 767). Önce Hicaz fıkıh mektebinin önemli temsilcilerinden olan Atâ b. Ebû Rebâh’ın (ö. 732) daha sonra da Amr b. Dînâr’ın (ö. 726 [?]) ders halkalarına devam eden “Mekkeliler’in fakihi”[978] unvanıyla şöhret yapan İbn Cüreyc (ö. 767) İslâm tarihi alanında ilk telif yapan müellif olarak kabul edilmiştir.[979] İbn Cüreyc ile aynı zaman diliminde yaşamış bazı müelliflerin çalışmaları dikkate alınarak bunun doğru olmadığı görüşü ileri sürülürse de[980] bu çalışmaların bir takım derleme metinler olduğu, telif anlamında ilk çalışmanın İbn Cüreyc tarafından yapıldığı söylenebilir.[981] Ayrıca hadislerin bablara göre tasnifini yapan ilk bilginlerin Mekke’de İbn Cüreyc, Medine’de Mâlik b. Enes, Yemen’de Ma’mer b. Râşid, Kûfe’de Süfyân es-Sevrî olduğuna dair kayıtlar dikkate alındığında İbn Cüreyc’in hadis konusunda ilk müellif olduğu kabul etmek için yeterli bir delil olabilir.[982] Nitekim VIII. yüzyılın ortalarında Abbasîler’in kuruluşuyla eş zamanlı olarak başlayan tedvin ve tasnif faaliyetlerinin öncülüğü Mekke’de İbn Cüreyc, Medine’de Mâlik b. Enes tarafından yapılmış olduğu bilinen bir husustur.

Mekke’de ilim hayatının canlı kalmasında Mescid-i Harâm’da kurulan ilim halkalarının yanında yenileri eklenerek sayıları artırılan medrese ve kütüphaneler ile yapılmalarıyla birlikte şehrin sosyal hayatı içerisinde önemli rolü olan ribatlar ve bunların etrafında canlanan tasavvufî düşüncenin önemli rolü olmuştur.[983] Abbasîler döneminin ikinci yarısından itibaren inşa edilmeye başlayan

medreseler ile hac mevsimlerinde dışardan gelenleri barındıran ribâtların sayısı Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında süratle çoğaldı.[\[984\]](#) Mescid-i Harâm'daki eğitim ve öğretim hayatıyla bağlantılı olarak faaliyet gösteren bu medreseler arasında Kayıtbay Medresesi gibi Harem-i Şerif'le fizikî olarak da bütünleşenler bulunuyordu.[\[985\]](#)

Mekke'de Selâhaddîn Eyyûbî'nin Aden valisi Osman b. Ali ez-Zencîlî 1183'de tarafından çok sayıda vakıf oluşturularak yaptırılan Zencîliyye[\[986\]](#) ile 641'de (1243-44) İkbâl b. Abdullah eş-Şerâbî'nin çok sayıda kitap vakfederek yaptırdığı Şerâbiyye Eyyûbîler dönemine ait medreselerdendir.[\[987\]](#) Mekke'de Memlûkler döneminde inşa edilen meşhur medreseler arasında Yemen Sultanı Ali b. Dâvud tarafından 1339'da yaptırılarak Şâfiî mezhebine göre eğitim yapan Mücâhidiyye, Bengal Sultanı Ebü'l-Muzaffer A'zamşah[\[988\]](#) tarafından yaptırılan Gıyâsiyye, Kadı Abdülbâsit tarafından yaptırılarak 836'da tamamlanan ve dört mezhebe göre eğitim yapan Mescid-i Harâm'ın kuzeyindeki Bâsitiyye sayılabilir.[\[989\]](#) Memlûk Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılan (1479) Harem-i Şerif'e bakan bizzat sultanın bu seneki haccından sonra törenle açtığı, dört mezhebe göre eğitim yapan, ribat, kütüphanesi ve küttâbı olan Kayıtbay Külliyesi uzun süre şehrin en önemli eğitim ve öğretim merkezi olarak kalmıştır.[\[990\]](#) Takıyyüddin Fâsî (ö. 1429) zamanında tamamı Mescid-i Harâm'ın çevresinde kurulmuş 11 medresenin ayakta olduğunu kaydeder.[\[991\]](#)

Mekke'nin eğitim ve kültürel hayatının en önemli kurumlarından biri de kütüphanelerdi. Bunların en eskisi kitaplarının çoğunluğunu Kur'an ve Mekke üzerine yazılanların oluşturduğu Mescid-i Harâm kütüphanesidir. Bunun dışında Mekke'deki medrese ve ribatların bünyesinde kurulan ve bazı özel kütüphaneler de mevcuttu. 687'de Mekke'ye gelen Muhammed b. Hâlid el-Hakkârî gibi kitapçılık yapan kimseler için cazip bir merkez olduğu kaydedilmektedir.[\[992\]](#) İbn Cübeyr de Harem-i Şerif'in Malikî imamının evinde özellikle bu mezhebe ait kitapların çoğunlukta olduğu zengin bir kütüphanenin varlığını haber vermektedir.[\[993\]](#) Kutbeddin Nehravâlî ise görevli olduğu Kayıtbay külliyesinin kütüphanesine yapıldığı esnada gönderilen kitapların çoğunun daha sonra kaybolduğunu ve bunların bir kısmını geri getirmeye muvaffak olduğunu anlatır.[\[994\]](#)

Hiz. Muhammed'in Birinci Akabe Biatı'ndan (621) sonra Yesrib halkına İslâm'ı ve Kur'an'ı öğretmesi ve burayı İslâm'ın merkezi olmaya elverişli hâle getirmesi için Mus'ab b. Umeyr'i görevlendirmesiyle başlayan eğitim ve öğretim faaliyetleri hicret, Mescid-i Nebevî'nin inşası ve ehl-i suffa'ya yer ayrılmasından sonra artarak ve çeşitlenerek devam etti. Mescid-i Nebevî'nin yanında küttâblar ve bazı evlerde de eğitim ve öğretim faaliyetleri yapılıyordu.[\[995\]](#) Hilafet merkezinin nakledilmesinden sonra siyasî otorite ve önceliklerini kaybeden Medine'nin, kutsal hatıraları ve Hiz. Peygamber'in kabri ve mescidini bünyesinde bulundurmasından dolayı kültürel alanda belirleyicilik ve önceliği devam etti. Medine halkının örfüne Hiz. Muhammed'in yaşayan sünneti olarak ayrı bir önem verilmiş ve buradaki zengin hadis malzemesi en ince ayrıntısına kadar tetkik edilmiştir.[\[996\]](#) Medine'de oluşan malzeme başta siyer ve meğâzî ile fıkıh olmak üzere geliştirilerek ve ayrıntılı hâle getirilerek dinî ilimlerin bütün alanlarına tatbik edildi ve tedvin hareketlerine en büyük katkı bu şehirde yetişen bilginler tarafından yapıldı.[\[997\]](#) İslâm'ın erken döneminden itibaren oluşan bu kültürel canlılığın tabii bir sonucu olarak Medine, İslâm dünyasının diğer bölgelerinde yaşayan bilginler ve burada siyasî olaylardan uzak ilimle uğraşarak sakin bir hayat sürmek isteyenler için bir çekim merkezi hâline geldi.

Abbasîler döneminin ikinci yarısından itibaren inşa edilmeye başlayan medreselerin sayısı Zengîler,

Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında sûratle çoğaldı ve Mescid-i Nebevî'nin çevresinde canlılığını koruyan ilim hayatı bunlarla zenginleştirildi. Eyyûbîler döneminde dört mezhebe göre eğitim yapan ve çoğunluğu dinî ilimlere ait olan zengin kütüphânesi olan Şihâbiyye Medresesi şehrin en önemli eğitim ve öğretim kurumlarının başında geliyordu. 1481'de yangın geçiren Mescid-i Nebevî'yi yenileyen Memlûk Sultanı Kayıtbay'ın yaptırdığı Harem-i Şerif'e bakan Kayıtbay Medresesi uzun süre şehrin en önemli kültür merkezlerinden birisi olarak kaldı.[\[998\]](#) Hac dönüşü uğradığı Medine'de vefat ederek Cennetü'l-Bakî'ye defnedilen İlhanlı Beylerbeyi Emîr Çoban burada yaptırdığı medresenin ihtiyaçları için vakıflar oluşturmuştu.[\[999\]](#)

Meşhur sahabîlerin öğretimiyle başlayan tefsir faaliyetleri içerisinde önemli bir yer tutan Medine tefsir ekolüne bağlı Abbasîler döneminde yaşayan Medineli meşhur müfessirler arasında Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ve Zeyd b. Elsem el-Adevî sayılabilir. Daha sonra Nâfi' b. Abdurrahman el-Leysî, öğrencileri Kâlûn ve Verş gibi kıraatte Medine imamı olarak tanınanlar bu halkanın tamamlayıcı unsurlarıdır. Burada unutulmaması gereken husus şudur ki, VII-IX. yüzyıllarda kıraat ilminin yoğunlaştığı şehirlerin en başında Medine ve Mekke geliyordu.[\[1000\]](#) Muvafakuddîn el-Kevâşî (ö. 1281) et-Telhîs adlı tefsir kitabının birer nüshasını Medine, Mekke ve Kudüs'e göndermiş ve burada ders kitabı olarak okutulmuştur.[\[1001\]](#)

Medine'de başta "fukahâ-i seb'a"[\[1002\]](#)ya mensup olanlar olmak üzere fakihler Medine halkının uygulaması anlamına gelen "amel-i ehli Medîne" kavramının İslâm hukuk metodolojisine girmesine zemin hazırlamışlar ve Medine fıkıh ekolünün oluşmasında da önemli bir rol üstlenmişlerdir. VII ve VIII. yüzyıllarda Medine merkezli olarak ortaya çıkan Hicaz fıkıh ekolüne en büyük katkı Mâlikî mezhebinin de imamı olan Mâlik b. Enes tarafından yapılmıştır. Hicret yurdunun manevî havasının yanı sıra buradaki zengin ilmî ortam İmam Mâlik'in hac ve umre için Mekke'ye gidişleri dışında Medine'yi terk etmemesine sebep olmuştur.[\[1003\]](#) Siyasî uygulamalarını benimsemediği ve Muhammed en-Nefsüzekiyye'nin kalkışmasını desteklediği için 763 yılında Medine valisinin emriyle tutuklanarak kırbaçlanmış ve omuzu sakatlanmıştı.[\[1004\]](#) Yapılan uygulamanın doğru olmadığını ve haksız olduğunu anlayan Ebû Ca'fer el-Mansûr hacca geldiğinde Medine'ye uğrayıp Mâlik b. Enes'ten özür dileyerek gönlünü almaya çalışmıştı.[\[1005\]](#) Bu şekilde İmam Mâlik'in gönlünü alan Mansûr ondan, derlediği hadisleri kitap hâline getirmesini, bunu çoğaltarak bütün şehirlere göndermeyi ve onunla amel edilmesini isteyeceğini söyledi. Ancak Mâlik b. Enes bunun doğru olmayacağını söyleyerek bu görüşe karşı çıktı.[\[1006\]](#) Daha sonra Mehdî-Billâh ve Hârûnüreşîd'in de idarede ve yargıda birlik ve istikrarı sağlamaya yönelik aynı teklifi bir kez daha ilettiklerinde İmam Mâlik, her alimin kendisine ulaşan sünnet mirası ve yaşadığı çevrenin şartlarına bağlı olarak farklı görüşler taşımasının tabii olduğunu, aksi bir görüş ve uygulamaya zorlamanın doğru olmayacağını ileri sürerek teklifleri kabul etmedi.[\[1007\]](#)

Mâlik b. Enes başta olmak üzere Mekke ve Medine'de yaşayan bilginler tarafından oluşturulan Hicaz ekolü ile Ebû Hanife ve öğrencileri tarafından oluşturulan Irak ekolü İslâm dünyasındaki ilmî faaliyetlerde temel belirleyici olmuş ve ulemanın görüşleri bu çerçevede değerlendirilmeye başlanmıştır. Hicaz ekolü ile Irak ekolü arasındaki farklılıklar dikkate alındığı zaman insanların yaşamlarında çevresel faktörler ve örfün ne kadar belirleyici olduğu açıkça görülür. Görüşlerinin oluşmasında Haremeyn bilginlerinden önemli ölçüde yararlanan tâbiîn neslinin meşhurlarından Evzâî'nin (ö. 774) Hicaz-İrak mektepleri arasında yaptığı karşılaştırmadan sonra farklılık olarak ortaya attığı beş konudan bu husus daha iyi anlaşılmaktadır.[\[1008\]](#)

Mâlik b. Enes'in vefatından sonra (7 Haziran 795) öğrencilerinin büyük bir kesimi batıya göç etmiş ve Mısır Mâlikî mezhebinin merkezi olmuştur. Ancak Medine ve Mekke'nin Mısır ile var olan sıkı ilişkileri Haremeyn'in özellikle de Medine'nin Mâlikî mezhebine bağlılığı devam etmiştir.[\[1009\]](#) Çünkü Mekke, Medine ve Mısır daima Hicaz ekolüne bağlı kalmıştır.[\[1010\]](#) Zaman içerisinde Mekke'yi yöneten şeriflerin Zeydî mezhebinin benimsemiş olmaları, Fâtımîler'in Haremeyn siyasetleri gibi sebeplerden dolayı Mâlikî mezhebi Hicaz'da zayıflamıştı. Cemaleddin el-Matarî, Muhammed b. Ahmed el-Akşehrî gibi Medine tarihinde iz bırakmış iki önemli alimin talebesi olan Burhaneddin İbn Ferhûn Medine kadılığına tayin edilmesinden (Mart 1391) sonra Mâlikî mezhebinin Medine'de yeniden canlanmasına öncülük etmişti.[\[1011\]](#) Haremeyn şehirlerinde Mâlikî mezhebinin yanında özellikle Abbasîler döneminde zümreleşmesi ve okullaşması tamamlanan Şâfiî mezhebinin de yaygınlaştığı görülür. Haremeyn şehirlerinde Şâfiî mezhebinin yaygınlaşmasında kurucusu olan İmam Şâfiî'nin Medine ve Mekke'de tahsilini yapmış olması ve İmam Mâlik'in önemli öğrencilerinden birisi olmasıyla ilgilidir.[\[1012\]](#)

İslâm tarih yazımı Hz. Muhammed'in vefatından sonra onun hayatına dair bilgileri toplamayı kendilerine bir görev bilen sahabîler tarafından Medine'de başladı. Megâzi ve tarih ilminin ilkelerini tespitte öncülük yapan ve Medine tarih ekolünü oluşturan Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî ve İbn İshak malzemelerinin önemli bir kısmını Medine'de derlemişler ve kullandıkları rivayetlerin büyük çoğunluğunu Medineli ravîlerden almışlardır. Hicaz'da bilimsel faaliyetlerin gelişimine en büyük katkı İbn Cüreyc, İbn İshak ve Mâlik b. Enes tarafından yapılmıştır ve bunların öncelikli konuları hadis ve tarih ilmi olmuştur.[\[1013\]](#)

Medine'ye gelen halife, sultan ve üst düzey görevlilerin Medine'de oluşan tarih bilgisine daima ilgi duymaları tarih yazımının gelişmesinin önemli etkenlerindendi. Hârûnürreşîd, Mescid-i Nebevî'ye girdiği zaman Mâlik b. Enes'i çağırarak ona Hz. Muhammed'in kabri ve minberi arasında durarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Resûl-i Ekrem'in hayatındaki durumlarını anlatmasını istemiş; İmam Mâlik, "onların yeri kabirdeki durumları gibidir" diyerek ona cevap vermişti.[\[1014\]](#) Medine'nin ilmî hayatında yeri olan bilginlerin ortak özellikleri tarih bilgisiyle ilgilenmiş olmalarıdır. Malikî fakihlerinden olan ve Medine kadılığı görevi üstlenen Burhaneddin İbn Ferhûn'un hocaları ile öğrencileri incelendiği zaman onların Medine mahallî tarih yazımının XIII ve XIV. yüzyıllardaki öncüleri olduğu görülür.

Bu arada gerek Emevîler ve gerekse Abbasîler döneminde Medine merkezli oluşan muhalefet ile iktidar arasında yaşanan mücadelenin kültürel alanda örneklerine şiir, hutbe ve kelam metinlerinde rastlanılmaktadır.[\[1015\]](#) Haremeyn'i Abbasî hakimiyetine sokan Dâvûd b. Ali'nin önemli özelliklerinden birisi devrinin önemli hatiplerinden olmasıydı.[\[1016\]](#)

Emevîler döneminin ikinci Abbasîler döneminin ilk yarısında İslâm dünyasındaki kültürel değişimin bir sonucu olarak, Medine ve Mekke'de şiir ve musikî alanında önemli gelişmeler yaşandı. Bu gelişmelerden sonra şiir ve musikî de bedevî hayatın kaba ve sert duygularının yerini basit ve sade ifadeler aldı. Haremeyn halkının gelenekleri fetihlerden sonra tanışılan kültürlerle yeni bir sentez ortaya çıkardı. Bu sentezin musikî alanındaki ilk önemli yansımaları Emevîler'in sonundan itibaren başladı ve Abbasîler'le birlikte Haremeyn Ortaçağ İslâm kültürünün bu alandaki ana merkezi oldu. Burada oluşan musikî anlayışı klasik-Hicaz ekolü olarak anılmaya başlandı.[\[1017\]](#)

Hicaz bölgesinde musikî alanındaki bu gelişmelerin bir sonucu olarak gınâ konusunda Medineli

bilginler, Irak ekolüne bağılı âlimlere göre nispeten daha ılımlı görüşlere sahiptiler.[\[1018\]](#) “Fukahâ-i seb’a” olarak anılan Medineli meşhur yedi fakihden birisi olan Kasım b. Muhammed’in kişinin akıl ve ruh sağlığının temini, genel ahlakî kurallara aykırı olmaması, doğum, düğün, sünnet gibi sevinç günlerinde ve yolculuk esnasında develerin hızlandırılması gibi amaçlarla musikîyi meşru görmesi klasik-Hicaz ekolünün gelişip sistemleşmesinin temel etkenlerinden olmuştur.[\[1019\]](#) Ayrıca günümüze ulaşmamış Hicaz musikî ekolüne tahsis edilmiş çok sayıda kitap ve risale vardır.[\[1020\]](#) Bu arada zaman zaman Mekkeli ve Medineli musikîşinasların arasında rekabetin olduğu iki şehrin beste ve güflerinin karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır.[\[1021\]](#)

Abbasiler döneminin en tanınmış musikîşinas ve mugannîlerinden olan İbrâhim el-Mevsılî ve oğlu İshak’ın, Abbasî Halifesi Mehdî-Billâh’ın oğullarından İbrâhim’in öncülüğünü yaptığı Arap ve Fars musikîsi lahinlerini birleştirerek geliştirilen romantik üslûba karşılık, klasik-Hicaz üslûbunu savunarak yok olmak üzere olan klasik musikî nazariye ve icrasını sistemleştirmiş olmalarıdır.[\[1022\]](#) Hârûnürreşîd ile hacca giden Arap musikîsinde klasik Hicaz ekolünün en önemli temsilcilerinden olan İbrâhim el-Mevsılî’nin Haremeyn’de musikî faaliyetlerinde bulunduğu ve burada kaldığı gecelerde kurulan musikî meclislerinde bilgi alışverişinde bulunduğu görülür.[\[1023\]](#)

Musikî alanında Hicaz ekolün oluşmasında hac mevsimleri başta olmak üzere Mekke ve Medine’ye gelen Arap ve Arap olmayan (mevâlî) şâir, mugannî ve musikîşinasların yanı sıra bilimsel bakımdan alanlarının en meşhur âlimleriyle Haremeyn yerlilerinin katılımıyla kurulan karşılıklı eserlerin geçildiği musikî meclislerinin büyük katkısı olmuştur.[\[1024\]](#) Öbür yandan bazen bu türden toplantıların Haremeyn şehirlerinde ciddî rahatsızlık meydana getirdiği ve bazı tedbirlerin alındığı da olurdu. Ebû Ca’fer el-Mansûr zamanında Medine valisi olan Hasan b. Zeyd el-Hasenî, musikî işleriyle ilgilenmekte ileri gidenlerin imamlık yapmasına izin vermezdi.[\[1025\]](#) Mehdî-Billâh Mekke’de cariyelerin şarkı söylemesini toplumsal ahlak değerleriyle uyuşmadığı ve şehrin havasını bozduğu için yasaklamıştı. Musikîye çok düşkün olan Mehdî’nin bu uygulaması şarkıcıların özellikle hac mevsimlerinde harem alanının dışına çıkarılmalarıyla ilgili olmalıdır. Nitekim Mekke valilerinin bazen şarkıcıları harem alanının dışına çıkarmaları bu hususu teyit etmektedir.[\[1026\]](#)

[1] Ezrakî'nin eseri hk. geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Ahbâru Mekke", DİA, I, 491-492.

[2] bk. Takıyyüddin el-Fâsî, Şifâü'l-Garâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm, nşr. Ö. A. Tedmürî, I-II, Beyrut 1985, I, 13-15.

[3] bk. İbn Hacer, İnbâü'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr, nşr. Abdullah b. Ahmed-Muhammed S. el-Ensârî, I-IX, Beyrut 1986, VIII, 187-188; Cevad İzgi, "Fâsî, Takıyyüddin", DİA, XII, 212-213.

[4] Bu zeyillerden birisi olan ez-Zühûru'l-Müktetafe min Târîhi Mekketel-Müşerrefe adlı olanı Mustafa M. Hüseyin ez-Zehebî tarafından yayımlanmıştır (Mekke 1997).

[5] bk. Sami es-Sakkâr, "İbn Fehd, Necmeddin", DİA, XIX, 487-489.

[6] M. Habîb el-Hîle, et-Târîh ve'l-Müerrihûn bi-Mekke, London 1994, s. 175-177.

[7] bk. Sami es-Sakkâr, "İbn Fehd, İzzeddin", DİA, XIX, 485-486.

[8] Muhibbüddin İbn Fehd'in hayatı ve eserleri hk. geniş bilgi için bk. Hîle, s. 195-213; Sami es-Sakkâr, "İbn Fehd, Muhibbüddin", DİA, XIX, 486-487.

[9] Kutbüddin en-Nehrevâlî'nin hayatı ve eserleri hk. geniş bilgi için bk. Hîle, s. 242-253; Eymen Fuâd Seyyid, "Nehrevâlî", DİA, XXXII, 547-548.

[10] bk. Hîle, s. 236-237.

[11] bk. Ali et-Taberî, el-Ercü'l-miskî ve't-Târîhu'l-Mekkî fî Ahbâri'l-Harem ve'l-Kâbe ve Terâcimi'l-Mülûk ve'l-Hulefâ, nşr. Eşref A. el-Cemmâl, Mekke 1996, s. 34-40.

[12] Bu konuda geniş bilgi için bk. Ali es-Sincârî, Menâihu'l-Kerem fî Ahbâri Mekke ve'l-Beyt ve Vülâti'l-Harem, nşr. C. Abdullah el-Mısırî, I-VI, Mekke 1998, Nâşirin Mukaddimesi, s. 88-119.

[13] Şakir Mustafa, et-Târîhu'l-Arabî ve'l-Müerrihûn, I-IV, Beyrut 1983, I, 149.

[14] Ali Nureddin b. Abdullah es-Semhûdî, Vefâü'l-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ, nşr. M. M. Abdülhamîd, I-IV, Beyrut 1984, II, 633-635.

[15] Mesela bk. Ebü's-Safâ Selahaddin es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, nşr. A. Arnavut-T. Mustafa, I-XXIX, Beyrut 2000, XXII, 29-30, 301.

[16] Mekke tarihine ilişkin eserinin bir kısmı Buhârî tarafından iktibas edilen İbn Şebbe'nin İbnü'n-Nedîm tarafından kaydedilen eserlerinden Târîhu'l-Medîne'nin bir kısmı dışında hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. Eserleri için bk. İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk, el-Fihrist, nşr. İbrahim Ramazan, Beyrut 1994, s. 142-143.

[17] İbn Şebbe'nin eserinin genel özellikleri hk. bk. Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medîne-i Münevvere Tarihi", AÜİFD, XXVIII, 174-180.

- [18] Semhûdî'nin hayatı ve eserleri hk. bk. Şakir Mustafa, IV, 412-414.
- [19] Seyahatnâmeler ve ele aldıkları konular hk. bk. Peters F. E., The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places, Princeton 1996, s. 109 vd.; Ahmet Özel, "Hac [Literatür], DİA, XIV, 413-416.
- [20] bk. D. A. King, "Makka", EI2 [İng.], VI, 180-181.
- [21] Muhammed Fuad, Abdülbâkî, el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm, İstanbul 1982, s. 79.
- [22] İstahrî, Mesâlikü'l-Memâlik, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1967, s. 3; İbn Havkal, Kitâbü Sûreti'l-Arz, nşr. M. J. Kramers, Frankfurt 1992, s. 18; Ebû Ubeyd el-Bekrî, Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi', nşr. M. es-Sakkâ, Beyrut 1983, I, 5.
- [23] H. A. R. Gibb, Studies on the Civilization of Islam, London 1962, s. 118.
- [24] Bu konuda geniş bilgi için bk. Ramazan Şeşen, Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar (1193-1260), İstanbul 2007, s. 371-383.
- [25] Bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, İslâm Tarihi: Memlûkler (648-923/1250-1517), İstanbul 1991, s. 326-360.
- [26] İsmail Yiğit. "Memlûkler", DİA, XXIX, 95.
- [27] Hicrî tarihler miladîye çevrilirken Yücel Dağlı'nın hazırladığı klavuz kullanılmıştır. Yücel Dağlı - v.dğr., Tarih Çevirme Kılavuzu, I-V, Ankara 1997.
- [28] bk. Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, et-Tenbîh ve'l-İşrâf (nşr. M. J. De Goeje), Beyrut 1981, s. 21 vd.; İbnü'l-Mücâvir, Sıfâtü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve ba'zi'l-Hicâz, nşr. Oscar Löfgren, Leiden 1951, s. 39; bk. Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ, nşr. M. H. Şemseddîn, I-XV, Beyrut 1987, IV, 250-251.
- [29] Mustafa S. Küçükaşcı, "Hicaz", DİA, XVII, 433.
- [30] Kalkaşendî, IV, 249-250.
- [31] Reşîdî, Ahmed, Hüsnü's-Safâ ve'l-İbtihâc bi-Zikri men Vülîye İmârete'l-Hac, nşr. Leylâ Abdüllatif Ahmed, Kahire 1980, s. 86-87, 200.
- [32] İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed, el-Kâmil fi't-Târîh, nşr. C. J. Tornberg, I-XIII, Beyrut 1979, XI, 403; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân, nşr. İ. Abbâs, I-VIII, Beyrut 1978, V, 233.
- [33] Küçükaşcı, Mustafa Sabri, Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn, İstanbul 2003, s. 5.

- [34] İbn Hurdâzbih, Ubeydullah b. Abdullah, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 153-154.
- [35] bk. Reşid A. el-Cümeylî, Dirasetün fî Târîhi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye, Rabat 1984, s. 12.
- [36] Taberî, VII, 458; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 300.
- [37] Birketü'l-Kasrî'nin yapılışı, ilgili tartışmalar ve akıbeti hk. geniş bilgi için bk. Taberî, VI, 440; Ezrakî, II, 107-8; Fakihî, III, 149-150; Küçükaşcı, Haremeyn, s. 88-89.
- [38] Ezrakî, II, 108-9; Belâzürî, Ensâbü'l-Eşrâf, nşr. S. Zekkâr-R. Zirikli, Beyrut 1996, 3672-3; Fâkihî, III, 151; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 199.
- [39] İbn Miskeveyh, Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem, nşr. Ebü'l-Kasım Emâmî, I-VI, Tahran 2001, III, 343; Küçükaşcı, Haremeyn, s. 305
- [40] İzzeddin İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 308. Bu şahsın Mekke'ye hac için dışarıdan gelenlerden olduğu ve bundan dolayı para cezasıyla kurtulmuş olması muhtemeldir.
- [41] Fâkihî, III, 147.
- [42] Südey' in konuşmaları için bk. Fâkihî, III, 145-148; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 166.
- [43] Halîfe b. Hayyât, Târîhu Halîfe b. Hayyât, nşr. S. Zekkâr, Beyrut 1993, s. 334.
- [44] Arif Abdülganî, Târîhu Ümerâi'l-Medîneti'l-Münevvere, Dımaşk 1996, s. 112.
- [45] İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, el-Ikdü'l-Ferîd, nşr. A. et-Terhînî, I-VIII, Beyrut 1987, IV, 188; İbn Asâkir, XVII, 167; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 170; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 305-306.
- [46] İbnü'l-Esîr, V, 448; Sehâvî, Tuhfe, II, 34. İbn Asâkir'de Abdullah b. Hasan'ın bu sözleri Hicaz'da Emevîler'i öldürmek için harekete geçmek isteyen Abbasî halifelerinden Seffâh ile Mansûr'un amcası Abdullah b. Ali'ye söylediği kayıtlıdır. İbn Asâkir, XXVII, 380.
- [47] İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 308.
- [48] Halîfe b. Hayyât, Târîh, s. 333-334; Taberî, VII, 457.
- [49] bk. İbn Abdürabbih, IV, 186.
- [50] Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kub b. Süfyân, Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh, nşr. Ekrem Z. el-Ömerî), I-III, Medîne 1990, I, 25-26; İbn Miskeveyh, III, 453; Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin, Kitâbü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, I-IV, Beyrut 1956, III, 11; İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali, el-İnbâ' fî-Târîhi'l-Hulefâ, nşr. Kasım es-Sâmirâî, Leiden 1973, s. 68.
- [51] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 197-198.

- [52] Fesevî, I, 16.
- [53] bk. Taberî, VIII, 277-283; İbn Miskeveyh, III, 528.
- [54] Halife b. Hayyât, Târîh, s. 385; İbn Miskeveyh, IV, 84-85; Safedî, V, 92; İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, I, 374-375.
- [55] İbn Miskeveyh, IV, 171.
- [56] Taberî, VIII, 389; İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk, I-XVIII, Beyrut 1992, X, 27; İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, I, 375.
- [57] bk. İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, I, 379-389; Safedî, XIII, 311.
- [58] Taberî, IX, 114.
- [59] Arif Abdülganî, Târîhu Ümerâi Mekkete'l-Mükerreme, Dımaşk 1992, s. 313.
- [60] Taberî, IX, 475; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, Mürûcû'z-Zeheb, nşr. Muhammed Muhyiddîn, I-IV, Beyrut, 1964-1965, IV, 199.
- [61] Taberî, IX, 476.
- [62] Taberî, IX, 514.
- [63] Abbasî veliahtının Mekke ve Medine'de görevlendirilmesi ilk değildi. 848 yılında Mütevekkil-Alellah oğlu Muntasır'a Yemen ve Tâif'in yanında Haremeyn idaresini de vermişti. İbnü'l-Esîr, V, 39.
- [64] İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede' ve'l-Haber, I-VII, Beyrut 1984, III, 592.
- [65] Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail, ez-Zeyl ale'r-Ravzateyn, nşr. Seyyid İ. el-Attâr, Beyrut 1974, s. 51.
- [66] Taberî, IX, 599-600, 652-653; Özkuyumcu, Nadir "Tolunoğulları", Türkler, Ankara 2002, V, 20.
- [67] İbnü'l-Esîr, VII, 395; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 343-344.
- [68] Taberî, IX, 653; İbnü'l-Esîr, VII, 397; Özkuyumcu, Türkler, V, 21.
- [69] İbnü'l-Esîr, VII, 333.
- [70] Zehebî, Muhammed b. Ahmed, Târîhu'l-İslâm (B. Avvâd v. dğr.) Beyrut 1987-, Târîhu'l-İslâm, XXVI, 152; Arif Abdülganî, Mekke, s. 386-387.
- [71] Safedî, III, 142.

[72] Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 184-185; İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, I, 470-471.

[73] Sincârî, II, 199-202.

[74] Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 187.

[75] Özkuyumcu, Türkler, V, 21.

[76] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 398-399.

[77] İbn Miskeveyh, VI, 195.

[78] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 416.

[79] İbnü'l-Esîr, VIII, 348; Cemaleddîn Ebu'l-Mehâsin Yusuf, en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire, nşr. A. el-Adevî, I-XII, Kahire 1963, III, 48.

[80] Taberî, X, 130-132; Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb, Nihâyetü'l-Ereb fî Funûnü'l-Edeb, nşr. M. Ebu'l-Fazl v. dğr. I-XXVII, Kahire 1975-1985, XXV, 268-270. Karmatîler bu çatışma sonunda iki milyon dinar değerinde mal ele geçirmişlerdi. Bunun sebebi de Mısır'da iktidarlarına son verilen Tolunoğulları'na mensup hanedan üyeleri, devlet adamları ve komutanların Bağdat'a gitmeye karar verdiklerinde kıymetli eşyalarını Mekke üzerinden Bağdat'a götürmeyi daha güvenli bulmalarından kaynaklanıyordu.

[81] İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb, nşr. A. Arnaut-M. Arnaut, I-X, Beyrut 1986, II, 268.

[82] İbnü'l-Esîr, VIII, 378.

[83] İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî, nşr. M. Abdülhatîb ve dğr., I-XIII, Kahire 1986, XIII, 60.

[84] Karmatîler'in Mekke ve çevresindeki baskınları sonucunda 30.000 insanın hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. bk. Mes'ûdî, Tenbîh, s. 386; İbn Tagriberdî, III, 224; İbnü'l-İmâd, II, 274; Zehebî, Muhammed b. Ahmed, el-İber fî Haberi men Gaber, nşr. Selahaddin Müneccid, I-V, Kuveyt 1984, II, 173; Nehrevâlî, İ'lâmu'l-Ulemâi'l-A'lâm bi Binâi'l-Mescidi'l-Harâm, Göttingen 1274, s. 162.

[85] İbn Haldun, IV, 472. Mescid-i Harâm'a atıyla giren sarhoş bir Karmatî askeri Kâbe'nin yanında çirkin işler yapmıştı. bk. İbn Tagriberdî, III, 224; İbnü'l-İmâd, II, 274.

[86] Karmatîler'in Hacerülesved'i Hecer'e götürmelerinin en önemli nedeni özellikle Cennâbîler zamanında haccın Mekke'ye değil de Hecer'e yapılmasını sağlamaktı.

[87] Taberî, X, 119.

[88] İbn Haldun, III, 472.

[89] İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, III, 462.

[90] O'leary, De Lacy, A Short History of the Fatımıd Khalifate, Delhi 1987, s. 86.

[91] Karmatîler'in Hicaz'a yönelik faaliyetlerinin en önemli safhası olan Hacerülesved'i Hecer'e götördükleri esnada Fâtımîler'in doğuya doğru genişleme siyasetleri henüz yürürlüğe konulmamıştı. Fâtımîler'in Mısır'a hakim olup Hicaz'a yönelik politikalar geliştirmeleri Hacerülesved'in yerine konulmasından sonra Müiz-Lidînillâh tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Eymen Fuad Seyyid, "Fâtımîler", DİA, XII, 230.

[92] bk. Mâlikî, Süleyman Abdülganî, Bilâdü'l-Hicâz münzü Bidâyeti Ahdi'l-Eşrâf hattâ Sukûti'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye fî Bağdât, Riyad 1983, s. 26.

[93] İbn Haldun, IV, 472.

[94] İbnü'l-Esîr, VIII, 102; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 384.

[95] İbnü'l-İmâd ile İbn Kesîr, her bir deve için beşer, her bir mahmil için de yedişer dinar ücret alındığını kaydederler. bk. İbnü'l-İmâd, II, 308; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Kahire 1988, XI, 202.

[96] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 387-388.

[97] Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 184-185; İzzeddin İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 470-471.

[98] Mansûr'un vefat etmeden önce Ebû Tahir'e 50000 dinar teklif ettiği fakat onun bunu kabul etmediği rivayet edilir. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 396; Nehrevâlî, s. 166.

[99] Kütübî, Muhammed b. Şakir, Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeyli Aleyhâ, nşr. A. Muhammed-A. Ahmed, I-II, Beyrut 2000, II, 210; Nehrevâlî, s. 167-168.

[100] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 193.

[101] İbn Miskeveyh, VI, 158-159.

[102] Bu konuda geniş bilgi için bk. Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 193-194; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 384; İbn Tagriberdî, III, 305.

[103] bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 410, 448; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 194; İbn Tagriberdî, IV, 249-250.

[104] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, I-IV, Kahire 1982, II, 121-122.

[105] Muhalefet hareketleri sadece Ali evlâdıyla sınırlı olmadığı bazen Medine valilerinden Kureyşli bazı kimselerin tutuklanmaları isteklerinden anlaşılmaktadır. İbnü'l-Cevzî, VIII, 233-234.

[106] Taberî, VII, 457; Fâsî, İkdü's-Semîn, IV, 136-137; Arif Abdülganî, Medine, s. 115.

[107]bk. Arif Abdülganî, Medine, s. 117-118. Ziyad'dan sonra bu görevi üstlenen kadısı Abdülaziz b. Muttalib'in ilk icraatı Ziyad'ı tutuklayarak Mansûr'a göndermek ve evinde bulduğu 85.000 dinar paraya da el koymak olmuştur.

[108] İdarî alandaki atamalar ve bunların Abbasiler açısından olumsuzlukla sonuçlanarak Medine'de istikrarsızlığa sebep olması hk. geniş bilgi için bk. Arif Abdülganî, Medine, s. 117-121.

[109] Abbasîler döneminde Âl-i Fâtıma'ya mensup olanlar tarafından gerçekleştirilen siyasî faaliyetler için nasıl bir terminolojinin kullanılması gerektiği hususunda geniş bilgi için bk. Mustafa S. Küçükaşcı, "Mensubiyet ile Asabiyet Arasında Âl-i Fâtıma", Türklük Araştırmaları Dergisi (18), 2005, s. 63-65.

[110] Ali evlâdının Medine'de liderliğini üstlenen Abdullah b. Hasan'ın yedi çocuğundan dördünün İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine giderek siyasî faaliyetlerde bulunmaları, onun çocuklarını yetiştirirken siyasî bakış açısı kazanmalarına da önem verdiğini göstermektedir. Nitekim çocukları Abbasîler'in muhaliflerinin başında geliyorlardı. bk. Zübeyrî, Mus'ab b. Abdullah, Kitâbu Nesebi Kureyş, nşr. E. L. Provencal, Kahire 1982, s. 227; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Mekâtilü't-Tâlibiyyîn, nşr. S. Ahmed Sakr, Beyrut ts., 180-181.

[111] Muhammed en-Nefsüzzekiyye'den siyasî hayatı boyunca yeryüzüne hakkı ve adaleti yayacağı konusunda bir beklenti daima olmuştur. bk. Nuaym b. Hammâd el-Mervezî, el-Fiten li-Nuaym b. Hammâd, nşr. Semîr ez-Züheyri, I-II, Kahire 1991, I, 324.

[112] Mes'ûdî, Tenbîh, s. 341. İbn Haldun, Mehdî unvanının ilk defa Mescid-i Nebevî minberinde kıyamını açıkladıktan sonra kullanılmaya başlandığını kaydeder. bk. İbn Haldun, IV, 7.

[113] Mes'ûdî, III, 306; İbn Hacer el-Askalânî, Takrîbü't-Tehzîb, nşr. M. Avvâme, Halep 1986, s. 487; Sehâvî, Tuhfe, III, 595.

[114]bk. Taberî, VII, 517; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 206-208, 253-254; İbn Ebû Zer, Ebü'l-Hasen Ali, el-Enîsü'l-Mutrib, Rabat 1972, s. 15-16.

[115] İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer, Kitâbü'l-Fahrî, Beyrut ts., s. 147-148. Toplantıya Haşimîler'den sadece Muhammed el-Bakır ve Ca'fer es-Sadık katılmamıştı.

[116] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, I, 435.

[117] İbn Haldun, IV, 6.

[118] İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, et-Tabakâtü'l-Kübrâ: el-Kısmü'l-Mütemmim, nşr. Ziyâd M. Mansûr, Medine 1983, s. 376.

[119] Belâzürî, IV, 313-314.

[120] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, II, 122.

[121] Belâzürî, III, 314, 316.

[122] Halîfe b. Hayyât, Târîh, 340-341; Belâzürî, III, 315; Arif Abdülganî, Medîne, 117-122; Bedr, Abdülbâsit, et-Târîhu's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere, I-III, Medîne 1993, II, 17-18.

[123] İbn Sa'd, Mütemmim, s. 376; Taberî, VII, 550. Bütün bunlar olurken Abdullah b. Hasan Kûfe hapishanesinde vefat etmişti.

[124] Ya'kübî, Ahmed b. İshak, Târîhu'l-Ya'kübî, nşr. M. Houtsma, I-II, Beyrut ts., II, 374-375.

[125] Ya'kübî, II, 375.

[126] Ya'kübî, II, 375.

[127] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, II, 126.

[128] Muhammed en-Nefsüzzekiyye kıyamı esnasında Âl-i Fâtîma'nın diğer kolunu oluşturan Hüseyinîler'den açıktan destek almamıştır. Ancak Benî Hüseyin'in açık desteğinin olmadığını gören Mansûr bunu kendi lehine kullanmak istemişse de buna muvaffak olamamıştır. Bu bakımdan her ne kadar Âl-i Fâtîma bir bütün olarak hareket etmemişse de, Abbasîler karşısında bir bütün olduğu açıktır ve sonraki gelişmeler bu hususu teyit etmektedir. bk. Taberî, VII, 538-541, 603.

[129] İbn Sa'd, Mütemmim, s. 376; Abdülmelik b. Hüseyin el-Âsımî, Semtû'n-Nücûmü'l-Avâlî fi Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâlî, nşr. A. A. Abdülmevcûd-A. M. Müavviz, Beyrut 1998, IV, 172. İbnü'l-İmrânî'nin kaydettiği Medine valisinin öldürüldüğü şeklindeki rivayet (el-İnbâ, s. 64) doğru değildir.

[130] Taberî, VII, 560; İbn Kesîr, X, 86; İbn Ferhûn, Burhaneddin, ed-Dîbâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yâni Ulemâi'l-Mezheb, nşr. Muhammed Ebü'n-Nûr, Kahire 1972, I, 130-131.

[131] Mes'ûdî, Tenbîh, s. 341, İbn Haldun, IV, 6. İmâm Mâlik ve Ebû Hanîfe dışında Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi destekleyen diğer ünlüler için bk. İbnü'l-Esîr, V, 552-553.

[132] İbn Asakir, XX, 151.

[133] Ebû Ca'fer'in bu yapıyı Kâbe'ye alternatif olarak Irak halkı için bir ziyaret yeri olarak tasarladığı şeklinde Corci Zeydan tarafından ileri sürülen görüş (Corci Zeydan, Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî, I-V, Kahire 1958, II, 35) doğru değildir. Mansûr siyasî rakiplerini ortadan kaldırmak için her türlü tedbiri almaktan çekinmemiştir. Ancak İslâm tarihi içerisinde yaygın olmayan devlet başkanlarının hac için Mekke ve Medine'ye gitme geleneğinin önemli temsilcilerindedir. Bu bakımdan iktidarı süresince dört kez hacca giden Mansûr'un hükümdar sarayı olarak yaptırdığı bu yapıyla bir alternatif arayışına girişi söz konusu olmamalıdır. Ayrıca C. Zeydan'ın burada kaynak olarak kullandığı Taberî ve İbnü'l-Esîr'de bu yapının Kâbe'ye alternatif olarak yapıldığına ve bu binanın yapımının Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin kalkışmasıyla ilgisi olduğuna dair en ufak bir bilgi yoktur. bk. Corci Zeydan, II, 35 [H. Mü'nis'in notu].

[134] Kur'an, en-Nâziât 79/24.

[135] Taberî, VII, 558.

[136] Taberî, VII, 525-528.

[137] Âsımî, IV, 203.

[138] Sehâvî, III, 595; Âsımî, IV, 172.

[139] İbnü'l-Esîr, V, 551.

[140] Taberî, VII, 603.

[141] bk. Corci Zeydan, II, 35. Hilafet merkezinin nakledilmesinden sonra Medine fakihlerinin halifelik ve biat konusunda etkinlikleri daima var olmuştur ve Abbasîler'in dindar olan halifeleri bunlardan görüş almadan iş yapmadıkları da C. Zeydan tarafından ayrıca vurgulanmıştır.

[142] Bu konuda geniş bilgi için bk. Belâzürî, IV, 319-321; Taberî, VII, 552, 560; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 146, 283, 361-367, 379; İbn Kesîr, X, 86; İbn İnebe, Ebü'l-Abbâs Cemaleddin, Umdetü't-Tâlib fî Ensâbi Âli Ebi Tâlib, nşr. A. es-Sâde-A. Abdülganî, Dımaşk 2005, 143, 148.

[143] Mes'ûdî, III, 306-307.

[144] Taberî, VII, 599-603; Belâzürî, IV, 327-334; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 265-271; Âsımî, VI, 177.

[145] Muhammed en-Nefsüszekkiye Hendek Gazvesi'nde Hz. Muhammed'in kullandığı hendeği kullanmıştı. Ebü'l-Fidâ, III, 6.

[146] Nuaym b. Hammâd, I, 330.

[147] Taberî, VII, 593; Ya'kübî, II, 376.

[148] İbnü'l-İmrânî, s. 64; İbnü'l-İmâd, I, 213-214.

[149] Taberî, VII, 600; İbnü'l-Esîr, V, 551.

[150] Muhammed en-Nefsüzzekkiye'nin Bakî' kabristanına defnedildiği kayıtları vardır. Taberî, VII, 600; İbnü'l-Esîr, V, 551.

[151] bk. Sehâvî, Tuhfe, I, 43; Merâgî, Ebû Bekir, Tahkîku'n-Nusra bi-Telhîsi Meâlimi Dâri'l-Hicre, nşr. S. Abdülfettâh, Mekke 1997, s. 168.

[152] İbn Ferhûn, Burhaneddin, İrşâdü's-Sâlik ilâ Ef'âli'l-Menâsik, nşr. Muhammed b. Ebü'l-Ecfân, Kartâc 1989, II, 592.

[153] İlyas Çelebi, "Fiten ve Melâhim", DİA, XIII, 149-153.

[154] A. J. Wensinck, el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî, Leiden 1988, VI, 301; İbn Şebbe, I, 304 vd.; Nuaym b. Hammâd, I, 325.

- [155] Zebîdî, Murtaza, Tâcü'l-Arûs, I-XXV, Beyrut ts., X, 546.
- [156] Çarşı esnafıyla Medine valisinin askerleri arasında meydana gelen olaylar hk. geniş bilgi için bk. Taberî, VII, 609-614; İbnü'l-Esîr, V, 556-557.
- [157] Nuaym b. Hammâd, I, 324.
- [158] Taberî, VII, 613; İbnü'l-Esîr, V, 556.
- [159] Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", DİA, XXVIII, 378.
- [160] Taberî, VIII, 117, 133; İbn Haldun, III, 263.
- [161] İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsar, nşr. Yahya el-Cübûrî, Abu Dabi 2003, XXIV, 205.
- [162] Taberî, VIII, 192. İshâk'ın gidişinin yeni halifeyi tebrik etmek ve babası için başsağlığı dilemek için olduğu da kaydedilir. bk. İbn Kesîr, X, 162.
- [163] Arif Abdülganî, Medine, s. 142.
- [164] Ebü'l-Ferec el-İsfahânî ile İbnü't-Tıktakâ şarap içme fiiliyle ilgili haberlerin uydurma olduğu görüşündedirler. bk. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 444; İbnü't-Tıktakâ, s. 190.
- [165] Taberî, VIII, 192. İslâmiyet'in ilk döneminden itibaren sayı ve keyfiyet bakımından farklı bir cezalandırma uygulamasının olduğu "nebîz" ve içeriği hk. geniş bilgi için bk. Ali Bardakoğlu, "Had", DİA, XIV, 548; Küçükaşcı, Haremeyn, s. 121.
- [166] Taberî, VIII, 192; İbnü'l-Esîr, VI, 90.
- [167] Taberî, VIII, 192-193; İbnü'l-Esîr, VI, 90.
- [168] Bedr, II, 76.
- [169] Taberî, VIII, 192-193; İbnü'l-Esîr, VI, 90.
- [170] Hüseyin b. Ali'nin aldığı biatın içeriği ve amacı hk. geniş bilgi için bk. Taberî, VIII, 194; İbnü'l-Esîr, VI, 90; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 449-450; İbn Kesîr, X, 162.
- [171] Medine'de Abbasî otoritesinin en büyük temsilcisi olan vali Hüseyin b. Ali'nin kıyama geçtiğini görünce şehri terk etmişti. bk. Arif Abdülganî, Medine, s. 142-143.
- [172] Bedr, II, 77.
- [173] Taberî, VIII, 194; Ya'kübî, II, 404-405.
- [174] Sehâvî, Tuhfe, II, 510-511.

[175] İbnü'l-Cevzî, VIII, 310; Bedr, II, 77-78.

[176] Taberî, VIII, 195.

[177] Taberî, VIII, 195.

[178] Bedr, II, 81.

[179] Taberî, VIII, 199-203; İbnü'l-Esîr, VI, 90.

[180] Sehâvî, II, 511.

[181] İbn Kesîr, X, 162.

[182] Yahya b. Abdullah'ın faaliyetleri için bk. Uyar, Gülgün, Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı, İstanbul 2004, 266 vd.

[183] Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 464. Hârunürreşîd Ali evlâdından ilgi görenleri Bağdat'a getirerek burada gözetim altında tutmayı siyaset olarak benimsemişti. bk. Hatîb el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I-XIV, Beyrut ts XIII, 27.

[184] Hac dönüşü tutuklanan Yahya hapiste hayatını kaybetmiştir. Taberî, VIII, 244.

[185] Taberî, VIII, 235; İbnü'l-Esîr, VI, 114-115. Medine'ye gitmesine izin verilmeyen tek Tâlibî Abbas b. Hasan'dı.

[186] Mustafa Öz, "İbn Tabâtabâ", DİA, XX, 383-3844.

[187] Taberî, VIII, 528-529.

[188] Mustafa Öz, "İbn Tabâtabâ", DİA, XX, 384.

[189] Taberî, VIII, 530; İbnü'l-Esîr, VI, 306.

[190] İbnü'l-Esir Hüseyin ve beraberindekileri "Şeref" adlı bir yerde konakladıklarını haber verir. Ancak Mekke yakınlarında bu adla bilinen bir yerleşim birimi mevcut değildir. bk. İbnü'l-Esîr, VI, 307; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Büldân, I-V, Beyrut, III, 212, 336-337.

[191] Taberî, VIII, 532; İbnü'l-Esîr, VI, 307.

[192] İbn Habîb, Muhammed el-Hâşimî, el-Muhabber, nşr. I. Lichtenstadter, Beyrut ts., s. 40. Davud'un idaresi altındaki şehri terk etmesinin Mekke Haremi'nin kutsiyetinin çiğneneceği endişesinden kaynakladığı ileri sürülmektedir. bk. İbnü'l-Esîr, VI, 307.

[193] İbn Kesîr, X, 255.

[194] Taberî, VIII, 536; İbnü'l-Cevzî, X, 82; İbn Kesîr, X, 256.

[195] bk. Taberî, VIII, 536; İbnü'l-Esîr, VI, 311.

[196] Ezrakî, I, 247-248.

[197] Mescid-i Harâm'ın içerisinde tahrip etmedikleri, zarar vermedikleri herhangi bir yer kalmamıştı. bk. Fâkihî, II, 83, 198; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 265-266.

[198] Taberî, VIII, 537; Ezrakî, I, 247-248; İbnü'l-Esîr, VI, 311.

[199] Kâbe'nin hazinesinde bulunan mallar ve akıbeti hk. geniş bilgi için bk. Ezrakî, I, 247-248; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 262-271.

[200] Ezrakî, I, 247.

[201] Taberî, VIII, 537-538; İbnü'l-Cevzî, X, 84-85. Muhammed b. Ca'fer ve taraftarları hezimete uğrayarak eman istemek zorunda kalmışlardı.

[202] Taberî, VIII, 539; Arif Abdülganî, Medine, s. 164-165.

[203] bk. Hatîb, II, 113-114.

[204] Taberî, VIII, 539-540; İbnü'l-Esîr, VI, 313; Arif Abdülganî, Mekke, s. 285-286.

[205] Fâkihî, II, 198; Ezrakî, I, 247.

[206] Kişisel ve ekonomik çıkarlar için girişilen siyasî faaliyetlerde sıkça yağmalama olaylarına rastlanmaktadır. Mesela bk. İbnü'l-Cevzî, XII, 50.

[207] Mesela bk. İbnü'l-İmâd, I, 213-214; Yâfiî, Abdullah b. Es'ad, Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti'z-Zamân, I-IV, Kahire 1993, I, 297.

[208] Ebû Ca'fer et-Taberî İbn Tabâtabâ hareketi için huruc terimini kullanırken, Hüseyin b. Hasan için bu terimi kullanmaktan kaçınmıştır. bk. Taberî, VIII, 528, 536.

[209] bk. Hatîb, II, 114.

[210] İbn Tagriberdî, II, 283-285; M. Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", DİA, XXXII, 212.

[211] Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 617-618.

[212] Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 600-601.

[213] Arif Abdülganî, Medine, s. 187.

[214] Mekke'ye farklı zamanlarda iki defa sürgün edilen İbnü'l-Cerrâh vezâret makamında bulunurken Haremeyn'e hizmet edilmesi için özel çaba göstermiştir. bk. Safedî, XXI, 246; Nahide Bozkurt, "İbnü'l-Cerrâh", DİA, XX, 539-540.

[215] Bu konuyla ilgili örnekler için bk. Taberî, IX, 258; İbnü'l-Esîr, VII, 118; VIII, 75.

[216] İbn Haldun, fetihlerden ve hilafet merkezinin nakledilmesinden sonra Medine'den ayrılmayıp burada ikamet etmeyi sürdüren tek topluluğun Talibîler olduğu görüşündedir. İbn Haldun, IV, 139.

[217] Bedr, II, 118.

[218] Bedr, II, 118.

[219] İshak'ı Arif Abdülganî, İbn Inebe, Fahrî ve Taberî'deki kayıtlardan Medine valisi olarak zikretmektedir. Ancak Taberî İshak'tan bahsederken "bir işi üstlenmek, idare etmek" vb. gibi anlamlara gelen "kıyâm" kökünü kullanmaktadır. Bu bakımdan İshak'ın vali olmayıp Medine ve çevresindeki Ali evlâdının işleriyle ilgili bir görevi üstlenmiş olması da düşünülebilir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Taberî, IX, 552; İbn Inebe, s. 57; Arif Abdülganî, Medine, s. 197.

[220] Bedr, II, 119.

[221] Taberî, IX, 552-553.

[222] İbnü'l-Esîr, VII, 336.

[223] Bedr, II, 131-134.

[224] Sehâvî, Tuhfe, III, 570.

[225] bk. İbn Haldun, IV, 145; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 605.

[226] Safedî, V, 100.

[227] Bedr, II, 132.

[228] Arif Abdülganî, Medine, s. 223.

[229] Kalkaşendî, IV, 303.

[230] İbn Haldun, IV, 139.

[231] Makrizî, Takıyyüddin, İttiâ'zu'l-Hunefâ', nşr Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1996, I, 101.

[232] Bedr, II, 133-134.

[233] bk. Sehâvî, Tuhfe, II, 222; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 408.

[234] Hz. Ali zamanında hilâfet merkezinin Medine'den Kûfe'ye nakledilmesinden sonra muhalefet merkezi hâline gelen Hicaz'da bazen Mekke, bazen de Medine kökenli merkezî idarelere karşı iç karışıklık ve ihtilaflar meydana geldi. Bu karışıklar bazen Mekke'nin müstakil olarak idare edilmesine sebep oldu ve merkezî idareler tarafından atanan emirler Mekke'ye giremediler. Geniş

bilgi için bk. Küçükaşcı, Haremeyn, s. 278 vd.

[235] İbn Hallikân, V, 58.

[236] Emevîler'in aksine Mekke'ye tayin edilen emirlerde Dâvûd b. Ali gibi bazı istisnalar dışında akrabalık şartı aramayan Abbasîler döneminde Eşnâs, Mekke'de görevlendirilen ilk Türk vali olup daha sonra zaman zaman Abbasî devlet bürokrasisinde görev alan bazı Türkler Mekke emirliğini üstlendiler. bk. Mustafa S. Küçükaşcı, "Mekke Emirliği", DİA, XXVIII, 572.

[237] Taberî, IX, 114-115.

[238] bk. Taberî, VII, 465, ; İbn Asâkir, LXI, 90; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 300, 355.

[239] İbnü'l-Cevzî, IX, 98.

[240] İbnü'l-Esîr, VII, 373.

[241] Taberî, IX, 206, 209.

[242] Taberî, IX, 210. Taberî bu haberi 244 (858-859) yılı haberleri içerisinde kaydeder ve bu atamanın 242 (856-857) yılında gerçekleşmiş olduğunu tasrih eder.

[243] Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, s. 600-601.

[244] Taberî, IX, 209.

[245] Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü's-Sâc", DİA, X, 339.

[246] İbn Miskeveyh, IV, 347.

[247] Taberî, IX, 371-372. İsmail b. Yusuf, Cidde yolunu tutarak hacıların mallarına el koymuş, Mekke valisinin şehri terk etmesini fırsat bilerek hükümet konağı ile Mekke'deki pek çok evi yağmalamıştı. Kâbe'nin hazinesinden aldıkları da dâhil olmak üzere toplam 200.000 dinar malı gaspetmişti. Daha sonra Medine'ye giderek valiyi buradan çıkardıktan sonra Mekke'ye dönmüştü. Mekke'de fiyatlar artmış ve insanlar zaruri ihtiyaçlarını bile karşılayamışlar açlıktan ölüm tehlikesiyle yüzyüze gelenler olmuştu.

[248] İbn Miskeveyh, IV, 452.

[249] İbn Kesîr, XI, 42.

[250] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 362.

[251] İbn Haldun, VI, 12; Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 179.

[252] bk. Mâlikî, s. 24-25.

[253] Arif Abdülganî, Mekke, s. 371-372.

[254] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 398-399. 343 (954-55) yılında Hicaz ve Mekke'de hutbeler Büveyhîler'den Rûknüddeve, Muizüddeve ve Bahtiyar ve onlardan sonra da İbn Tuğc adına okunmuş Irak ve Mısır kabileleri arasında çatışmalar olmuştu. İbn Miskeveyh, VI, 195.

[255] İbn İnebe, s. 133; 209.

[256] Makrizî, İtti'âzü'l-Hunefâ', I, 101

[257] İbn Inebe, s. 209.

[258] Arif Abdülganî, Mekke, s. 403.

[259] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 306; Sincârî, II, 211

[260] İbn Inebe, s. 209.

[261] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 306; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 406; Sincârî, II, 211.

[262] Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', I, 101.

[263] bk. İbnü'l-Esîr, VIII, 612; Mâlikî, s. 30.

[264] Mustafa S. Küçükaşcı, "Mekke Emirliği", DİA, XXVIII, 572.

[265] İslâm kaynaklarında Mekke emiri tabiri ilk defa Hz. Muhammed için kullanılır. Mekke'nin idarî düzenini korumak için oluşturulan Mekke emirliğini üstlenen ilk vali şehrin fethinden sonra (27 Ocak 630) Hz. Muhammed tarafından görevlendirilen Attâb b. Esîd'dir. Bundan sonra Abbasîler'e kadar Mekke'nin yönetimi ve emirleri hk. geniş bilgi için bk. Gerald, De Gaury, Rulers of Mecca, London 1951, s. 34-51; Abdülfettâh Hüseyin Râveh el-Mekkî, Cedâvilü Târîhu Ümerâi'l-Beledi'l-Harâm, Mekke 1999, s. 15-61.

[266] İbn Haldun, VI, 407.

[267] İbn Tagriberdî, III, 61.

[268] İbn Haldun, VI, 407.

[269] İbnü'l-Esîr, IX, 123; Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', II, 95; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 436; İbn Inebe, s. 210.

[270] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 436 vd.

[271] İbn Haldun, IV, 131.

[272] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 339; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 494.

[273] bk. İbn Haldun, IV, 131; Arif Abdülganî, Mekke, s. 421.

[274] Makrizî, Takıyyüddin, el-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, nşr. Halil el-Mansûr, I-IV, Beyrut 1998, IV, 75.

[275] Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXVII, 10; Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 340-341.

[276] İbn Haldun, IV, 131.

[277] Cahid Baltacı, “Ebü'l-Fütûh el-Mûsevî”, DİA, X, 321.

[278] Arif Abdülganî, Mekke, s. 422. Atlara çok meraklı olan Tâcü'l-meâlî Arap yarımadasının en seçkin taylarını büyük ödemeler yaparak Mekke'de toplamaya önem veriyordu.

[279] İbn Haldun, VI, 26.

[280] İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 500.

[281] bk. Arif Abdülganî, Mekke, s. 425-426.

[282] İbn Haldun, IV, 126

[283] bk. Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 196; Abdülmün'im Mâcid, Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fâtımiyye ve Sükûtuha, Kahire 1994, s. 191.

[284] Mekke, Suûdîler'in eline geçinceye kadar (17 Ekim 1924) Benî Katâde ahfadından gelen emirler tarafından yönetildi ve bunlar içerisinde Mekke'yi yönetmede özellikle Osmanlı döneminden itibaren üç aile öne çıktı. Bunlardan biri (Şürefâ-i Zeydiyye), diğeri 1672'den sonra Mekke emaretini onlarla paylaşan Zevî Berekât (Âl-i Berekât), üçüncüsü de Abâdile diye bilinen Zevî Abdullah veya Zevî Avn ailesidir. Bu konuda geniş bilgi için bk. Zekeriya Kurşun, “Hâşimîler”, DİA, XVI, 412-413.

[285] Katâde'nin Mekke hakimiyetinin 598 (1201-1202) yılında gerçekleştiği görüşleri de vardır. bk. İbnü'l-İmâd, IV, 333; Zehebî, İber, IV, 301; Peters, Mecca, s. 145.

[286] Katâde iktidarının ilk yıllarında halka iyi ve adil davranmak suretiyle Hicaz'da sükûneti sağlamaya muvaffak olmuştu. Bunun bir sonucu olarak hacılar Mekke'ye güvenlik ve esenlik içerisinde gelip gitmeye başlamışlardı. Ancak Katâde'nin bir süre sonra yönetim tarzını değiştirerek vergileri artırdığı, halka karşı kötü muamelede bulunduğu ve bazı yıllar hac kabilelerinin mallarını yağmalattığı görülür. Katâde veliahtlık mücadelesine girdiği amcasını öldüren oğlu Hasan'la aralarında çıkan tartışmadan sonra kendisinden sonra Mekke emiri olan oğlu tarafından öldürülmüştür (1220 veya 1221). Bu konuda geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, XII, 401-402; İbn Kesîr, XIII, 99; Fâsî, İkdü's-Semîn, V, 471-475.

[287] Sehâvî, Tuhfe, II, 222

[288] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 408

[289] Benî Hüseyin'in hâkimiyetinden sonra Medine ya Mekke'ye bağlı kalmış ya da otoritesi Medine ile sınırlı olan Hüseyinî şerifler tarafından yönetilmiştir.

[290] Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 150.

[291] Şerif İdris'in gönlünün Yemen tarafında olması Ebû Nümeý'in Mısır'dan destek almasında etken olmalıdır. Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 151; Arif Abdülganî, Mekke, s. 523.

[292] Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 151; İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, II, 13.

[293] Makrizî, Takıyyüddin, es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk, nşr. M. M. Ziyâde-S. A. Âşûr, I-XII, Kahire 1957-1973, I, 579; Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 151.

[294] bk. Fâsî, İkdü's-Semîn, I, 154 vd.

[295] Ebû Nümeý'e boyun eğen amcası İdris Yenbû', Cemmâz ise Medine emirliği ile yetinmek zorunda kalmışlardı. bk. Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 151-152.

[296] Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 153.

[297] bk. Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 347-394; Arif Abdülganî, Mekke, s. 598-613.

[298] bk. Makrizî, Zeheb, s. 84-85. Mekke şerifleri Mısır-Yemen rekabetinden kendi lehlerine yararlanmak istiyorlardı. Bundan dolayı bazen Memlük sultanlarının yerine sadece Yemen sultanının adına hutbe okunduğu örnekler de vardır. bk. Makrizî, Sülûk, VI, 337, 344.

[299] İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsar Devletü'l-Memâlîki'l-Ülâ, nşr. Dorothea Krawulsky, Beyrut 1986, s. 125.

[300] İbn Haldun, V, 620; Yiğit, s. 141.

[301] bk. Mustafa S. Küçükaşcı, "Mekke Emirliği", DİA, XXVIII, 574.

[302] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 354; İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, II, 247.

[303] İbn Tagriberdî, XIII, 74; Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 361; Sehâvî, Tuhfe, I, 481; Makrizî, Sülûk, IV, 655-56, 660; Âsımî, IV, 271.

[304] İbn Tagriberdî, XIII, 74; XV, 135; Makrizî, Sülûk, IV, 76.

[305] Şerifler arasındaki mücadele bazen Cidde'den Mekke'ye mal sevkiyatını bile önlüyordu. Makrizî, Sülûk, II, 660.

[306] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 594-596; Mortel, Richard T., "Prices in Mecca During the Mamlûk Period", JESHO, XXXII/3, 1989, XXXII, 286.

[307] bk. İbn Tagriberdî, X, 316-317; Sibâî, Ahmed, Târîhu Mekke, Mekke 1994, s. 318-321.

- [308] Mesela bk. Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 151-157.
- [309] Sibâî, s. 197.
- [310] Mâlikî, s. 68. Fâtımî Halifesi Aziz-Billâh Bâdeyis es-Sinhâcî'yi küçük bir birlikle Mekke'yi Abbasî hakimiyetinden çıkarması için göndermişti. Verilen görevler arasında ayakbastı parasının kaldırılması da vardı. İbn Haldun, IV, 100; Dahlân, s. 22.
- [311] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân, nşr. Ali Sevim, Ankara 1968, s. 170.
- [312] bk. İbn Asâkir, LVII, 121; Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail, Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn, nşr. İbrahim ez-Zeybek, I-IV, Beyrut 1997, III, 271.
- [313] Makrizî, Sülûk, I, 173; III, 18-19.
- [314] bk. Ebû Şâme, III, 10-11; İbn Tagriberdî, VI, 78.
- [315] Nâsır-ı Hüsrev, Sefernâme, trc. Yahyâ el-Haşşâb, Beyrut 1983, s. 112, 136
- [316] İbn Tagriberdî, XI, 34.
- [317] Makrizî, Sülûk, II, 259.
- [318] Mekke şerifi ile Yemenli hacılar arasında ciddî problemler yaşanmıştı. bk. Âsımî, IV, 239.
- [319] İzzeddin İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 500.
- [320] Nureddin Zengî Haremeyn emirlerine ikta oluşturan sultanlardan birisidir. İbn Asâkir, LVII, 121.
- [321] Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 151; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, II, 13.
- [322] Makrizî, Sülûk, IV, 276; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, III, 13. 1425 yılından itibaren Cidde gümrük gelirlerini Kahire'ye aktarmaya başlayan Memlükler bir süre sonra bunun 1/3'ünü Mekke emirlerine bırakmak zorunda kalmışlardı. bk. Mortel, s. 296-298.
- [323] bk. Mustafa S. Küçükaşcı, "Mekke Emirliği", DİA, XXVIII, 573-574.
- [324] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 411.
- [325] İbn Kesîr, XIV, 160.
- [326] bk. Arif Abdülganî, Mekke, s. 571, 577, 589.
- [327] İbn Battûta, er-Rihle, nşr. Ali el-Muntasır el-Kettânî, Beyrut 1985, I, 168; Kalkaşendî, XII, 234.
- [328] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 366; Âsımî, IV, 271, 284.

[329] Fesevî, I, 18, 26.

[330] Fasî, İkdü's-Semîn, III, 357; İbn Tagriberdî, IX, 105..

[331] İbn Tagriberdî, IX, 62.

[332] Sehâvî, Tuhfe, II, 519; III, 513; Müdeyris, Abdurrahman el-Müdeyris, el-Medînetü'l-Münevvere fi'l-Asri'l-Memlûkî (648-923h./1250-1517m.), Riyad 2001, 188 vd.

[333] İbnü'l-İmâd, VII, 125; Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 366.

[334] Ortaçağ'da kurulan bütün devletler Âl-i Fâtıma'ya farklı bir statü vermişler ve onları her türlü vergiden muaf tutmuşlardır. Memlûkler'de seyyid ve şeriflerden birisi sultanın huzuruna çıktığı zaman neşbine hürmeten kendisine yer öptürülmezdi. bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara 1988, s. 237, 247, 389, 413.

[335] İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, Lisânü'l-Arab, Beyrut ts., III, 228-229.

[336] Şemseddin Sami, Kāmûs-ı Türkî, I-II, İstanbul 1989, II, 755.

[337] B. Scarcia Amoretti, "İbn Tabâtabâ", EI² (İng.), III, 950.

[338] İbn Inebe, s. 261; Zebîdî, Tâcü'l-Ârûs, III, 265.

[339] Seyyid kelimesi Kur'an'da Yusuf peygamberin kıssasında geçer ve Yusuf'a aşık olan hanımın efendisi anlamında (Yusuf 12/25) kullanılır. Sözlük anlamı ve diğer kullanımları için bk. İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, III, 228 vd.

[340] Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an, nşr. S. C. el-Attâr, I-XXX, Beyrut 1995, XXX, 451.

[341] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, III, 228-229.

[342] Ebû Dâvûd, "Sünnet", 13.

[343] Buhârî, "Enbiyâ", 3; Müslim, "İman", 367, 369.

[344] Mütercim Asım Efendi, el-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kāmûsi'l-Muhît, I-III, İstanbul ts., I, 636.

[345] Bunun yanında Hz. Muhammed için "seyyidü'l-halk, seyyidü'l-enâm, seyyidü'l-mürselîn, seyyidü'l-enbiyâ, seyyid-i kâinât" gibi unvanlarda kullanılır; bk. Şemseddin Sami, Kāmûs-ı Türkî, s. 755; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, I-IX, İstanbul 1979, IX, 6319; Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1980, s. 1136.

[346] Müsned, V, 49. Nitekim iki seyyid anlamına gelen "seyyidân" tabiri Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin için kullanılmıştır. Belâzürî, I, 297; Ayverdi, İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, I-III, İstanbul

2005, I-III, 2764; Devellioğlu, s. 1136.

[347] Müsned, I, 293; İbn Kesîr, II, 61; Fâsî, İkdü's-Semîn, VI, 424.

[348] Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1954, s. 11. Osmanlı sultanlarına yabancı prenslerle anılınca “seyyidü's-selatîn” unvanı veriliyordu. D'Ohsson, Mouredgea, Tableau Général de L'Empire Ottoman, I-VII, Paris 1791, IV, 516-517

[349] Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamanı, Ankara 1992, s. 75-76. Seyyid, Nizâmülmülk'ün unvanlarından birisiydi.

[350] Şemseddin Sami, Kāmûs-ı Türkî, II, 777.

[351] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, IX, 169-170; Şemseddin Sami, Kāmûs-ı Türkî, II, 777; Ayverdi, III, 2939.

[352] Kuruluşundan itibaren iç içe olan Mekke ve Kâbe'nin yönetimiyle ilgili olan bu görevlerin sayısı altı ile on altı arasında değişir. Geniş bilgi için bk. Küçükaşcı, Haremeyn, s. 25-28.

[353] İbn Hacer el-Heytemî, el-Fetevâ el- Hadisiyye, Kahire 1989, s. 168.

[354] Aslen Türk olup Fârâb'da doğan İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) önemli Arap dil Bilginlerinden birisi belki de en başta gelenidir. Sözlükçülüğü yanında iyi bir hattat olan Cevherî'nin hattı kendisinden önce yaşayan meşhur hattât İbn Mukle'nin hattıyla mukayese edilecek kadar güzel olduğu için yazdığı Kur'an nüshalarının yüksek fiyatla müşteri bulduğu bilinmektedir. Cevherî hk. geniş bilgi için bk. Hulusi Kılıç, “Cevherî”, DİA, VII, 459.

[355] bk. Cevherî, İsmail b. Hammâd, es-Sihâh, I-VII, Kahire 1956-1957, I, 418; II, 1055-1056.

[356] Hulusi Kılıç, “Lisânü'l-Arab”, DİA, XXVII, 195-196.

[357] İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, III, 228-229; IX, 169-170.

[358] bk. Zebîdî, Tâcü'l-Arûs, IX, 169-171; XIII, 224-226.

[359] Mütercim Asım Efendi, I, 636-637, 785-787.

[360] D'Ohsson, IV, 556.

[361] Luvîs M. El-Yesûî, el-Müncid fi'l-Luga ve'l-A'lâm, Beyrut 1986, s. 361, 383; Mu'cemü'l-Vasît, İstanbul 1992, s. 461.

[362] Edward W. Lane, An Arabic English Lexicon, Beyrut 1980, IV, 1462-1463, 1538.

[363] bk. Ali el-Kârî, Mirkâtü'l-Mefâtîh, nşr. C. Aytânî, Beyrut 2001, X, 101; Kalkaşendî, VI, 11, 33.

- [364] Kalkaşendî, IV, 216, 295; VI, 45.
- [365] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Mekke-i Mükەرreme Emirleri, Ankara 1984, s. 5.
- [366] İbn Tagriberdî, IV, 45.
- [367] Şemseddin Sami, Kāmûs-ı Türkî, II, 755.
- [368] bk. İbn Battûta, I, 368; Safedî, IV, 18; V, 206; Zehebî, Muhammed b. Ahmed, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ', nşr. Ş. Arnavut v. dğr., I-XXIII, 1981-1985, XVIII, 524.
- [369] Bu iki kavram “eşraf-ı memleket”, “şürefâ-ü Hicaz” gibi ad olarak da kullanılır. bk. Şemseddin Sami, Kāmûs-ı Türkî, II, 777.
- [370] Nakîbüleşraf müessesesi hk. geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, Medhal, s. 388-389; Tufan Şit Buzpınar, “Nakîbüleşraf” DİA, XXXII, 322-324.
- [371] Kalkaşendî, III, 485-486.
- [372] Abdülmün'im Mâcid, Nüzümü'l-Fâtımîyyîn ve Rusûmühüm fî Mısır II, Kahire 1955, s. 33-34.
- [373] Mâlikî, s. 26.
- [374] İbnü'l-Esîr, VIII, 340; İbn Tagriberdî, III, 38.
- [375] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, IV, 237; Abdülmün'im Mâcid, Zuhûr, s. 184.
- [376] bk. Mâlikî, s. 28-29.
- [377] Fâsî, II, 306; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 406; Sincârî, II, 211; İbn İnebe, s. 209.
- [378] Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', I, 100.
- [379] bk. İbnü'l-Esîr, VIII, 612; Mâlikî, s. 30.
- [380] Sibâî, s. 197.
- [381] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 414.
- [382] Fâsî, İkdü's-Semîn, V, 432-433; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 482.
- [383] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 416.
- [384] 990 yılından 1009 yılına kadar hem Abbasîler hem de Fatımîler adına hutbe okunması örnekleri için bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 421 vd.; İbn Kesîr, XI, 314.
- [385] bk. Reşîdî, 110-113; Arif Abdülganî, Mekke, s. 411-419.

[386] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 431; Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 343.

[387] İbn Haldun, IV, 131.

[388] İbn Kesîr, XII, 10. Hâkim bu uygulamanın Haremeyn sokaklarında ve her türlü toplantı mekânlarında secde şeklinde yapılmasını emretmişti. Suyûtî, Celaleddin, Târîhu'l-Hulefâ, Beyrut 1986, s. 471.

[389] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 481.

[390] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 445.

[391] Cezîrî, I, 339; Arif Abdülganî, Mekke, 415-416.

[392] Dürzîlik mezhebinin iman ve amelle ilgili esasları genellikle dört ana bölüme ayrılır. Bunlardan birisi 13 Şubat 1021 tarihinde kaybolan ve zamanı olunca geri döneceğine inanılan Hâkim-Biemrillâh'ın ulûhiyetidir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mustafa Öz, "Dürzîlik", DİA, X, 39-48.

[393] Fâsî, İkdü's-Semîn, VI, 171.

[394] Mekke'nin havası on yedi gün boyunca rüzgarlı ve kapalı iken Kâbe'nin bu kapalılık içerisinde bir nur gibi parladığı kaydedilerek sembolik bir anlamın katıldığı görülür. Fâsî, İkdü's-Semîn, VI, 171; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 445.

[395] Fâsî, İkdü's-Semîn, VI, 171; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 446; Cezîrî, I, 339-340.

[396] Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', II, 95; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 436.

[397] Kalkaşendî, IV, 264; Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', II, 125.

[398] İbn Haldun, IV, 131-132.

[399] 1057 yılında Haremeyn'in Müstansır'ın hakimiyetinden çıktığı hatta Müstansır ve atalarının adının Kâbe'den silindiği haber verilir. bk. İbn Hallikan, V, 230.

[400] Makrizî, Hıtat, IV, 75.

[401] İbn Haldun, IV, 133. Bazen Fâtımî halifeleri Mısır'dan mal sevkiyatını önleyerek şerifleri kendilerine bağlamaya çalışırlardı. İbn Tagriberdî, IV, 110.

[402] İbnü'l-Esîr, X, 239-240; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 487.

[403] İbn Kesîr, XI, 369-370; Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler", DİA, XII, 231.

[404] Mekke şeriflerinin Zeydiyye mezhebine müntesip olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu hususu destekleyen pek çok tarihsel veri kaynaklarda bol miktarda yer almaktadır.

- [405] Nâsır-ı Hüsrev, s. 111; Harâbeşe, s.12.
- [406] bk. İbnü'l-Esîr, VIII, 612; Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', I, 172; Mâlikî, s. 30.
- [407] İbnü'l-Esîr, VIII, 220; İbn Fehd, İthâfü'lverâ, II, 407.
- [408] Müdeyris, s. 20-21.
- [409] bk. Kalkaşendî, IV, 303 vd.
- [410] Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', I, 273.
- [411] bk. Arif Abdülganî, Medine, s. 228-229.
- [412] Bedr, II, 147.
- [413] Semhûdî, II, 652-653; İbn Haldun, IV, 140.
- [414] Bedr, II, 147.
- [415] Âsımî, III, 508; Semhûdî, II, 653-654.
- [416] Semhûdî, II, 654.
- [417] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımiyye, Kahire 1981, s. 223.
- [418] bk. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", DİA, XXII, 103; Bertold Spuler, İran Moğolları, çev. C. Köprülü, Ankara 1987, s. 212.
- [419] İbn Kesîr, XI, 369-370.
- [420] İbnü'l-Esîr, IX, 522, 580.
- [421] Râvendî, Muhammed b. Ali, Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, trc. A. Ateş, I-II, Ankara 1957-1960, I, 101
- [422] Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri, Ankara 1993, s. 359.
- [423] bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 454-459.
- [424] Ebü'l-Ferec, Kitâbü'l-Egânî, nşr. S. Câbir-Y. Tavis, I-XXIV, Beyrut 1986, I, 29.
- [425] Hatîb, IX, 400; İbnü'l-Cevzî, VIII, 163; İbnü'l-Adîm, III, 1348; İbnü'l-İmrânî, s. 188-189; İbnü'l-Esîr, IX, 609-610, 613.
- [426] Abbasî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın Arslan Besâsirî'nin siyaset sahnesinin dışına itilmesinin ne kadar önem verdiği Kâbe'ye astırdığı metinlerden anlaşılmaktadır. bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 63-64; Suyûtî, s. 476-477.

- [427] Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 122-123; Köymen, Alparslan ve Zamanı, s. 211.
- [428] bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, 464 vd.
- [429] İbnü'l-Esîr, X, 61; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 473.
- [430] Köymen, Alparslan ve Zamanı, s. 79.
- [431] İbn Haldun, IV, 103; İbn Tagriberdî, V, 20.
- [432] İbnü'l-Esîr, X, 61; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 473.
- [433] Makrîzî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', II, 304.
- [434] İbn Haldun, IV, 103.
- [435] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, 475.
- [436] İbnü'l-Esîr, X, 97-98; Yâfiî, III, 94; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 362; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, 477.
- [437] İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 125.
- [438] Kâbe'ye gönderilen sarı renkli bu örtünün üzerinde Mahmud b. Sebüktekin'in adının yazılı olduğu, Nişabur'da Ebû Saîd ed-Dihkân isimli bir şahısta emanet olarak saklandığı ve ondan bunu alan Nizâmülmülk'ün Mekke'ye gönderildiği Sıbt İbnü'l-Cevzî'de kayıtlıdır. bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 170.
- [439] Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 171.
- [440] İbnü'l-Cevzî, VIII, 298; İbn Tağrıberdî, V, 95; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 478.
- [441] Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 179; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 198-199; İbn Tagriberdî, V, 95; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 478.
- [442] İbn Tagriberdî, V, 104.
- [443] Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 180.
- [444] Arif Abdülganî, Medine, s. 240-241.
- [445] İbnü'l-Cevzî, VIII, 311-312; İbn Kesîr, XII, 125. İbnü'l-Esîr 1076 yılından itibaren Mekke'de hutbelerin Fâtımîler adına okunduğunu kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr, X, 97-98.
- [446] İbn Kesîr, XII, 128. Bu yıl Mekke'de Sünnîler ile Râfîzîler arasından bazı fikrî tartışmalar yaşanmış ve duruma Mekke emiri el koymuş ve Sünnî ileri gelenlerini cezalandırmıştı. bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 480; İkdü's-Semîn, VI, 187-188.
- [447] Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", XXXI, 143.

- [448] Ebû Şâme, I, 101; Bündârî, s. 69; Ebü'l-Fidâ, IV, 115; İbn Tagriberdî, V, 135.
- [449] İbnü'l-Kalânîsî, s. 121.
- [450] İbnü'l-Esîr, X, 75-76.
- [451] Abdülkerim Özaydın, “Melikşah”, DİA, XXIX, 143.
- [452] İbnü'l-Esîr, X, 203-204; Bündârî, s. 69.
- [453] Bu haber verilirken Mekke emirinin şehirden kaçtığı kaydedilir. İbnü'l-Esîr, X, 200; Bündârî, s. 69; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 485..
- [454] Arif Abdülganî, Mekke, s. 434.
- [455] Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 239; Kafesoğlu, s. 127.
- [456] İbnü'l-Esîr, X, 203-204; Bündârî, s. 69; Ebû Şâme, I, 100.
- [457] İbn Haldun, III, 592.
- [458] İbn Kesîr, XII, 148.
- [459] Köymen, İkinci İmparatorluk Devri, s. 222.
- [460] İbn Haldun, IV, 133.
- [461] Abdülkerim Özaydın, “Müstansır-Billâh”, DİA, XXXII, 120.
- [462] bk. Müstansır-Billâh el-Fâtımî, es-Sicillâtü'l-Müstansırıyye, nşr. Abdülmün'im Mâcid, Kahire ts., s. 37-42.
- [463] Bu yazışmalar hakkında bilgi veren Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî, Ali es-Süleyhî ile muhatap olan Mekke emirini Ebü'l-Fütûh Hasan b. Ca'fer (ö. 1039) olarak vermektedir. Ali es-Süleyhî'nin Mekke'ye ilk defa girişi 1063 yılındadır. Bunun evveliyatı en çok 10 yıl geriye gitmiş olsa bile Ebü'l-Fütûh'un zamanına ulaşmamaktadır. Ali es-Süleyhî'nin Mekke'ye girişi ve faaliyetleri hk. geniş bilgi için bk. Arif Abdülganî, Mekke, s. 427-428.
- [464] Uyûnü'l-Ahbâr, VII, 19'dan naklen Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî, es-Suleyhiyyûn ve'l-Hareketü'l-Fâtımiyye fi'l-Yemen (268-626), Kahire 1955, s. 88.
- [465] Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî, s. 90. Müstansır-Billâh Ali es-Süleyhî'ye her vesile ile Mekke'yi yöneten şeriflere iyi davranmasını ve onları incitecek bir davranışın içerisine girmemesi konusunda tenbihatta bulunuyordu. bk. Müstansır-Billâh, s. 35-42.
- [466] İbn Haldun, el-İber, IV, 126

- [467] İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 468.
- [468] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 310.
- [469] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, IV, 200-201.
- [470] Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', II, 268-269.
- [471] Müstansır-Billâh, s. 32.
- [472] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, IV, 201.
- [473] Fâsî, İkdü's-Semîn, V, 300-301; İbn Tagriberdî, V, 72; Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, IV, 202.
- [474] Ali es-Süleyhî'nin öldürüldüğü tarih konusunda farklı görüşler vardır. 459 (1066-67) ve 473 (1080-81) gibi birbiriyle uzlaştırılması mümkün olmayan bu tarihlerden Müstansır dönemine ait sicilde yer alan Mükerrrem'in 460 (1067-68) tarihinde göreve başlamasından ilkinin doğru olduğu anlaşılmaktadır. bk. Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî, s. 103.
- [475] bk. Müstansır-Billâh, s. 97-98; Fâsî, İkdü's-Semîn, V, 302.
- [476] İbn Haldun, IV, 132; İbn Kesîr, XII, 102.
- [477] İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 473.
- [478] Makrizî, Hitat, II, 200.
- [479] İbn Asâkir, LVII, 121; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 366-367; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 534.
- [480] Mâlikî, s. 41.
- [481] İbn Kesîr, XI, 260.
- [482] bk. Bedr, II, 184; Şeşen, s. 11-13.
- [483] İbn Haldun, V, 349-350; Ramazan Şeşen, "el-Melikü'l-Adil I", DİA, XXIX, 59.
- [484] Kutubî, XVI, 451.
- [485] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 294-295; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 553-554.
- [486] Ebû Şâme, III, 12; İbn Haldun, VI, 407. İbn Cübeyr, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin sayesinde haccın kolaylaştığı ve Cidde ve Mekke'de idarecilerin hacılara zulmetmesinin önlendiğini kaydeder. İbn Cübeyr, s. 47.
- [487] Semhûdî, II, 650.

- [488] İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 555.
- [489] İbn Hallikân, V, 82; İbnü'l-İmâd, V, 173.
- [490] bk. İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 74.
- [491] bk. İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 76.
- [492] Makrizî, Zeheb, s. 69.
- [493] Nureddin'in gördüğü bir rüya üzerine Medine'ye giderek bu tehlikeyi ortadan kaldırdığı, sûfî kılıklı şahısların papa tarafından görevlendirildiği ve Hz. Muhammed'in naaşını İspanya'ya kaçırmak için bu faaliyeti yaptıkları rivayet edilir. bk. Semhûdî, II, 648; Evliya Çelebi, Seyahatnâme, haz. Yücel Dağlı v.dğr., I-IX, İstanbul 1996-2003, IX, 316.
- [494] Ortaçağda, Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahrâ'nın yanında Mısır'ın batısında yer almasından dolayı Endülüs'te Mağrib coğrafyasına dâhil edilirdi. Medine tarihçisi Semhûdî 'nin Matarî'den bu olayı naklederken Endülüs, Seyyâh Evliya Çelebi'nin ise İspanya lafzıyla aynı coğrafyayı kasetmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. bk. İbrahim Harekât, "Mağrib", DİA, XXVII, 314.
- [495] Semhûdî, II, 648-650; Âsımî, III, 508.
- [496] İbnü'z-Ziyâ, s. 296; Semhûdî, II, 650.
- [497] İbrahim b. Ali el-Ayyâşî, el-Medîne Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır, 1972, s. 164; Muhammed S. el-Vekîl, el-Mescidü'n-Nebevî Abre't-Târîh, Cidde 1988, s. 139.
- [498] Bedr, II, 179.
- [499] bk. İbn Asâkir, LVII, 121.
- [500] Makrizî, Zeheb, s. 69-70; Semhûdî, II, 648-650; Âsımî, III, 508; Cezîrî, I, 355.
- [501] Evliya Çelebi, IX, 318.
- [502] İbn Asâkir, LVII, 121; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 366-367.
- [503] bk. Bedr, II, 183-192
- [504] İbnü'l-Esîr, XII, 205; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 3; İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, I, 552.
- [505] Ebû Şâme, Zeyl, s. 89; Fâsî, İkdü's-Semîn, V, 464-465; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 20.
- [506] Zehebî, Târîhu'l-İslâm, L, 23; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 471; Arif Abdülganî, Medine, s. 255.
- [507] Fâsî, V, İkdü's-Semîn, 465.

[508] Kalkaşendî, VI, 47, 120. Bu unvanın “huddamü’l-Haremeyn” veya “hâmî’l-Haremeyn” şekillerinde kullanılışı da vardır. bk. Kalkaşendî, VIII, 26, 89.

[509] İbn Tagriberdî, Mevridü’l-Letâfe fî-men Veliye’s-Saltana ve’l-Hilâfe, nşr. N. Muhammed A. Ahmed, Kahire 1997, I, 215.

[510] Hasan Bâşâ, el-Elkâbü’l-İslâmiyye fî’t-Târîh ve’l-Vesâik ve’l-Âsâr, Kahire 1989. İki kitâbede hâdimü’l-Haremeyn unvanının sonunda muhtemelen Mekke ve Kudüs kastedilerek “sâhibü (mâlikü)’l-kıbleteyn” terkibi de yer almaktadır. Hulusi Yavuz, “Hâdimü’l-Haremeyn”, DİA, XV, 26.

[511] Âşıkpaşazâde, Tevârîh-i Âl-i Osmân, nşr. Âlî Bey, İstanbul 1332, s. 209. Osmanlı Sultanı Yavuz’a Ridâniye zaferinin ardından hutbede “hâkimü’l-Haremeyn” şeklinde bahsedilmesini uygun görmeyip “hâdimü’l-Haremeyn” şeklinde kullanılmasını arzu etmiş olduğu bilinen bir husustur. bk. Hulusi Yavuz, “Hâdimü’l-Haremeyn”, DİA, XV, 27.

[512] Kalkaşendî’nin sultanlar için Haremeyn ile ilgili kullanılan unvanların standart bir hâle geldiğine işaret etmesi dikkat çekici bir husustur. Kalkaşendî, VI, 46.

[513] Hasan Bâşâ, s 270.

[514] İbn Haldun, IV, 141; İbn Tagriberdî, V, 20, 109; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, L, 23.

[515] İbn Hallikân, VII, 258. Bu lakabın Memlûk Devleti'ndeki anlamı ve kullanışı hk. geniş bilgi için bk. Kalkaşendî, VI, 66, 106, 111.

[516] Makrizî, Sülûk, I, 530-31; İbn Tagriberdî, VII, 111; İbn Haldun, III, 664.

[517] Ayaz, Fatih Yahya, Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri, İstanbul 1998, [MÜ Yüksek lisans tezi], s. 14.

[518] Kalkaşendî, VIII, 26-27.

[519] Makrizî, Sülûk, II, 47.

[520] Makrizî, Sülûk, III, 101. Medine Mekke'ye bağlı olduğu zaman bu duaya Mekke şerifinin adı da ilâve edilirdi. Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 361.

[521] Mortel, s. 283. Yeminin tam metni için bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 113-114.

[522] Makrizî, Sülûk, IV, 277.

[523] Mortel, s. 283.

[524] Bedr, II, 242; Mortel, s. 284.

[525] Bedr, II, 243.

[526] Bedr, II, 243.

[527] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 287-288; Arif Abdülganî, Medine, s. 265.

[528] Bedr, II, 244.

[529] 1321 yılında Resûliler'in başına geçen el-Melikü'l-Mücâhid Ali 1350 yılında hacca gittiği zaman Mekke şerifinin kışkırtmasıyla Memlûk Sultanı Kalavun'un hac emiri tarafından tutuklanarak Mısır'a götürüldü.

[530] İbnü'l-İmâd, VI, 33; Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 160.

[531] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 134-135.

[532] bk. Yâfiî, IV, 36-37.

[533] Mortel, s. 285.

[534] Hacıların güvenliğini tehdit eden her hangi bir olay meydana geldiği zaman bundan çekinmiyorlardı. Ebü'l-Fidâ, VII, 119.

- [535] İbn Haldun, V, 620; Yiğit, s. 141.
- [536] İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 393-394.
- [537] İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 395; İzzeddin İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, II, 247.
- [538] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 347-348; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, III, 630; Arif Abdülganî, Mekke, 598, 615 vd.
- [539] Sehâvî, Tuhfe, I, 479; Busrevî, Alaeddin Ali, Târîhu'l-Busrevî, nşr. Ekrem Hasan el-Ulebî, Dimaşk 1988, s. 169-170.
- [540] Seyyid Muhammed es-Seyyid, “Kansu Gavri”, DİA, XXIV, 314.
- [541] M. Yakub Mughul, “Portekizliler’le Kızıldeniz’de Mücadele ve Hicaz’da Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi Hakkında Bir Vesika”, TTK Belgeler, 1965/3-4, II, 37.
- [542] Nehrevâlî, s. 246; Sibâî, s. 316.
- [543] İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, III, 111.
- [544] Sincârî, III, 229-230.
- [545] F. Emecen, “Mercidâbık Muharebesi”, DİA, XXIX, 175.
- [546] Celâlzâde, Selimnâme, nşr. A. Uğur-M. Çuhadar, Ankara 1990, s. 404.
- [547] Nehrevâlî, Kutbeddîn, el-Berku'l-Yemânî fî Fethi'l-Osmânî, nşr. Hamed el-Câsir, Riyad 1967, s. 24-27.
- [548] bk. Taberî, VII, 159, 460.
- [549] Halîfe b. Hayyât, Târîh, s. 349.
- [550] Arif Abdülganî, Medine, s. 112-114.
- [551] İbnü'l-Cevzî, VIII, 232.
- [552] Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', I, 145, 172; Bedr, II, 135-136.
- [553] Sehâvî, II, 222; İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 408.
- [554] Makrizî, I, İttiâ'zu'l-Hunefâ', 278-279.
- [555] Bedr, II, 342
- [556] Kalkaşendî, IV, 302.

- [557] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 361.
- [558] Zehebî, İber, V, 382.
- [559] Makrizî, Sülûk, VII, 301; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, IV, 321.
- [560] İbn Tagriberdî, X, 96.
- [561] Bu konuda geniş bilgi için bk. Arif Abdülganî, Medine, s. 249-252.
- [562] Taberî, II, 492; Mustafa S. Küçükaşcı, "Hicaz", DİA, XVII, 432-433.
- [563] bk. İbnü'l-Ezrâk, I, 415.
- [564] Ebû Şâme, I, 71; İbn Tagriberdî, XI, 299; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, I, 185; Bedran, I, 203.
- [565] Mustafa S. Küçükaşcı, "Hicaz", DİA, XVII, 434.
- [566] Taberî, VIII, 136, 163; İbn Kesîr, X, 136.
- [567] Ebû Şâme, I, 101; İbnü'l-İmâd, III, 78; Râvendî, I, 128; Ebü'l-Fidâ, IV, 115.
- [568] Kudâme b. Cafer, s. 78; Cengiz Kallek, "Kitâbü'l-Harâc", DİA, XXVI, 105.
- [569] bk. Kalkaşendî, IV, 262-263.
- [570] Fâkihî, III, 241; İbnü'l-Cevzî, XI, 341.
- [571] Mekke girişleri hk. geniş bilgi için bk. Fâkihî, IV, 128-130.
- [572] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 26.
- [573] Mekke, Osmanlı idaresine girdiği zaman Kahire'de Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildiren Şerif Ebû Nüme Mekke'nin etrafının kale ve burçlarla tahkim edilmesine büyük önem vermişti. bk. Hurgronje, C. S., Safahât min Târîhi Mekketi'l-Mükerreme, trc. Ali A. eş-Şüyûh, nşr. M. Muhammed M. es-Seryânî-Mî'râc N. Mirza, I-II, Mekke 1999, I, 67.
- [574] Âsımî, IV, 239.
- [575] Fâsî, I, Şifâü'l-Garâm, I, 35.
- [576] Mekke'nin sıcağına sabretmekle ilgili rivayetlerin toplanması bu hususla ilgili olmalıdır. bk. Fâkihî, II, 310-312.
- [577] Fâkihî eserinin üçüncü cildinin büyük bir kısmını (259-353) bu konuya ayırmıştır. Ayrıca eserinin çeşitli yerlerinde bu konuyla ilgili geniş bilgi vermektedir.
- [578] Birinci sel 202 (817-818) yılında gelmişti. Fâsî, I, Şifâü'l-Garâm, I, 23-45.

[579] Sibâî, s. 155-156.

[580] İlhanlı Sultanı Ahmed Teküder'in hac seferlerinin aksamamasına çalışması ve hakimiyeti altındaki vakıfların önemli bir kısmını veziri Cüveynî'nin tavsiyesiyle Mekke'nin fizikî yapısına hasretmesi güzel bir örnektir. bk. Spuler, s. 633.

[581] Suraiya Faroqhi, Hacılar ve Sultanlar, Osmanlılar Döneminde Hac: 1517-1638, trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995, 31; Mortel, s. 279 vd.

[582] Fâkihî, III, 108-109; Belâzürî, Ahmed b. Yahya, Fütûhu'l-Büldân, trc. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 78.

[583] Fâsî, I, Şifâü'l-Garâm, I, 23-45.

[584] Belâzürî, s. 78; Fâkihî, III, 109; Ezrakî, II, 170-71; İbnü'l-Cevzî, X, 182. Selin geldiği günlerde Mekke'ye Horasanlılar başta olmak üzere bazı hac kabilelerinin ulaşmış olması can kaybını artıran bir faktör olmuştu.

[585] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 282.

[586] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, I, 409.

[587] Fâkihî, III, 109-110; Ezrakî, II, 170-171; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 282-283.

[588] Mekke selleri hk. daha geniş bilgi için bk. Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 415-429.

[589] bk. İbnü'l-İmâd, VII, 294.

[590] bk. Ezrakî, II, 225 vd.; Fâkihî, III, 156.

[591] bk. Fâkihî, II, 74-76.

[592] İbnü'l-İmâd, II, 64; Makrizî, Sülûk, III, 90, 113.

[593] Mütevekkil-Alellah'ın annesi halkın su ihtiyacını karşılanması için de ciddî anlamda ekonomik katkıda bulunmuştu. bk. Taberî, IX, 213; İbnü'l-Cevzî, XI, 341.

[594] Makrizî, Sülûk, III, 90.

[595] Ya'kübî, Büldân, s. 316; İbnü'l-Cevzî, X, 277. Suyun bir havuzda depolanarak dağıtılmasının sağlandığı bu faaliyet Mekke'deki ilklerdendir. Fâkihî, III, 232.

[596] Fâkihî, III, 152-155; V, 91; Hatîb, XIV, 433.

[597] bk. Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 554-556; Hurgronje, I, 79-80.

[598] İbn Kesîr, XIV, 128; İbn Tagriberdî, IX, 726.

[599] Makrizî, Sülûk, III, 113. 749 (1348-1349) yılında Aynibâzân'ın bakım ve onarımı için Haremeyn tahsisatından 200.000 dirhem harcanmış ve her yıl düzenli olarak tahsisat ayrılmıştı. bk. Makrizî, Sülûk, IV, 76-77, 108.

[600] Faroqhi, s. 30.

[601] Makrizî, Sülûk, III, 90.

[602] Fâkihî, V, 52.

[603] Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXVIII, 292.

[604] İbn Hallikân, IV, 120; Gülay Ögün Bezer, Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği), İstanbul 2000, s. 119.

[605] Fâkihî, III, 100-101.

[606] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 559-561.

[607] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 538; İbn Fehd, III, 507-508.

[608] Fâsî, İkdü's-Semîn, III, 368.

[609] bk. Fâkihî, II, 205-209.

[610] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 527-537; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 489, 544; III, 31; İbnü'l-İmâd, VIII, 74; İbn Tagriberdî, X, 96.

[611] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 552, 545; Âsımî, IV, 293.

[612] Fakihî, IV, 5; Ezrakî, II, 198; Nehrevâlî, s. 440-441.

[613] Ebû Şâme, I, 429; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXVIII, 292; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 505; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 13, 38, 59; Semhûdî, II, 769; İbn Tagriberdî, VIII, 72. Osmalılar'ın Haremeyn'i fethinden hemen sonra Mekke'deki ziyaret yerleri hk. geniş bilgi için bk. Nehrevâlî, s. 437-458.

[614] bk. Âsımî, IV, 288, 305; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, III, 14.

[615] Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, VI, 110; Mustafa Fayda, "Cennetü'l-Muallâ", DİA, VII, 388.

[616] Evliya Çelebi. IX, 403-407.

[617] bk. Nehrevâlî, s. 443-444.

[618] Begteginli Hükümdarı Kökböri Mekke'de türbe inşa ettirerek buraya defnedilmeyi vasiyet etmişti. 28 Haziran 1233'de Beled'de vefat eden Kökböri'nin naaşı vasiyeti gereğince hac kafilesıyla

birlikte Mekke'ye götürölmek üzere yola çıkarıldı. Ancak hava muhalefeti nedeniyle Mekke'ye ulamayınca Kûfe'de toprağa verildi. İbn Hallikân, IV, 120; Bezer, s. 119.

[619] Mu'tazıd-Billâh döneminin önemli devlet adamlarından Emîr Bedr Mu'tazıd'ın oğlu Müktefi-Billah ile girdiği mücadelede yenik düşerek öldürölmüştü (14 Ağustos 902). Emîr Bedr'in öldüröldüğü cesedi ailesi tarafından gizlice alınarak vasiyeti gereği Mekke'ye götürölerek burada defnedildi. bk. Taberî, X, 92.

[620] Mekke'nin fethinden sonra Kâbe'nin anahtarlarını Osman b. Talha ile amcasının oğlu Şeybe b. Osman'a vererek hicâbe görevinin uhdelerinde kalacağı Hz. Muhammed tarafından ilân edilmişti. bk. Kalkaşendî, IV, 269-270; Küçükaşcı, Haremeyn, s. 60-62.

[621] İbn Abdürabbih, VII, 285.

[622] Kâbe'nin çıkarılan örtüsünün tasarruf hakkının yanında satılıp satılamayacağı hususu da tartışma konusu olmuştur. Hz. Âişe ve İbn Abbâs gibi sahâbîler başta olmak üzere Bilginlerin çoğunluğu eski örtülerin satışına izin vermişlerdir. Hanefîler ise kisve hakkında tasarruf yetkisinin sultana ait olduğu görüşünü ileri sürerler. Sultan bunu paraya tahvil ederek Kâbe masrafları başta olmak üzere beytül mâlin harcama kalemleri içerisinde kullanabilir. Bilindiği gibi Memlükler ve Osmanlılar zamanında örtünün yapılması için vakıflar oluşturulmuştur. Bu durumda ise vakıf hükümleri Kâbe örtüsü için de geçerlidir. Ezrakî, I, 260-261 ; İbn Zahîra, s. 69; Nehrevâlî, s. 71-72.

[623] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, I, 238.

[624] Makrizî, Sülûk, III, 169.

[625] Abbasî halife ve devlet adamlarının yanısıra Yemen, Uman ve Memlük, sultanları da Kâbe'ye çeşitli hediyeler gönderiyorlardı. Gönderilen hediyeler hk. geniş bilgi için bk. Esedî, Ahmed M. el-Mekkî, İhbâru'l-Kirâm bi-Ahbâri'l-Mescidi'l-Harâm, nşr. Gulâm Mustafa, Kahire 1985, s. 168-169.

[626] Taberî, IX, 502; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 339.

[627] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 407.

[628] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 118.

[629] Ezrakî, I, 302, 306; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 314-320; Kalkaşendî, IV, 257.

[630] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 188; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 349-52.

[631] 1183 yılında Mekke'yi ziyaret eden İbn Cübeyr Kâbe'nin kadınların ziyaretine açıldığı receb ayının son gününün ertesinde içerisinde yıkandığını kaydeder ki, bu uygulamanın devam etmediği sonraki döneme ait haberleden anlaşılmaktadır. bk. İbn Cübeyr, s. 136-138.

[632] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 205.

[633] Yâfiî, IV, 252; Makrizî, Sülûk, II, 61.

- [634] Esedî, s. 165.
- [635] Ezrakî, I, 212; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 248-49.
- [636] Fesevî, I, 68; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 108.
- [637] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 118; İbn Kesîr, IX, 160; İbn Tagriberdî, III, 224; Nehrevâlî, s. 163.
- [638] İbnü'l-Esîr, XI, 228; Fâsî, İkdü's-Semîn, II, 309; Semhûdî, II, 769; Nehrevâlî, s. 54-55.
- [639] bk. İbn Haldun, V, 490; İbnü'l-İmâd, IV, 173; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 168-169; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 84, 203.
- [640] bk. Nehrevâlî, s. 62-63.
- [641] İbn Cübeyr, s. 136-138.
- [642] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 209.
- [643] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 210.
- [644] Kalkaşendî, IV, 259.
- [645] Altın oluk Râmuşt lakabıyla meşhur olan Ebü'l-Kasım'ın vefatından iki yıl sonra yenilenmişti. bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 507-508; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 167.
- [646] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 510; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 167.
- [647] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 167.
- [648] Ahmet Özel, "Altın Oluk", DİA, II, 538.
- [649] bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, I, 137, 264.
- [650] Ezrakî, I, 313.
- [651] bk. Ezrakî, I, 313-314; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 345-347; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 177, 212, 320, 353, 516, 544; III, 172, 334, 412, 567, 598; .
- [652] İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm I, 319.
- [653] bk. Sadettin Ünal, "Kâbe", DİA, XXIV, 18.
- [654] Fâkihî, V, 233; Ezrakî, I, 255-256.
- [655] Mısır'ın yerlisi olan kıptülere nispetle bu adı alan ince ve beyaz renkli bir kumaştır. Geniş bilgi için bk. Küçükaşcı, Haremeyn, s. 63.

- [656] Esedî, s. 160-161.
- [657] Ezrakî, I, 255 Kalkaşendî, IV, 282-287.
- [658] bk. İbn Miskeveyh, III, 466; İbnü'l-Cevzî, VIII, 238.
- [659] İbn Haldun, III, 263.
- [660] Ezrakî, I, 264.
- [661] Kâbe örtüsü kutsal kabul edildiği için giydirildikten sonra eskiyinceye kadar üzerinden alınmazdı. Her yıl yenisi konulurken eskisinden tecrit edilmesi geleneğinin yerleşmesi için belli bir sürenin geçmesi gerekmiştir. Ezrakî'de bu geçiş sürecinde yaşadığı için bütün bilgileri ayrıntılı olarak kaydetmiştir.
- [662] bk. İbn Miskeveyh, III, 466; İbnü'l-Cevzî, VIII, 238.
- [663] Ezrakî, I, 256 vd.
- [664] İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed, el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb, I-III, Beyrut ts., II, 103.
- [665] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 421.
- [666] bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 457.
- [667] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 198-199; İbn Tagriberdî, V, 95; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 466.
- [668] bk. Safedî, V, 136; Kalkaşendî, IV, 281; İbn Tagriberdî, XIV, 368.
- [669] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 555.
- [670] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 201.
- [671] Nâsır-ı Hüsrev, s. 131; 132; Abdülmün'im Mâcid, Rusûm, s. 130-131.
- [672] Belevî, Halid b. İsa, Tâcü'l-Mefrik fî Tahliyeti Ulemâi'l-Meşrık, nşr. Hasan b. Muhammed, I-II, Rabat ts., I, 301.
- [673] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 551.
- [674] Esedî, s. 161-163.
- [675] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 199; Ahmed A. Attâr, el-Ka'be ve'l-Kisve, Mekke 1977, s. 147.
- [676] Nehrevâlî, s. 69.
- [677] Kalkaşendî, IV, 281-282; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 200.

[678] bk. Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 200-201; Bâselâme, Hüseyin Abdullah, Târîhu'l-Kâ'beti'l-Muazzama, Cidde 1982, s. 193-195.

[679] İbn Abdürabbih, VII, 285.

[680] Nâsır-ı Hüsrev, s. 132.

[681] Belevî, I, 301.

[682] İbn Cübeyr, s. 60-62.

[683] İbn Battûta, I, 156.

[684] Nâsır-ı Hüsrev, s. 126-127; Abdülmün'im Mâcid, Rusûm, s. 130-131.

[685] Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXIX, 23. İki kisve gönderildiği zamanlarda Mekke şerifinin gönlü kimden yanaysa veya maddî desteği kim daha çok sağlarsa onun örtüsüne öncelik tanınırdı.

[686] Makrizi, Sülûk, I, 502.

[687] İbn Manzûr, XI, 181; Kalkaşendî, II, 145.

[688] bk. Makrizî, Sülûk, II, 154; III, 13; VII, 66.

[689] bk. Kalkaşendî, IV, 58-59, 279-282, 306; XII, 233-235.

[690] Kalkaşendî, XII, 233-235.

[691] İbn Miskeveyh, III, 466.

[692] bk. Kalkaşendî, IV, 58-59.

[693] İbnü'l-Esîr, XI, 65.

[694] Makrizî, Sülûk, IV, 183; Nehrevâli, s. 69; Sadettin Ünal, “Kâbe”, XXIV, 18. Ayrıca bu dönemde Serdûs kanalının geliride Kâbe örtüsü için vakfedilmişti. İbn Hacer el-Askalânî, ed-Dürerü'l-Kâmine fî Â'yâni'l-Mietî's-Sâmine, I-VI, Haydarâbâd 1972, II, 360.

[695] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, I, 460.

[696] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 202.

[697] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 205.

[698] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 357.

[699] Kalkaşendî, IV, 281-283; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 201. Osmanlılar zamanında önce yeşil, daha sonra ise siyah atlastan gönderilirdi. Kâbe kapısı örtüsü “hacc-ı ekber” olduğu yıllarda İstanbul'a

gönderilir, diğer yıllarda ise Mekke'deki kuyumculara satılırdı. Kuyumcular bunun sırmısından yüzükler yaparlardı. bk. İbrahim Rıfat Paşa, I, 293; Eyüp Sabri Paşa, I, 884-885.

[700] Nehrevâlî, s. 69.

[701] İbn Battûta, I, 155. Bu örtünün Memlükler'in kadın hükümdarı Şecerüddür (ö. 1258) tarafından gönderildiği rivayet edilmektedir. Memlük Devleti'nin kuruluşu aşamasında 80 gün kadar iktidarda kalan Şecerüddür'e Mekke'de dua edildiği doğrudur; fakat onun hac için Haremeyn'e gittiğine dair her hangi bir kayıt yoktur. Bu konuda geniş bilgi için bk. Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XLVIII, 198-200; Cengiz Tomar, Memlük Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260), İstanbul 1996, [MÜ Yüksek lisans tezi], s. 83; Sadettin Ünal, "Kâbe", DİA, XXIV, 19.

[702] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 200.

[703] Âsımî, IV, 264.

[704] Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed, I'lâmü's-Sâcid bi-Ahkâmi'l-Mesâcid, nşr. E. S. Şa'bân, Beyrut 1995, s. 41-43.

[705] Zerkeşî, s. 39.

[706] Bu genişletmede Harem-i Şerif'in üstü sâc ağacından düz bir çatıyla ve ahşap kısmı yaldızlanan bir tavanla örtülerek, tavaf alanı (metâf) başta olmak üzere Mescid-i Harâm'ın çeşitli yerlerine mermer döşendi. Küçükaşcı, Haremeyn, s. 77-78; Hâmid Abbas, s. 193.

[707] Ezrakî, II, 73; Fâkihî, II, 162-164.

[708] Hâmid Abbas, "Kıssatü't-Tevsîati'l-Kübrâ", Mecmûatü İbn Lâdin, Mekke 1416, s. 193.

[709] Fâkihî, II, 165-166. Ezrakî, Mescid-i Harâm yakınında bulunan ve bir kısmı Abdullah b. Zübeyr zamanında istimlak edilen evlerinin 18 000 dinar değerindeki kalan kısmının bu genişletmede mescide dâhil edildiğini kaydeder. bk. Ezrakî, II, 74.

[710] Ezrakî, II, 75-76; Hurgronje, I, 84-85.

[711] bk. Ezrakî, II, 77-79; Fâkihî, II, 168.

[712] Fâkihî, II, 172; Ezrakî, II, 79.

[713] Ezrakî, II, 80; Fâkihî, II, 173. Fesevî'de ev sahiplerinin kamulaştırma ücretinin yerine evlerinin aynısını istedikleri bunun üzerine m² bedeli olarak 100 dinar gibi yüksek bir ücretin ödendiği kaydedilmektedir. bk. Fesevî, I, 34.

[714] Ezrakî, II, 81; Hâmid Abbâs, s. 194.

[715] Abdüllatîf b. Abdullah b. Dehîş, İmâretü'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Mescidi'n-Nebevî fi'l-ahdi's-Suûdî, Riyad 1419/1999, s. 63-64.

[716] Ezrakî, II, 81; Nehrevâlî, s. 108; Hurgronje, I, 85.

[717] Fesevî, I, 34.

[718] Hâmid Abbâs, s. 194.

[719] Dârunedve'nin Mescid-i Harâm'a dâhil edilmesi esnasında yapılan faaliyetler hk. geniş bilgi için bk. Ezrakî, II, 110; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 348-352; Hurgronje, I, 85.

[720] Cezîrî, I, 317; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 366.

[721] Ya'kübî, Büldân, s. 315; Nâsır-ı Hüsrev, s. 133.

[722] Hâmid Abbas, s. 195.

[723] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 423-424; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 228-229.

[724] Abbasîler öncesinde Makâm-ı İbrâhim hk. geniş bilgi için bk. Küçükaşcı, Haremeyn, s.

[725] Ezrakî, II, 36.

[726] Ezrakî, II, 36; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 203.

[727] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 330.

[728] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 328-331.

[729] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 377-380.

[730] Makâm-ı İbrâhim'in korunduğu mekânın teknik özellikleri hk. geniş bilgi için bk. Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 329-331; Nâsır-ı Hüsrev, s. 132; Yusuf R. el-Âmilî, Me'âlimü Mekke ve'l-Medîne beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır, Beyrut Beyrut 1997, s. 85-86.

[731] Muâviye b. Ebû Süfyân'dan önce Mescid-i Harâm'da halife ve valiler Kâbe'nin önünde Hatîm'in üzerine çıkıp hutbe okuyorlardı. Muâviye döneminde Şam'dan getirilen üç basamaklı bir minber Makâm-ı İbrâhim'in sağ tarafına konularak hutbelerde kullanılmaya başlandı. Ezrakî, II, 100; Bekrî, Mesâlik, s. 396; İbnü'z-Ziyâ, s. 160; Küçükaşcı, Haremeyn, s. 78.

[732] Fâkihî, III, 58; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 222.

[733] Fâkihî, III, 58-62; Ezrakî, II, 99-100; İbnü'z-Ziyâ, s. 160.

[734] Ayderûsî, s. 16; Cezîrî, II, 231.

[735] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 479.

[736] Abdüllatîf b. Abdullah b. Dehîş, s. 64..

- [737] Fesevî, I, 68.
- [738] İbn Battûta, I, 159.
- [739] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 487.
- [740] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 395.
- [741] İbn Cübeyr, s. 68.
- [742] Eyüp Sabri Paşa, Mir'âtü'l-Haremeyn, I, 944.
- [743] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 184.
- [744] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 442-443; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 243; İbnü'z-Ziyâ, s. 161.
- [745] Dârünnedve'nin yerinde Hanefîler'in makamı bulunmaktaydı ve üst katı müezzinlere tahsis edilmişti.
- [746] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 466; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 243.
- [747] İbnü'z-Ziyâ, s. 161-162; Cezîrî, II, 232; Esedî, s. 193-194.
- [748] İbn Cübeyr, s. 68; Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 393.
- [749] İbn Zâhire, s. 187; İbrâhim Rifat Paşa, I, 251.
- [750] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 466.
- [751] Fâkihî, II, 185; Ezrakî, II, 98-99.
- [752] İbn Abdürabbih, II, 92.
- [753] Cehşiyârî, Muhammed b. Abdûs, Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, nşr. M. es-Sekkâ-İ. El-Ebyârî, Kahire 1980, s. 288; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, s. 420-429.
- [754] bk. Nehrevâlî, s. 77, 86 vd.
- [755] Ali et-Taberî, s. 184-188; Sincârî, II, 262-263; III, 27-28, 57, 462. Memlûk sultanlarının Mekke'deki temsilcisi olan şeyhülharemler de Mescid-i Harâm'ın yönetimine katılırlardı.
- [756] İbn Mâkûlâ, Ali b. Hibetullah, el-İkmâl, I-VII, Beyrut 1411, VII, 249. Kıraat ilminde büyük otorite olan Bezzî Mescid-i Harâm'da kırk yıl müezzinlik yapmıştı.
- [757] bk. Ezrakî, I, 286-287; II, 99.
- [758] Ya'kûbî, Büldân, s. 312.

- [759] Semhûdî, II, 766.
- [760] Âsımî, IV, 43-44; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, II, 313.
- [761] Safedî, XVI, 98. Nâsır-Lidînillâh her yıl Medine'ye 1500 zira' kefen bezi göndermeyi âdet hâline getirmişti. Kalkaşendî, IV, 308.
- [762] İbn Kesîr, XI, 320; XIII, 291.
- [763] Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, IX, 244.
- [764] İbnü'l-İmâd, III, 78.
- [765] Zaman zaman çıkan yangınlardan zarar gören bu kapılardan Medine'nin batı tarafında yer alan "derbûlmusallâ"nın Mescid-i Nebevî'nin Bâbüsselâm kapısına uzaklığı 645 zira', Medine'nin doğusunda yer alan Bakî' kapısının ise Bâbücibrîl'e uzaklığı 433 zira' olarak kaydedilir. bk. Semhûdî, II, 767.
- [766] Semhûdî, II, 766.
- [767] Ebû Şâme, I, 429-430; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXVIII, 292.
- [768] Semhûdî (ö. 1506) zamanında bu kitabenin mevcut olduğunu kaydeder. Semhûdî, II, 767.
- [769] Semhûdî, II, 767.
- [770] Semhûdî, II, 770.
- [771] Sehavî, Tuhfe, I, 73. Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz Medine valiliği esnasında Hz. Muhammed'in ziyaret ettiği ve namaz kıldığı alanları tespit ederek bu mekânları koruma altına almıştı. bk. İbn Şebbe, I, 57-79.
- [772] bk. Sehavî, Tuhfe, I, 51 vd.
- [773] bk. Sehavî, Tuhfe, I, 71-73.
- [774] bk. İbn Battûta, I, 143-144.
- [775] İbnü'l-İmâd, I, 220. Cennetü'l-Bakî'de türbe hâline getirilen mekânlar için özel görevliler tahsis ediliyordu. Sehavî, Tuhfe, II, 448.
- [776] Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ, II, 97; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, III, 5.
- [777] bk. İbn Hallikân, I, 349.
- [778] Makrizî, Sülûk, II, 199.
- [779] Semhûdî, III, 1074; Makrizî, Sülûk, II, 200.

[780] Nevevî, Yahyâ b. Şeref, el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc, I-XVIII, Kahire 1972, IX, 163-164;

[781] İbn Rüste, s. 72; İbnü'n-Neccâr, s. 178; Merâgî, s. 79.

[782] İbnü'n-Neccâr, s. 178.

[783] Belâzürî, Fütûhu'l-Büldân, 8. Mehdî-Billah, Abbasî topraklarındaki camilerdeki bütün maksûrelerin Hz. Peygamber'in minberiyle eşitlenmesini de emretmişti.

[784] Fesevî, I, 34; Harbî, s. 370. İbn Rüste Abdullah b. Musa el-Hattî'nin Ömer b. Asım'ın vefatından sonra Abdülmelik b. Şebîb ile bina yapım sorumluluğunu üstlendiğini kaydeder. İbn Rüste, s. 72

[785] Yusuf el-Âmilî, s. 328-329.

[786] Naci Muhammed el-Ensârî, İmâre ve Tevsiatü'l-Mescidi'n-Nebevîyyi's-Şerîf Abre't-Târîh, Medine 1996, s. 112-114.

[787] Harbî, s. 378. Mehdî, Emevîler'den Velid b. Abdülmelik'e ait kitâbeyi de kaldırtmıştı. İbnü'l-Esîr, VI, 86.

[788] İbnü'n-Neccâr, s. 159-160.

[789] Hezzâ', M. eş-Şehrî, İmâretü'l-Mescidi'n-Nebevî münzû İnşâihî hattâ Hihâyeti'l-Asri'l-Memlûkî, Kahire 2001, s. 174-175; Naci el-Ensârî, s. 116.

[790] Semhûdî, II, 573; Sehâvî, Tuhfe, I, 420.

[791] bk. İbn Kesîr, XII, 102, 201.

[792] İbnü'l-İmâd, V, 263.

[793] Matarî, s. 85-86; Naci el-Ensârî, s. 118, .

[794] Yâfî, IV, 134-135.

[795] Matarî, s. 86; Hezzâ', s. 216-218.

[796] İbn Kesîr, XIII, 251; Makrizî, Sülûk, I, 526.

[797] Semhûdî, II, 617-619; Nehrevâlî, s. 233.

[798] Ayderûsî, s. 16; Nehrevâlî, s. 328.

[799] Yusuf Ragdâ el-Âmilî, Mescid-i Nebvî'nin alanının bu genişletmede yaklaşık 120 m² arttığını ileri sürerek zikredilen m²'ye ulaştığını ileri sürmektedir. bk. Meâlimi Mekke ve'l-Medîne, s. 329.

[800] Semhûdî, II, 643, 685; Nehrevâlî, s. 229; Hezzâ', s. 334 vd.

[801] Kalkaşendî, IV, 308; İbnü'n-Neccâr, s. 161-162. XV. yüzyılda Mescid-i Nebevî'de her akşam yakılan 256 kandil vardı. Mescid-i Nebevî'nin aydınlatılmasıyla hk. geniş bilgi için bk. Semhûdî, II, 670; Naci el-Ensârî, s. 56-58.

[802] Semhûdî, II, 655; Naci el-Ensârî, s. 58-59.

[803] Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, II, 139.

[804] bk. Arif Abdülganî, Medine, s. 249.

[805] bk. Makrizî, Sülûk, I, 165.

[806] Semhûdî, III, 1074; Hârizmî, Muhammed b. İshâk, Îsâretü't-Terğîb ve't-Teşvîk ile'l-Mesâcidi's-Selâseti ve ile'l-Beyti'l-Atîk, nşr. M. H. Zehebî, I-II, Mekke 1998, II, 379.

[807] Makrizî, Sülûk, II, 199-200.

[808] Makrizî, Sülûk, VI, 254.

[809] Hz. Muhammed'in karyolası (serîr) bazı özel kimseler vefat ettiği zaman hücre-i saâdetten çıkarılarak kullanılıyordu. İbn Asâkir, LXV, 36-37.

[810] İbnü'n-Neccâr, s. 160-161.

[811] bk. Matarî, s. 91-92; Harizmî, II, 331-333.

[812] Matarî, s. 84-85; Semhûdî, II, 407-408.

[813] Semhûdî, II, 408; Naci el-Ensârî, s. 78.

[814] bk. Matarî, s. 91-92.

[815] Kalkaşendî, IV, 307-308.

[816] İbnü'n-Neccâr, s. 160.

[817] İbn Abdürabbih, VII, 288-289.

[818] bk. Hezzâ', s. 363.

[819] Sehâvî, Tuhfe, II, 267.

[820] Semhûdî, II, 511; Merâğî, s. 48; Hezzâ', s. 97.

[821] Sehâvî, Tuhfe, I, 60.

[822] Harbî, s. 368; Semhûdî, II, 526.

[823] İbn Cübeyr, s. 148.

[824] Bu minarenin yapımı çalışmalarında Mescid-i Nebevî'nin 1.000 dinar ağırlığındaki iki altın kandili Şeyhulharem'in teklifiyle Memlük sultanından izin alınmak suretiyle paraya çevrilerek harcanmıştı. bk. İbn Kesîr, XIV, 40.

[825] Bu minarelerden dört bölümden oluşan güneydoğu köşesindeki minare bugün hala ayakta ve Memlük sanatının en özgün örneklerinden birisidir. Başmüezzin burada ezan okuduğu için Reîsiyye adı verilen ve Türk minarelerinin özelliklerini taşıyan bu minarenin kare şeklindeki alt gövdesi üstte mukarnaslarla genişleyip ilk şerefeye ulaşır. Gövdenin orta kısmında dört yana açılan kapılarla mukarnaslar üzerine oturan, mahfil veya balkon tarzında dört küçük şerefeye vardır. Dışarıdan gittikçe derinleşen bir niş gibi görünen mahfil kapılarının yukarısında üçgen şeklinde birer kemer yer almaktadır.

[826] İbn Battûta, I, 133.

[827] Nâsır-ı Hüsrev, s. 111.

[828] Harbî, s. 384; İbn Abdürabbih, VII, 290; İbn Cübeyr, s. 148; Semhûdî, II, 686-687. Mescid-i Nebevî'nin kapılarının sayısı on sekiz, on dokuz veya yirmi olarak da kaydedilmektedir.

[829] Buhârî, “Salât”, 80, “Menâkıbü'l-ensâr”, 45.

[830] İbn Cübeyr, s. 147.

[831] İbn Şebbe, I, 259; Semhûdî, III, 678.

[832] İbn Battûta, I, 134.

[833] Burada dinî mimarînin unsurlarından olan şadırvan kastedilmiştir. Mescid-i Nebevî'de suyla ilgili hizmetlerin karşılandığı çeşitli mekânların varlığı bilinen bir husustur. bk. Nehrevâlî, Medine, s. 100-101; Küçükaşcı, Haremeyn, s. 235-236.

[834] Fesevî, I, 25-26; Ebü'l-Fidâ, III, 11; İbnü'l-İmrânî, s. 68.

[835] İbn Miskeveyh, III, 466.

[836] İbn Miskeveyh, III, 528. Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde mal varlığının önemli bir kısmını Haremeyn'e vakfetmiş, hacca geldiği zaman halka ihsanlarda bulunmuş, Mekke ve Medine halkına çeşitli hizmetlerin ulaşması için faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. bk. İbnü'l-Cevzî, X, 272.

[837] İbn Miskeveyh, III, 524; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 222.

[838] Fesevî, I, 33; İbnü'l-Cevzî, VIII, 326; İbn Kesîr, X, 161, 187; İbnü'l-İmâd, I, 309.

- [839] Safedî, IX, 216.
- [840] Taberî, IX, 166-168; İbnü'l-Cevzî, XI, 209.
- [841] İbnü'l-Esîr, VII, 372.
- [842] Çatışmalarda ölen askerlerin yanında çok sayıda insan susuzluktan kırılmıştı. Çünkü olaylar sebebiyle zaten kıt olan su sevkiyatı düzenli olarak sağlanamamıştı. İbn Fehd, İthâfû'l-Verâ, II, 360; İbnü'l-Esîr, VIII, 11-12; Cezârî, I, 316.
- [843] Memlükler döneminde Muharrem ayının 10-15. günlerinde önce müjdeji gelir, daha sonra da kafîle Kahire'ye ulaşırdı. bk. Makrizî, Sülûk, I, 238.
- [844] İbnü'l-Esîr, VII, 396. 880 yılı hac mevsiminde Mescid-i Harâm'a saldıran bedevî bir grup Kâbe'nin örtüsünü parçalamış ve tavaf edenlere zarar vermişlerdi. İbn Kesîr, XI, 42.
- [845] bk. Yâfiî, III, 142; IV, 15; Zehebî, İber, III, 313; V, 26.
- [846] İbn Kesîr, XI, 120.
- [847] Ebû Şâme, Zeyl, s. 78-79.
- [848] Taberî, IX, 129-131; İbnü'l-Cevzî, XI, 150-151.
- [849] bk. İbn Miskeveyh, VI, 253-254; İbn Haldun, VI, 18.
- [850] İbnü'l-Esîr, VIII, 694; Necmeddin İbn Fehd, II, 415-16.
- [851] Ebû Şâme, Zeyl, s. 162.
- [852] Ebû Şucâ er-Ruzrâverî, Zeylû Tecâribi'l-Ümem ve Te'âkibi'l-Himem, nşr. Ebü'l-Kasım Emâmî, Tahran 2001, VII, 74.
- [853] Taberî, VII, 465.
- [854] Fesevî, I, 25; Taberî, VIII, 136; İbn Kesîr, X, 133; M. S. Küçükaşcı, "Hicaz", DİA, XVII, 434.
- [855] İbn Fehd, IV, 55.
- [856] Bu konuda geniş bilgi için bk. Gabbân, Ali b. İbrahim, el-Âsâru'l-İslâmiyye fî Şimâli Garbi'l-Memleke, Riyad 1993, s. 115, 127 vd., 209 vd.
- [857] Hatîb, I, 384.
- [858] Makrizî, İttiâ'zu'l-Hunefâ', I, 279.
- [859] M. Cemaleddin Sürûr, en-Nüfûzu'l-Fâtımî fî Cezîreti'l-Arab, Kahire 1993, s. 26-28.

- [860] Abdülmün'im Mâcid, Rusûm, s. 131.
- [861] İbn Kesîr, XIV, 160.
- [862] Zilhicce ayının sekizinci, kurban bayramı arefesinden bir gün öncesine verilen addır.
- [863] Emîr-i hac kavramı ve oluşumu hk. geniş bilgi için bk. Mâverdî, Ebu'l-Hasan b. Ali, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, Beyrut ts., s. 137-143; İbn Asâkir, XXXII, 310; Küçükaşcı, Haremeyn, s. 141-146.
- [864] Ebû Şâme, Zeyl, s. 130.
- [865] İbn Sa'd, Mütemmim, s. 245; Taberî, VII, 458, 465; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 170-172.
- [866] Ebû Nuaym el-İsfahânî, Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ, I-X, Beyrut 1978, VI, 377.
- [867] İbnü'l-Cevzî, VIII, 326; İbn Tagriberdî, II, 110.
- [868] İbn Tagriberdî, IX, 59.
- [869] Fesevî, I, 58.
- [870] Zehebî, İber, II, 173.
- [871] Bu konuda örnekler için bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 394, 399-401.
- [872] Münir Atalar, "Emîr-i Hac", XI, 131.
- [873] bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 464-473; Abdülkadir b. Muhammed, I, 344-345.
- [874] Reşîdî, s. 114.
- [875] Cezîrî, I, 346.
- [876] Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 243.
- [877] Münir Atalar, "Emîr-i Hac", DİA, XI, 132.
- [878] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 135; İzzeddin İbn Fehd, Gâyetü'l-Merâm, II, 111.
- [879] Fâsî, İkdü's-Semîn, VI, 307; Arif Abdülganî, Mekke, s. 549.
- [880] Kalkaşendî, VIII, 190.
- [881] İbn Tagriberdî, VI, 211.
- [882] Zebîdî, Tâcü'l-Arûs, XII, 302; Mütercim Asım Efendi, I, 933.

[883] Bu konuda özellikle surrenin Osmanlı dönemindeki uygulaması için bk. Münir Atalar, Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları, Ankara 1991.

[884] Mahmil, türleri ve uygulaması hk. geniş bilgi için bk. İbrahim Hilmi, Kisvetü'l-Kâbeti'l-Müşerreffe ve Fünûnu'l-Huccâc, Kahire 1991, s. 105-114.

[885] Zübeyr b. Bekkâr, s. 303; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 177-178.

[886] Fesevî, I, 21; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, s. 421.

[887] Zübeyr b. Bekkâr, s. 303; İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 177-178.

[888] Taberî, VIII, 133, 142.

[889] Fesevî, I, 22; İbn Miskeveyh, III, 466; Taberî, VIII, 133. Sonraki dönemlerde de süren bu uygulamaya örnek olarak Zengîler'in ünlü veziri Cemâleddin el-İsfahânî'nin Haremeyn fakirlerine mal ve elbise tahsis etmesi verilebilir. bk. Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XXXVIII, 292.

[890] İbnü'l-Cevzî, IX, 110.

[891] Muktedir-Billâh veziri İbnü'l-Cerrâh'ın teklifiyle Haremeyn ve Sügûr'a harcanmak üzere Bağdat'ta 13.000 dinar aylık geliri olan akar ve Sevad bölgesinde de yaklaşık 80.000 dinar gelir getiren aynî geliri olan çiftlikleri vakfetmişti. Safedî, XXI, 246.

[892] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 365. İbn Fehd'in bu bilgiyi Mısır kadısı Hidâye adlı fıkıh kitabının şârihlerinden Ahmed b. İbrahim es-Sürûc el-Hanefî'nin zekat mallarının harcama kalemiyle ilgili bölümünden aldığını kaydetmiş olması dikkat çekici bir husustur.

[893] Cezîrî, I, 316.

[894] bk. İbn Kesîr, XI, 170.

[895] Eyüp Sabri Paşa, I, 802-808.

[896] Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, VI, 207; VIII, 259; X, 149, 156.

[897] Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, VII, 73; Ayderûsî, s. 17.

[898] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 302-303.

[899] Ebü'l-Fidâ, VII, 101; İbn Tagriberdî, IX, 58.

[900] Betenûnî, M. Lebîb, er-Rihletü'l-Hicâziyye, Kahire, ts., s. 141.

[901] İbnü'l-İmâd, VII, 172; Âsımî, IV, 78. “Surre” teriminin Osmanlılar'la birlikte “mahmil” yerine kullanıldığı da söylenebilir.

- [902] Münir Atalar, s. 10-11.
- [903] İbn Asâkir, LVII, 121.
- [904] VIII. yüzyılın ortalarında başlayan tedvîn ve tasnif faaliyetlerinin önemli şahsiyetlerinden Evzâî, Halife Mehdî-Billâh’a Mekke halkını gözetip onlara maddî takviyede bulunması için bir mektup yazmıştı. İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahman, el-Cerh ve’t-Ta’dîl, nşr. Şerefüddin Ahmed, I-IX, Beyrut 1975, I, 114.
- [905] Mekke valisi Muhammed b. İbrahim, Süfyân es-Sevrî’ye 200 dinar yardımda bulunmuş, Süfyân bunu kabul etmesinin her hangi bir mahsurunun olmadığını, ancak idareciler karşısında zillete düşmemek için reddettiğini söylemişti. İbn Ebû Hâtîm, I, 191.
- [906] Ebû Yusuf, Ya’kub b. İbrahim, Kitâbü’l-Harâc, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1396, s. 63-64.
- [907] İbnü’l-Esîr, IX, 478; İbn Kesîr, XII, 135, 201.
- [908] Mekke ve Medine’de meydana gelen salgın hastalık ve kıtlıklar için bk. Fesevî, I, 41.
- [909] bk. Fâsî, Şifâü’l-Garâm, II, Ali et-Taberî, s. 101-103.
- [910] Makrizî, IV, 76, 155.
- [911] bk. İbn Asâkir, LXII, 38; Safedî, VII, 109.
- [912] Cehşiyârî, s. 288; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, s. 420 vd.
- [913] İbnü’l-Esîr, V, 261.
- [914] Mehdî babasının iptal ettiği Mekke ve Medine’ye yönelik imtiyazları tekrar geri verdi ve Ali evlâdının ileri gelenlere düzenli şekilde ödenen maaş olarak tahsis etti. Taberî, VIII, 133, 142; Fesevî, I, 22; İbn Miskeveyh, III, 466.
- [915] Belâzürî, Fütûhu’l-Büldân, s. 418.
- [916] Ortaçağ’da tahıl ölçeği olarak kullanılan kürün Sevâd ve çevresinde beş çeşit kür kullanılırdı. Bunlardan en yaygını Sevâd ve Bağdat’ta zahire vergisi, narhı ve ticaretine esas teşkil eden “muaddel kür” idi. Her bölgenin kürü kendi kafizinin 60 katına eşitti. Geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Kür”, DİA, XXVI, 559-560.
- [917] Kudâme b. Ca’fer, s. 166.
- [918] bk. İbn Kesîr, XI, 123.
- [919] Safedî, XXI, 246; Nahide Bozkurt, “İbnü’l-Cerrâh”, DİA, XX, 540.

- [920] Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, IV, 202.
- [921] İbn Fehd, Gāyetü'l-Merâm, I, 501-502; İbn Tagriberdî, V, 72.
- [922] Râvendî, I, 128; Ocak, s. 207. Melikşah hacılardan vergi almayı zimmî âdeti olarak görüyordu.
- [923] bk. Köymen, İkinci İmparatorluk Devri, s. 322-323.
- [924] Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, IV, 298.
- [925] Kalkaşendî, XI, 252-253; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, III, 124.
- [926] bk. Safedî, XII, 25; İbn Hacer, Dürer, I, 80; VI, 99; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, I, 213, 357; II, 68, 245.
- [927] İbnü'l-İmâd, VII, 302-303.
- [928] İbnü'l-Cevzî, XI, 160.
- [929] İbn Kesîr, XI, 377-378.
- [930] Gülay Öğün Bezer, “Kökböri”, DİA, XXVI, 235.
- [931] İbn Hacer, Dürer, II, 237.
- [932] İbn Abdürabbih, VII, 10; İbn Asâkir, XXXVII, 389.
- [933] bk. İbn Hacer, Dürer, VI, 213; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, II, 225.
- [934] Hatîb, XIII, 28.
- [935] İbn Asâkir, LI, 401-402.
- [936] Fesevî, I, 40.
- [937] Makrizî, Sülûk, IV, 43. Mekke ve Medine'yi ziyarette gelenler buraya hediye getirdikleri gibi ayrılırken de buradan bir hatıra olması için eskiden beri çeşitli hediyeler alırlardı. İbnü'l-İmâd, I, 296.
- [938] bk. Kalkaşendî, IV, 253 vd.
- [939] Ebû Nuaym el-İsfahânî, VI, 389.
- [940] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, II, 398, 431; Cengiz Kallek, “Müd”, DİA, XXXI, 457.
- [941] bk. İbnü'l-Mücâvir, I, 12.
- [942] Memlükler dönemi para sistemi hk. geniş bilgi için bk. Mortel, s. 299-302.

- [943] Bazen hac kafilesinin kira bedeli özel bir şahıs veya resmi bir kurum tarafından topluca ödenirdi. bk. İbn Asâkir, LX, 247.
- [944] İbn Nukta, Ebû Bekir, Tekmiletü'l-İkmâl, nşr. A. Abdürabbinnêbî-M. Salih, I-V, Mekke 1989, II, 349.
- [945] Fesevî, I, 39.
- [946] İbn Asâkir, LXV, 40.
- [947] Ebû Nuaym el-İsfahânî, VI, 389.
- [948] Hatîb, X, 157.
- [949] Fâkihî, I, 296-298; Yâfiî, IV, 251.
- [950] Fesevî, I, 41; İbnü'l-İmâd, III, 342.
- [951] İbn Abdürabbih, V, 318.
- [952] Fâkihî, III, 147.
- [953] Ya'kûbî, Büldân, s. 312.
- [954] Medine şarabı ham veya olgun hurmadan, Farslılar'ın içkisi üzümünden, Yemen içkisi baldan (bal nebîzi), Habeş içkisi ise bozadan yapılırdı. İbn Abdürabbih, VIII, 68.
- [955] İbn Abdürabbih, VIII, 64.
- [956] İbn Abdürabbih, II, 92.
- [957] İbn Asâkir, LIX, 445.
- [958] İbn Miskeveyh, III, 478-479.
- [959] bk. İbn Ferhûn, Dîbâc, I, 92-94.
- [960] Muhammed Şevki b. İbrahim el-Mekkî, Sükkânü'l-Medîneti'l-Münevvere, Riyad 1985, s. 32-33.
- [961] İbn Kesîr, XI, 378; XIII, 73, 147.
- [962] Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddin, Tabakâtü's-Şafiyyeti'l-Kübrâ, nşr. Mahmud M. et-Tanâhî-Abdulfettâh M. el-Hulv, I-X, Kahire 1413, I, 66-67; Zehebi, İber, I, 377.
- [963] İbnü'l-Esîr, X, 69; Fâsî, İkdü's-Semîn, VI, 438.
- [964] bk. İbnü'l-İmâd, VI, 94; Safedî, I, 181; Âsımî, I, 60.

[965] Safedî, VII, 90; Yâfiî, IV, 178, 226.

[966] İbrahim Hatiboğlu, “Muhibbüddin et-Taberî”, DİA, XXXI, 38.

[967] İbn Nukta, II, 114; III, 520.

[968] İbn Asâkir, LXIII, 104.

[969] İbn Mâkûlâ, VII, 242; İbn Asâkir, LII, 58, 91.

[970] Buhârî, Muhammed b. İsmâil, et-Târîhu'l-Kebîr (nşr. Hâşim en-Nedvî), I-VIII, Beyrut ts., I, 181; II, 145; Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin, Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhu'l-Buhârî, I-XXV, Beyrut ts., IX, 280; XIV, 65; XVII, 145; Zehebî, A'lâmü'n-Nübelâ, XII, 40. Bazı kaynaklarda eserinin her babını Hz. Muhammed'in kabriyle minberi arasında yazdığı rivayet edilmektedir. bk. İbnü'l-Cevzî, XII, 115.

[971] İbnü'l-Esîr, Lübâb, II, 77; İbn Ferhûn, Dîbâc, I, 209.

[972] bk. Sehâvî, ed-Dav'ü'l-lâmî, II, 309; III, 15; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, VIII, 170.

[973] İbn Ebû Hâtim, VIII, 358.

[974] İbn Asâkir, XXXV, 378; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, III, 216.

[975] Fâkihî, II, 338-339; Sehâvî, ed-Davü'l-lâmî, VIII, 195.

[976] Mekke'de icazet veren çok sayıda alim vardır. bk. Aynî, Umdetülkari, XIV, 65.

[977] Buhârî, Târîh, IV, 8; V, 18; Aynî, Umdetülkari, XIV, 65; İbn Nukta, II, 280; İbn Ebû Hâtim, III, 39; IV, 12, 108.

[978] Zehebî, Muhammed b. Ahmed, Mîzânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl, nşr. Ali M. Muavvız-Adil A. Abdülmevcûd, I-VIII, Beyrut 1995, II, 659.

[979] Fesevî, II, 16; İbn Ebû Hâtim, V, 357; İbn Hallikân, II, 338

[980] Fuad Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 41-42.

[981] İ. Cerrahoğlu, “İbn Cüreyc”, XIX, 405.

[982] İbn Asâkir, LXV, 17; Râmhürmüzî, el-Muhaddisü'l-Fâsıl, nşr. M. A. el-Hatîb, Beyrut 1971, s. 611-16.

[983] Fâkihî, II, 317 vd.

[984] bk. İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, II, 504, 564; IV, 280; Sincârî, II, 402, 406; Cenedî, Muhammed b. Yusuf, Kitâbü's-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mülûk, nşr. Muhammed b. Ali el-Ekvâ, I-II, San'â

1993, II, 224.

[985] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, IV, 634; IV, 280; Sincârî, III, 81 vd.

[986] İbn Tagriberdî, VI, 91.

[987] Sincârî, II, 305.

[988] Ebü'l-Muzaffer A'zamşah ayrıca Medine'de de bir medrese yaptırmış, Mekke ve Medine halkı için vakıflar oluşturmuş ve Mekke ve Medine'deki bazı evleri satın alarak ribat hâline getirmişti. bk. Âsımî, IV, 43-44.

[989] İbn Fehd, İthâfü'l-Verâ, III, 54, 221.

[990] Âsımî Kayıtbay medresesinin Dârulkavârîr'in yerinde kurulduğunu söylemektedir. Âsımî, I, 250.

[991] Fâsî, Şifâü'l-Garâm, I, 523-527. Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu kırk sayısının bir kısmının Osmanlı öncesine ait olmakla birlikte fetih sonrası Osmanlılar'ın ilâve ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. bk. Evliya Çelebi, IX, 277.

[992] Fasî, İkdü's-Semîn, II, 12-13.

[993] İbn Cübeyr, s. 72.

[994] Nehrevâlî, s. 235. Osmanlı hakimiyetinin ilk döneminde yaşayan Kutbüddin Nehrevâlî (ö. 1587) Türkçe bildiği için Mekke'yi ziyarete gelen Osmanlı devlet adamlarına delillik yapardı. Rehberlik hizmetinden elde ettiği hediye ve ihsanlarla bazı önemli kitap ve yazmaları almaya muvaffak olmuştu. Eymen Fuad Seyyid, "Nehrevâlî", DİA, XXXII, 547.

[995] İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, nşr. M. Abdülkadir Atâ, I-VIII, Beyrut 1990, IV, 155.

[996] Fesevî, I, 237.

[997] Atiyye Muhammed Sâlim, Amelü Ehli'l-Medîne, Medine 1989, s. 47-59; Şakir Mustafa, I, 149.

[998] Ayderûsî, s. 16; Nehrevâlî, s. 229.

[999] Fâsî, III, 292; İbn Tagriberdî, IX, 273; Safedî, XI, 169-170; İbn Haldun, V, 615. Emîr Çoban yaptırdığı medresenin avlusuna defnedilmesini vasiyet etmişti. Ancak Medine emiri buna izin vermemişti.

[1000] bk. Abdülhamit Birışık, "Kıraat", DİA, XXV, 427-29.

[1001] Safedî, VIII, 190.

- [1002] Medine’de tabiîn döneminin amel-i ehli Medine kavramının İslâm hukuk metodolojisine girmesine zemin hazırlayan yedi fakihe verilen addır. Geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, “Fukaha-i seb’a”, DİA, XIII, 214.
- [1003] Mehdî-Billâh’ın Bağdat’a davetini kabul etmemiş olması Medine’yi terk etmek istememesinden kaynaklamalıdır.
- [1004] İbn Sa’d, Mütemmim, s. 441-442; İbn Ferhûn, Dîbâc, I, 131-132.
- [1005] İbn Abdürabbih, III, 179.
- [1006] İbn Sa’d, Mütemmim, s. 440; İbn Ferhûn, Dîbâc, I, 118-119.
- [1007] Bu konuda geniş bilgi için bk. A. Özel, “Mâlik b. Enes”, DİA, XXVII, 508.
- [1008] Hicaz-Irak ekolü arasındaki beş farklı görüş ile İbn Asâkir’in değerlendirmesi için bk. geniş bilgi için bk. İbn Asâkir, LIV, 58-59.
- [1009] İbn Ferhûn, Dîbâc, I, 61.
- [1010] İbn Abdürabbih, VII, 275.
- [1011] bk. Cengiz Kallek, “İbn Ferhûn”, DİA, XIX, 492-93.
- [1012] İbn Ferhûn, Dîbâc, II, 156-157. Ahmet Ocak, Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092), İstanbul 2002, s. 52, 70.
- [1013] İbn Asâkir, LXV, 17.
- [1014] İbn Abdürabbih, V, 15.
- [1015] bk. Safedî, IV, 177.
- [1016] Davud’un Mekke ve Medine’de yaptığı konuşma örnekleri için bk. İbn Abdürabbih, IV, 188; İzzeddin İbn Fehd, Gâyetü’l-Merâm, I, 305-306; Sehâvî, Tuhfe, II, 34.
- [1017] Mes’ûdî, IV, 137; İbn Asâkir, LXIX, 242.
- [1018] Hârûnürreşîd’in Medine’deki gınâ konusunda İbrahim b. Sa’d ez-Zührî ile konuşması için bk. İbn Abdürabbih, VII, 12-13.
- [1019] bk. Ebû Abdullah el-Halîmî, III, 20; Cengiz Kallek, “Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir”, DİA, XXIV, 545.
- [1020] bk. Yâkût el-Hamevî, Mûcemü’l-Udebâ, I-XX, Kahire 1980, II, 155; III, 392.
- [1021] İbn Asâkir, XXXVIII, 199.

[[1022](#)] Safedî, III, 151; Ahmet Hakkı Tûrabi, “İshak el-Mevsılî”, DİA, XXII, 536.

[[1023](#)] İbn Abdürabbih, VII, 53.

[[1024](#)] bk. İbn Abdürabbih, VII, 68-70, 74-75, 237; Safedî, III, 151; VIII, 161; XIX, 279.

[[1025](#)] Safedî, XVII, 327.

[[1026](#)] Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Egânî, II, 357.